

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОПЧА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 343.985:340.6-047.22

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. В. Копча**

Науковий керівник **Чорноус Юлія Миколаївна,**
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2022.

У дисертаційному дослідженні на монографічному рівні досліджено концептуальні положення використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Комплексно висвітлено теоретичні основи дослідження проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Запропоновано теоретичні положення та практичні рекомендації, які допоможуть слідчим у повному обсязі використовувати спеціальні знання під час розслідування службового підроблення з метою досягнення максимального результату, удосконалять методику розслідування кримінальних правопорушень.

Розглянуто генезу розвитку поняття, сутності й тенденцій розвитку службового підроблення. З'ясовано, що кримінальні правопорушення цієї категорії мають чітко окреслений інтелектуальний характер, складні у виявленні, доказуванні, їх майже завжди кваліфікують і розслідують одночасно з іншими статтями Кримінального кодексу України.

З огляду на специфіку розслідування службового підроблення та на підставі наукових досягнень учених сформульовано поняття спеціальних знань і згруповано ознаки спеціальних знань у процесі розслідування службового підроблення за певними критеріями: 1) сукупність знань, які становлять систему відомостей у певній галузі, техніці та сфері життєдіяльності; 2) знання не є загальновідомими й загальнодоступними; 3) їх набувають шляхом фахового опанування теоретичних знань; 4) їх застосовують під час виконання завдань кримінального судочинства з можливим залученням науково-технічних засобів; 5) їх використовують у межах досудового розслідування та судового розгляду.

На підставі аналізу кримінальних проваджень за фактами службового підроблення встановлено, що спеціаліст, долучаючись до проведення слідчих (розшукових) дій, реалізує такі функції: 1) практичну, яка передбачає: підготовку, організацію та проведення окремих слідчих (розшукових) дій; пошук, виявлення, огляд і фіксацію слідів вчинення кримінального правопорушення, речових доказів; відібрання зразків для порівняльного дослідження; 2) методичну, що полягає в навчанні та роз'ясненні, консультуванні слідчого щодо правильних, науково обґрунтованих методик, способів організації та проведення слідчих (розшукових) дій, стратегії, тактики, способів і засобів виявлення, фіксації, огляду та вилучення, а також дослідження доказів у кримінальному провадженні; 3) технічну, зміст якої передбачає обрання та застосування належних науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів, необхідних для якісного виявлення та фіксації слідів вчинення кримінального правопорушення та речових доказів; 4) консультаційну, яка полягає в наданні роз'яснень з питань, що виникають у кримінальному провадженні; 5) процесуальну, що передбачає фіксацію в протоколі слідчої (розшукової) дії інформації, наданої спеціалістом; постановку запитань спеціалістом тощо.

Досліджено окремі елементи криміналістичної характеристики службового підроблення, що передусім зумовлюють подальше використання спеціальних знань, серед них такі: предмет посягання, особа правопорушника, типовий спосіб вчинення, типова слідова картина, мотив вчинення.

Розглянуто особливості участі обізнаних осіб як спеціалістів під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Акцентовано увагу на тому, що під час проведення огляду, обшуку й допиту для отримання максимально повної криміналістично значущої інформації рекомендовано залучати групу різногалузевих спеціалістів. Доведено, що участь спеціаліста в проведенні огляду місця події за фактами службового підроблення може полягати у: виявленні предметів й інструментів, які могли бути використані для виготовлення підроблених бланків або реквізитів; фіксації слідів, що вказують

на конкретні способи підроблення документів; відборі предметів і документів, які підлягають вилученню з місця події; консультації слідчого про можливості огляду документів і предметів на місці їх виявлення; висуванні версії про особу правопорушника; виборі правильного способу упакування об'єктів, що підлягають вилученню; застосуванні необхідних техніко-криміналістичних засобів для виявлення матеріальних слідів вчинення підроблення документів, фіксації результатів огляду.

За результатами дослідження було встановлено, що залежно від етапів обшуку під час розслідування службового підроблення доцільно залучати спеціалістів: у процесі підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів) – 76,4 %; на робочому етапі (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд й аналіз наявної документації тощо) – 98,2 %; під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу) – 65,7 %.

Узагальнення матеріалів анкетувань, вивчених кримінальних проваджень й аналіз наукової літератури надав можливість виявити основні прогалини під час підготовки до допиту та його проведення за фактами розслідування службових підроблень і запропонувати шляхи усунення таких прогалин.

Запропоновано типовий перелік судових експертиз, які можуть призначати в процесі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 Кримінального кодексу України: 1) криміналістичні: почеркознавча експертиза (98,6 %); технічна експертиза документів (96,3 %); 2) економічні: бухгалтерська експертиза (67,6 %); фінансово-економічна експертиза (експертиза фінансово-господарської діяльності) (59,7%); 3) інженерно-технічні: комп'ютерно-технічна експертиза (43,6 %); земельно-технічна й оціночно-земельна експертизи (27,4 %); 4) інші (11,2 %). Проаналізовано проблемні аспекти комплексних досліджень.

Узагальнивши висновки технічної експертизи документів за фактами службового підроблення, вдалося встановити, що дослідження печаток і штампів відбувалося у 51,2 % випадків, способу друку документа – 29,7 %; підписів з технічною підробкою – 12,1 %, принтерів – 6,8 %, інше – 2 %. Виявлено помилки, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення такого виду дослідження, зокрема: 1) під час проведення слідчої (розшукової) дії (огляд, обшук), тимчасового доступу до речей та документів у протоколі не було відображено виявлення і вилучення документа, який відправляли надалі на дослідження; 2) не було проведено огляд документа та не було винесено постанову про залучення документа до матеріалів кримінального провадження; 3) у протоколі слідчої (розшукової) дії зазначено, що документ вилучено й упаковано в певний спосіб, а надалі на дослідження надходить документ неупакований або упакований іншим способом, а підписів осіб, які брали участь у слідчій (розшуковій) дії, унаслідок якого було отримано досліджуваний документ, немає; 4) порушення законного порядку отримання та оформлення зразків для порівняльного дослідження; 5) недотримання вимоги щодо належного суб'єкта проведення експертизи; 6) неознайомлення підозрюваного, його захисника й інших заінтересованих осіб з постановою про призначення експертизи та з висновком експерта; 7) неправильно сформульовані питання експерту.

За результатами дослідження доведено необхідність фіксування консультативної діяльності спеціаліста в протоколі слідчих (розшукових) дій та виявлено прогалину щодо ініціативи проведення позапланової ревізії. З метою унормування окреслених питань запропоновано внести доповнення до Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: спеціальні знання, службове підроблення, підозрюваний, слідчі (розшукові) дії, суб'єкти використання спеціальних знань, експерт, спеціаліст, судові експертизи, кримінальне правопорушення.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Копча Н. В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 335–337. URL : http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/82>.

2. Kopcha N. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights (Slovak Republic)*. 2021. № 3. С. 98–102. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2021/10/VJHR_3_2021-Last.pdf.

3. Копча Н. В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 1 (16). С. 94–99. URL: <http://www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/66/64>.

4. Копча Н.В. Використання спеціальних знань під час проведення допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 101–106. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41088/1/Стаття_Копча_4_6_2021.pdf.

5. Копча Н. В. Проблемні аспекти призначення техніко-криміналістичної експертизи документів при розслідуванні службового підроблення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1. С. 111–115. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2022/23.pdf.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Копча Н. В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 10–11 груд. 2020 р.). Київ, 2020. С. 105–107. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41078/1/1_megu.rovn_2020_%D0%A7.2.pdf.

7. Копча Н. В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 98–103. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41082>.

8. Копча Н. В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2021. С. 133–135. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41084>.

9. Копча Н. В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій експертизі* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 344–347. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41083>.

10. Копча Н. В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 123–125. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41080>.

11. Копча Н. В. Проблемні аспекти комплексних досліджень при розслідуванні службового підроблення. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (електрон. вид., 20 квіт. 2022 р.). Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 111–113. URL: <https://lduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-20.04.2022.pdf>.

SUMMARY

Kopcha N. Use of special knowledge in the investigation of official forgery. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy on a specialty 081 – The Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2022.

In the dissertation research at the monographic level, the author investigated the conceptual provisions of using special knowledge in the investigation of official forgery. The theoretical foundations of the study of the problems of the use of special knowledge during the investigation of official forgery are comprehensively revealed. Theoretical provisions and practical recommendations are offered, which will help investigators to fully use special knowledge during the investigation of official forgery in order to achieve the maximum result, improve the methodology of investigation of criminal offenses.

The author considered the genesis of the development of the concept, essence and trends in the development of official forgery. It was found that criminal offenses of this category have a clearly defined intellectual nature, are difficult to detect and prove, and are almost always qualified and investigated with other articles of the Criminal Code of Ukraine.

Taking into account the specifics of the investigation of official forgery and based on the scientific achievements of scientists, the concept of special knowledge was formulated and the signs of special knowledge were grouped in the investigation of official forgery according to certain criteria: 1) a set of knowledge that constitutes a system of information in a certain field, technique and sphere of life; 2) knowledge is not generally known and commonly used; 3) acquired through professional assimilation of theoretical knowledge; 4) will be applied in the course of performing the tasks of criminal justice with the possibility of scientific and technical means; 5) are used during pre-trial investigation and court proceedings.

As a result of the analysis of criminal proceedings on the facts of official forgery, it was established that a specialist, being involved in the conduct of

investigative (investigative) actions, performs the following functions: 1) practical, which includes: preparation, organization and conduct of individual investigative (investigative) actions; search, detection, inspection and fixation of traces of the commission of a criminal offense, material evidence; selection of samples for comparative research; 2) methodological, which is manifested in training and clarification, consulting the investigator on correct, scientifically based methods, methods of organizing and conducting investigative (search) actions, strategy, tactics, methods and means of detection, fixation, inspection and extraction, as well as research evidence in criminal proceedings; 3) technical, the content of which consists in the selection and application of appropriate scientific-technical and technical-forensic means necessary for the qualitative detection and fixation of traces of the commission of a criminal offense and material evidence; 4) consultation, which consists in providing clarifications on issues arising in criminal proceedings; 5) procedural, which is expressed in the form of recording information provided by a specialist in the protocol of investigative (search) action; asking questions by a specialist, etc.

Separate elements of the forensic characteristics of official forgery are revealed, which most determine the further use of special knowledge, which include: the subject of the offense; the person of the offender, the typical method of committing the crime, the typical trace pattern, the motive of the crime.

The peculiarities of the participation of knowledgeable persons as specialists during individual investigative (search) actions are considered. Emphasis is placed on conducting an inspection, search and interrogation to obtain the most complete forensically significant information, and the involvement of a group of multidisciplinary specialists is recommended. It has been proven that the specialist's participation in the inspection of the scene of official forgery can consist of: identifying items and tools that could be used to make forged forms or props; in recording traces indicating specific methods of document forgery; selection of items and documents to be removed from the scene; consultation of the investigator on the possibility of inspecting documents and objects at the place of their discovery;

putting forward a version about the identity of the offender; choosing the right way of packing objects to be removed; application of the necessary technical and forensic means to identify material traces of the forgery of documents, recording the results of the inspection.

As a result of the study, it was established that depending on the stages of the search, it is advisable to involve specialists in the investigation of official forgery: during the preparation for the search (obtaining consultations and preparing scientific and technical means) – 76.4 %; during the working stage (direct participation in photo-video recording, review and analysis of available documentation, etc.) – 98.2 %; during recording of search results (correct description of search objects with highlighting of certain identification features, drawing up a protocol) – 65.7 %.

Summarizing the materials of the questionnaires, the studied criminal proceedings and the analysis of the scientific literature allowed us to identify the main gaps in the preparation for the interrogation and its conduct on the facts of the investigation of official forgery and to propose ways to eliminate these gaps.

A typical list of forensic examinations that may be appointed during the investigation of criminal offenses provided for in Art. 366 of the Criminal Code of Ukraine:: 1) forensic: handwriting examination (98.6 %); technical examination of documents (96.3 %); 2) economic: accounting expertise (67.6 %); financial and economic expertise (expertise of financial and economic activity) (59.7 %); 3) engineering and technical: computer and technical expertise (43.6%); land technical and evaluation land expertise (27.4 %); 4) other (11.2 %). Particular attention is paid to problematic aspects of complex research.

As a result of summarizing the conclusions of the technical examination of documents on the facts of official forgery, it was possible to establish that the research of seals and stamps took place in – 51.2 %, the method of printing the document – 29.7 %; signatures with technical forgery – 12.1 %, printers – 6.8 %, other – 2 %. Errors made by investigators in the preparation and appointment of this type of investigation were revealed: 1) during the investigative (search) action

(survey, search), temporary access to things and documents, the discovery and removal of the document, which was sent later, was not reflected in the protocol for research; 2) a review of the document was not conducted and a decision was not made to include the document in the materials of the criminal proceedings; 3) the protocol of the investigative (search) action states that the document was seized and packed in a certain way, and in the future the document will be sent to the study unwrapped or packed in another way, and the signatures of the persons who participated in the investigative (search) action, as a result of which the subject was obtained document, missing; 4) violation of the legal procedure for obtaining and processing samples for comparative research; 5) non-compliance with the requirement regarding the appropriate subject of the examination; 6) failure to acquaint the suspect, his defense attorney and other interested persons with the resolution on the appointment of an expert examination and the expert's opinion; 7) incorrectly formulated questions to the expert.

As a result of the study, the need to record the specialist's advisory activity in the protocol of investigative (search) actions was proven, and a gap was revealed regarding the initiative to conduct an unscheduled audit. In order to standardize the specified issues, it is proposed to make additions to the Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Keywords: special knowledge, official forgery, suspect, investigative (search) actions, subjects of use of special knowledge, expert, specialist, forensic examinations, criminal offense.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ	26
1.1. Стан наукових досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення	26
1.2. Поняття, зміст і форми використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення	37
1.3. Криміналістична характеристика службового підроблення та значення її елементів для використання спеціальних знань	65
Висновки до розділу 1	95
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ	98
2.1. Участь спеціаліста при проведенні огляду під час розслідування службового підроблення	98
2.2. Участь спеціаліста при проведенні обшуку під час розслідування службового підроблення	113
2.3. Участь спеціаліста при проведенні допиту під час розслідування службового підроблення	127
Висновки до розділу 2	138

РОЗДІЛ 3. ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ	140
3.1. Призначення та проведення судової почеркознавчої експертизи під час розслідування службового підроблення	140
3.2. Призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи документів під час розслідування службового підроблення	162
3.3. Проведення інших видів судових експертиз під час розслідування службового підроблення	176
Висновки до розділу 3	196
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	211
ДОДАТКИ	237

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГУНП	Головне управління Національної поліції
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄДРСР	Єдиний державний реєстр судових рішень
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
НДЕКЦ	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
СРД	слідчі (розшукові) дії
АРМА	Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
СТЗ	спеціальні технічні засоби
СКТЕ	судова комп'ютерно-технічна експертиза

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Тема корупційних виявів упродовж тривалого часу залишається однією з найпроблемніших в Україні, її постійно обговорюють на національному й міжнародному рівнях. Саме тому серед пріоритетних напрямів діяльності нашої держави на сучасному етапі виокремлено протидію корупції. Службове підроблення в низці випадків є складовою корупційного механізму. Суспільна небезпечність службового підроблення полягає в тому, що воно посягає на нормальну діяльність публічного апарату влади й управління у сфері поводження з офіційними документами, крім того, у більшості випадків є засобом, що полегшує вчинення або приховування кримінальних правопорушень з вищим ступенем суспільної небезпечності.

Загрозливі масштаби поширення службового підроблення засвідчують і дані офіційної статистичної звітності Офісу Генерального прокурора, відповідно до яких питома вага кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, серед усіх облікованих кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг за період 2016 року – I кварталу 2022 року становила: 2016 року – 37,6 %, 2017 року – 34,2 %, 2018 року – 33,3 %, 2019 року – 27,6 %, 2020 року – 32,9 %, 2021 року – 31,3 %, I квартал 2022 року – 32,7 %. Питома вага службового підроблення становить 32,6 % від загальної кількості кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, регламентованих розділом XVII Кримінального кодексу (КК) України.

Водночас кількість кримінальних проваджень за фактами службового підроблення, які направлені до суду з обвинувальним актом, залишається незначною. Зокрема, у 2016/2017/2018/2019/2020/2021 роках обліковано 5583/6592/6644/5534/6267/5746 фактів службового підроблення, передбачених

ст. 366 КК України, з них – 1833/3177/3058/2138/2718 направлено до суду з обвинувальним актом. За I квартал 2022 року обліковано 1159 фактів службового підроблення та 257 направлено до суду з обвинувальним актом [143].

Загальна кількість облікованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України за період 2016 року – I кварталу 2022 року становила 37 515. З них 54 % осіб повідомлено про підозру, 43,1 % кримінальних правопорушень направлено до суду з обвинувальним актом, 21,9 % – це кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито. Такі показники засвідчують недостатню ефективність засобів і методів, які використовують правоохоронні органи під час розслідування службового підроблення. Водночас за результатами анкетування працівників правоохоронних органів й обізнаних осіб, більшість респондентів зауважили про складнощі в процесі розслідування службового підроблення, які полягають у: браку сучасних методичних рекомендацій (92,5%); складнощах організаційного характеру (неналагодження належної взаємодії між слідчими й оперативними працівниками, складнощі взаємодії слідчих і спеціалістів, значне навантаження тощо, 41,2 %). Виокремлено необхідність підвищення ефективності залучення спеціальних знань до розслідування службового підроблення в різних формах (80,6 %). Отже, ефективність розслідування службового підроблення безпосередньо залежить від умілого використання суб'єктами розслідування спеціальних знань.

Розробленню методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, а також дослідженню проблем використання спеціальних знань присвячено праці Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, В. П. Бахіна, Т. В. Варфоломеевої, Г. П. Власової, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, І. В. Гори, В. А. Журавля, А. П. Запотоцького, А. В. Іщенка, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. А. Колесника, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, О. І. Мотляха,

О. В. Одерія, В. Л. Ортинського, М. А. Погорецького, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Д. Б. Сергєєвої, Р. Л. Степанюка, О. В. Таран, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, В. Г. Хахановського, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, В. В. Юсупова та ін.

Питання використання спеціальних знань під час розслідування окремих видів кримінальних правопорушень на дисертаційному рівні досліджували В. А. Бідняк, Г. С. Бідняк, Г. П. Дондик, В. В. Коваленко, О. А. Кравченко, Л. В. Омельчук, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. В. Семенов, І. В. Пиріг, О. М. Шрамко, М. Г. Щербаковський та ін.

У кримінально-правовому та кримінологічному аспектах питання службового підроблення було досліджено в дисертації Я. С. Остапенко «Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання» (Харків, 2017) [118]. Серед криміналістичних розробок можна виокремити дисертаційне дослідження С. П. Чичиркіної «Організація і тактика розслідування службових підроблень» [206].

Попри вагомий внесок учених, питання комплексного використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення залишилося поза увагою дослідників. Зазначене й зумовило актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до: Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019); Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки (Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021); Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021). Тематика роботи відповідає Тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ Міністерства внутрішніх справ (МВС) України від 11 червня 2020 року № 454), а також Пріоритетним напрямом

наукових досліджень Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», Основним напрямом наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 роки (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 року, протокол № 28). Тему дисертації затверджено Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 17 листопада 2020 року (протокол № 8) та внесено до переліку тем дисертаційних досліджень з юридичних наук, схваленого координаційними бюро відділення Національної академії правових наук України (реєстр. № 666, 2020 рік).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у вирішенні наукового завдання щодо розроблення теоретичних положень і науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо ефективного використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Для досягнення зазначеної мети необхідно було виконати такі *завдання*:

– на підставі аналізу історичних аспектів і сучасного стану службового підроблення визначити напрями наукових досліджень питань використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення;

– конкретизувати поняття спеціальних знань і визначити основні форми використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення;

– з’ясувати зміст окремих елементів криміналістичної характеристики службового підроблення та можливості використання спеціальних знань для їх встановлення;

– визначити основні засади участі спеціаліста при проведенні огляду під час розслідування службового підроблення;

– висвітлити особливості участі спеціаліста під час проведення обшуку в процесі розслідування службового підроблення, окреслити основні об’єкти пошуку й виявити проблемні аспекти, пов’язані з його проведенням;

– виявити проблемні питання підготовки до допиту, з'ясувати тактичні особливості залучення спеціаліста до проведення допиту під час розслідування службового підроблення;

– розкрити можливості призначення та проведення почеркознавчої експертизи під час розслідування службового підроблення, а також виокремити проблемні аспекти, пов'язані з її призначенням і проведенням;

– розглянути особливості призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи документів;

– з'ясувати сучасні можливості інших судових експертиз під час розслідування службового підроблення;

Об'єкт дослідження – правовідносини, що виникають у діяльності правоохоронних органів під час використання спеціальних знань у процесі розслідування службового підроблення.

Предметом дослідження є використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи, які дали змогу оптимально врахувати специфіку об'єкта, предмета, мети й завдань дослідження. Зокрема, загальнонаукові методи (*спостереження, порівняння, опису, класифікації*) використано для визначення та систематизації правових категорій, що характеризують кримінально протиправну діяльність і слідчу практику, а також спеціальні методи: *історико-правовий* – для висвітлення етапів розвитку кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а також практики використання спеціальних знань (підрозділ 1.1); *діалектичний* як фундаментальний, а також спеціальні методи й прийоми наукового пізнання. Їх практичне застосування визначено системним підходом, що надає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту та юридичної форми; *формальної логіки* – надав можливість детальніше усвідомити сутність спеціальних знань, їх доказове значення в різних формах

під час розслідування службового підроблення (підрозділ 1.2); *системно-структурний* – використано для класифікації способів і видів службового підроблення, типової слідової картини (підрозділ 1.3); *догматичний* – для тлумачення понять і категорій кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, що сприяло уточненню понятійно-категоріального апарату дослідження (розділи 1–3); *порівняльно-правовий* – застосовано під час дослідження спеціальних знань у системі кримінально-правових наук з метою надання пропозицій стосовно доповнення чи уточнення окремих їхніх положень, а також для зіставлення чинного законодавства України, що регулює відносини у сфері використання спеціальних знань (підрозділи 1.3, 2.1–2.3). Своєю чергою *статистичні методи* використано для аналізу й узагальнення емпіричної інформації щодо теми дослідження та результатів статистичної звітності (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні й аналітичні матеріали Національної поліції, МВС України, Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора за період з 2016 року до I кварталу 2022 року; результати вивчення та узагальнення 217 кримінальних проваджень за фактами службового підроблення в зазначений період, розслідуваних слідчими Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей, м. Києва; зведені дані анкетування 430 слідчих, 95 судових експертів з Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Одеської, Рівненської, Чернівецької областей та м. Києва; слідча й експертна практика – 125 висновків судових експертів експертних установ системи МВС та Міністерства юстиції України, а також власний досвід практичної роботи на експертних посадах Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (НДЕКЦ) МВС України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі, з огляду на наявні основні положення теорії криміналістики, кримінального процесу й узагальнення експертної, слідчої, судової практики, на монографічному рівні сформульовано низку наукових положень, висновків і рекомендацій з використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. У роботі сформульовано й обґрунтовано низку положень і висновків теоретичного та практичного спрямування, а саме:

вперше:

– комплексно висвітлено особливості використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення, серед яких першочергове значення для збирання доказів має участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій (СРД), консультаційна допомога спеціаліста, а також призначення почеркознавчої, техніко-криміналістичної, фінансово-економічної, комп'ютерно-технічної, земельно-технічної, оціночно-земельної та інших судових експертиз;

– обґрунтовано необхідність призначення комплексних і комісійних експертиз для дослідження основного виду речового доказу у розглядуваних кримінальних провадженнях – офіційного документа з ознаками підробки. Запропоновано призначення комплексних і комісійних експертиз, за яких можливою є участь експертів різних спеціальностей (дослідження одного об'єкта експертами різної спеціалізації): комп'ютерно-технічної і техніко-криміналістичної експертизи документів; комп'ютерно-технічної і почеркознавчої; комп'ютерно-технічної та економічної (судово-бухгалтерської); комп'ютерно-технічної і оціночно-земельної тощо;

– запропоновано унормувати питання процесуального закріплення консультативної допомоги спеціалістів у кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 71 КПК України) щодо необхідності фіксування консультативної діяльності спеціаліста в протоколі СРД і надання права слідчому на ініціювання інспектування у формі ревізії та інших форм фінансового контролю (ч. 2 ст. 93 КПК України);

удосконалено:

– форми використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення, а саме: призначення та проведення судових експертиз; довідково-консультаційна форма; інспектування у формі ревізії та інших форм фінансового контролю; перевірка за обліками; залучення спеціаліста під час проведення СРД. Окремою формою використання спеціальних знань визначено залучення спеціаліста (поліграфолога) під час допиту й проведення судової експертизи у формі судово-психофізіологічної експертизи. З огляду на специфіку розслідування службового підроблення, виокремлено основні функції спеціаліста, залученого до проведення СРД за фактами службового підроблення: практична; методична; технічна; консультаційна; процесуальна;

– систему елементів криміналістичної характеристики службового підроблення, яка охоплює: предмет посягання; особу правопорушника, типовий спосіб вчинення, типову слідову картину, мотив вчинення; на підставі розкриття цих елементів встановлено та визначено стійкі, чіткі кореляційні зв'язки між ними, а також можливості використання спеціальних знань для їх дослідження;

– основні реквізити, яким має відповідати електронний документ для визнання його предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366 КК України: ім'я файлу, яке надає особа, що створює електронний документ, або ж присвоюється автоматично; формат файлу, який визначається залежно від апаратно-програмного або апаратного пристрою чи програмного забезпечення, які використовують для створення та/або перевірки електронного підпису або печатки; розмір файлу; дата й час створення (у деяких випадках) редагування файлу; електронний підпис (кваліфікований електронний підпис) і сформовані засади його криміналістичного дослідження під час розслідування службового підроблення;

– організаційно-тактичні положення щодо участі спеціаліста під час проведення обшуку шляхом конкретизації етапів і визначення основних

об'єктів пошуку, якими є: офіційні документи (зокрема бланки); записні книжки, чернетки; грошові кошти, отримані протиправним шляхом; печатки, штампи; технічні засоби підроблення документів (сканери, принтери, комп'ютерна техніка, мобільні телефони, інше);

– положення, що визначають особливості залучення спеціаліста на етапі призначення судової почеркознавчої експертизи, що стосуються визначення переліку питань, які необхідно вирішити в конкретному кримінальному провадженні; вибору зразків для порівняльного дослідження, їх виду, кількості та якості, а також виокремлено обставини, які позначаються на об'єктивності й повноті таких досліджень;

дістало подальший розвиток:

– положення щодо розвитку законодавства й доктринальних наукових положень стосовно питання використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення в різні історичні періоди;

– рекомендації щодо залучення обізнаних осіб для надання консультативної і технічної допомоги під час підготовки та проведення огляду офіційних документів, які мають відношення до діяльності службових осіб підприємств, установ й організацій на підставі досвіду проведення огляду правоохоронними органами США;

– проблемні питання підготовки до допиту та запропоновано напрями їх вирішення, зокрема висвітлено тактичні особливості залучення спеціаліста до безпосереднього проведення допиту під час розслідування службового підроблення;

– організаційно-тактичні засади проведення судово-економічних, комп'ютерно-технічних, будівельно-технічних досліджень (сформовано типовий перелік об'єктів, які надходять на такі дослідження та запропоновані рекомендації для слідчих та експертів);

– рекомендації щодо організації і тактики дій, спрямованих на усунення помилок, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення техніко-криміналістичних досліджень документів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджено й може бути використано у:

– *практичній діяльності*, зокрема слідчих підрозділів і під час проведення судових експертиз, експертних досліджень, участі експертів як спеціалістів у СРД і професійному навчанні працівників підрозділів Експертної служби МВС (акт впровадження Головного слідчого управління Національної поліції України від 17 лютого 2022 року, акт впровадження Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 18 лютого 2022 року);

– *освітньому процесі* – у системі підвищення кваліфікації слідчих, експертів й інших категорій практичних працівників Національної поліції та МВС, а також у процесі підготовки здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра й магістра під час викладання навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальне право», «Судоустрій і правоохоронні органи», «Правова аргументація» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 17 січня 2022 року, акт впровадження Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» від 10 лютого 2022 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на шести всеукраїнських науково-практичних конференціях, серед яких: «Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-1 (Рівне, 10–11 грудня 2020 року), «Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії» (Кривий Ріг, 14 травня 2021 року), «Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, 28 травня 2021 року), «Інновації в криміналістиці та судовій експертизі» (Київ, 25 листопада 2021 року), «Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених» (Кривий Ріг, 26 листопада 2021 року), «Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану» (Київ – Львів – Дніпро, 20 квітня 2022 року).

Структура та обсяг дисертації. Робота містить анотацію, перелік умовних позначень, вступ, три розділи, що мають дев'ять підрозділів, висновки, список використаних джерел (221 найменування на 26 сторінках) і 13 додатків на 28 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 264 сторінки, з них основного тексту – 210 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

1.1. Стан наукових досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення

Службове підроблення, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 366 КК України, становить складання, видачу службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів [96]. Особливості спеціального суб'єкта й суб'єктивної сторони дають змогу віднести таке кримінальне правопорушення до посадових злочинів корупційної спрямованості, боротьба з якими нині є надзвичайно актуальною та значущою. Посилений інтерес до дослідження питань службового підроблення обумовлений: по-перше, високим ступенем його суспільної небезпечності; по-друге, розбіжностей у застосуванні норми кримінального закону; по-третє, проблемами розслідування та доведення вини осіб за вчинення такого діяння. Ще одним показником актуальності такого дослідження є високі показники й динаміка до збільшення кількості випадків вчинення службових підроблень.

Згідно з даними офіційної статистики Офісу Генерального прокурора, кількість службових підроблень щорічно збільшується, питома вага їх становить 32,6 % від загальної кількості кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, передбачених розділом XVII КК України.

Зумовлено це тим, що, по-перше, у державних органах й установах у більшості випадків перевагу віддають паперовому документообігу; по-друге, поширеною є копіювально-розмножувальна техніка, яка відкрила широкі можливості службовим особам для виготовлення підроблених документів; по-третє, низька заробітна плата службових осіб, яка спонукає до службового підроблення. Зазначене засвідчує актуальність розроблення теоретичних питань і формулювання практичних рекомендацій щодо виявлення та попередження, а передусім використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення.

Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення передбачає необхідність усебічного розуміння змісту різних видів таких знань, насамперед – у сфері службової діяльності.

У дослідженнях криміналістичного напрямку вивчення проблем використання спеціальних іншогогалузевих (некриміналістичних) знань завжди залежить від правильного поєднання можливостей криміналістичної науки й інших галузей знань. З огляду на відсутність окремих досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення, ми обрали підхід, відповідно до якого крізь призму криміналістичних знань розглянемо зміст і значення спеціальних знань у сфері службового підроблення. Важливою складовою спеціальних знань у сфері службового підроблення є відповідна термінологія, зміст якої висвітлено в нормативних актах, що регулюють службову діяльність.

Для з'ясування сутності аналізованої проблематики необхідно вивчити стан наукових досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Більшість наукових досліджень було б неможливо здійснити без історико-правового методу, який є одним з основоположних методів наукового пізнання в галузі права. Не випадково В. І. Вернадський, оцінюючи гносеологічний потенціал історичного методу, зазначав, що минуле наукової думки зображають щоразу в новій перспективі. Рухаючись уперед, наука не тільки створює нове, а й неминуче оцінює старе,

пережите [18, с. 112]. Саме тому завдяки вивченню досвіду попередників стає можливим уникнути помилок, притаманних попереднім етапам розвитку, адаптувати їх до умов сьогодення.

Підроблення документів має давню історію, виникло як явище майже одночасно з появою писемності й запровадженням до обігу офіційних документів. Тобто перші факти підроблення документів датують часом виникнення держави і права. Останнє виявилось ключовим фактором у появі злочинності загалом і відповідною юридичною оцінкою підроблення документів зокрема. Слід зауважити, що розвиток державних інституцій, формування управлінського апарату, поширення діловодства супроводжувалося зловживаннями у сфері документообігу: де функціонував документообіг, там і намагалися вплинути на його процес. Так з'явилися фальсифікація та підроблення документів.

Водночас здійснений нами аналіз історичних правових джерел дає підстави стверджувати про відсутність чіткої кореляції між дослідженнями державно-правових історичних наук, пов'язаних зі службовим підробленням, і використанням спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. У зв'язку із цим у нашому дослідженні ми свідомо обрали шлях організації наукового опису й пояснення генези наукових досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення, що ґрунтується на двох чинниках: а) хронологічна послідовність низки історичних правових джерел, які стосуються службового підроблення; б) значення для правозастосовної практики становлення та розвитку проблем розслідування службового підроблення. З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне надати стислий опис і здійснити аналіз низки історичних правових джерел, які стосуються службового підроблення.

Одним з найдавніших джерел, у якому є згадки про підроблення, є закон Корнелія Сулли (*Lex Cornelia de falsis*), датований 81 роком до н. е. Поширеною є думка, що закон Сулли спочатку забороняв підроблення тільки духовних заповітів і монет. Духовні заповіти необхідно було захищати від

різноманітних посягань, оскільки вони мали надзвичайно важливе значення не тільки для окремих осіб, а й для держави загалом. Передусім складання заповіту було публічним актом, і внесення в заповіт підроблення було ризикованим діянням, однак згодом процедура укладання заповіту спростилася з публічного виступу до присутності двох свідків під час його складання, що значно полегшувало вчинення підроблення. Саме в цей час підроблення документів набуває характеру суспільно небезпечного й караного діяння. Підроблення інших, окрім заповіту, документів не було передбачено в законі Сулли. Тільки подальшим внесенням доповнень в *Lex Cornelia de falsis* воно поширилося і на інші державні й приватноправові документи [56, с. 62].

Наступним етапом розвитку службового підроблення можна вважати положення Литовських статутів (1529-го, 1566-го й 1588 року), у яких поняття підроблення (фальшування) набуло нового значення. Зокрема, у Литовському статуті (1529) у розділі I, артикулі 5 було зазначено: «Артикуль 16: Хто бы листы або печати наши и врядовые фальшовал, чим маеть быти каран» [48]. Водночас доводиться констатувати, що зміст фальшування не висвітлено, а тому не було можливостей проводити якісне розслідування.

У Литовському статуті 1566 року в 5 артикулі згадується про підроблення: «Коли бы хто листы або печати наши фалшоваль, або на кшталт руки наше с канцлярейных писаров наших того панства подписоваль, або хтобы тежъ печати наши соберыв и в себе ховал и их ужывал; таковой за оказаньем слушным явностью певною и доводом слушным ничим иным толко огнем каран быти маеть. Ку тому если бы теж хто печати и выписы врядовые переправовал, тестаменты на заставу фалшовал, або одбираючи печати от листов к другим прикладал ку помочы и ку пожитку собъ а ку шкодь стороны свое противное, а то бы се на праве нашло и оказало; тотъ тую речъ, о што тые листы идуць и о што за ними право ведеть, тратить и горломъ каран предсе маеть быти. А хтобы листы фалшывые на якую речъ набытую показаль, которіе бы по чіей смерти зъ имѣньемъ або съ чимъ кольвекъ до рукъ его пришли, за кими листы чого вжываль тотъ ближшый; на томъ присегнути, ижъ

такі листы по смерті тыхъ, отъ которыхъ се ему достали зъ имѣньемъ або которою кольвекъ речью, и за тымъ тое стороны почтивости и горлу шкодити не будетъ, а о тую речъ, о што право идетъ, предся мовити можетъ и правомъ поступовати и ку листомъ мовити, если противъ праву але недотливе» [53]. Слід зазначити, що в цьому Статуті вже йшлося про зміст поняття підроблення, а також про підроблення листів і печаток, документів писарів заповітів шляхом підроблення запису чи печатки на документі.

Про службове підроблення вперше зазначено в 13 Артикулі: «О казни фалшующихъ грамоты, привилегій, указы и печати государевы» було зазначено, що: «Кто бы грамоты или привилегій, либо указы или печати государевы фалшоваль, то есть ложно к вимислу составляль, или притворно и схожо руку государеву на привилегіяхъ и грамотах, или из учрежденного от импеарторского величества правителства вимысливь писма или какіе указы, подписиваль, також кто бы печати государевы или вышшаго правителства рьзаль и у себе хорониль и ихъ употребляль, таковой, доказателствы подлинными по правам изобличенный, огнем сожжень бать имъеть» [135, с. 44]. Тобто в документі відмовляються від охорони документообігу в приватноправових відносинах, а розглядають його як предмет правопорушення саме офіційні публічні документи.

Частково питання кримінальної відповідальності за підроблення було регламентовано і в інших джерелах права різних історичних періодів розвитку держави.

Уперше про службове підроблення, що називали «фальшуванням», зазначено в ст. 108 КК Української Радянської Соціалістичної Республіки (1927). Зокрема, у цій статті містилося поняття «службове фальшування», яким позначали «внесення службовою особою в офіційні документи або книги завідомо неправдивих відомостей чи записів, а також складання і видачу завідомо неправдивих документів, підробку, підчистку або помітку іншим числом» [98, с. 39].

У ст. 172 «Посадовий підлог» КК Української Радянської Соціалістичної Республіки (1960) ішлося вже про службове підроблення. У ч. 1 було передбачено, що посадовий підлог – це внесення посадовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інша підробка документів, а також складання й видача завідомо неправдивих документів [97]. Тобто після прийняття цієї норми відбулися певні зміни, а саме: а) наближення змісту правової норми до сучасних техніко-юридичних стандартів; б) диференціація кримінальної відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпечності злочину (з'явилася ч. 2, яка передбачала кваліфікуючі ознаки – тяжкі наслідки); в) зміна суб'єкта зі «службової особи» на «посадову особу».

Крайнім етапом розвитку службового підроблення можна вважати сучасне вітчизняне кримінальне законодавство. Зокрема, у ст. 366 КК України (2001) службовим підробленням визначено складання, видачу службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів [96]. Тобто знову законодавець визначив суб'єктом злочину «службову особу» й прописав основні способи вчинення таких дій.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що хронологічна послідовність низки історичних правових джерел, які стосуються службового підроблення, бере свій початок із зародження держави та права, розширення обсягів публічного документообігу, і в умовах сьогодення боротьба зі службовим підроблення залишається актуальним інструментом протидії його поширенню. Розглянувши генезу службового підроблення, можна прослідкувати й тенденцію щодо розроблення цієї проблематики в наукових колах з метою теоретичного та практичного осмислення особливостей його розвитку й використання спеціальних знань для якісного їх розслідування.

Деякі аспекти використання спеціальних знань на рівні дисертаційних досліджень висвітлювали: Г. С. Бідняк, Г. П. Дондик, В. В. Коваленко,

О. А. Кравченко, В. В. Семенов, Е. Б. Сімакова-Єфремян, І. В. Пиріг, М. Г. Щербаковський та ін.

Необхідно розглянути їх детальніше, адже саме ці науковці заклали наукове підґрунтя у вивченні засад використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення.

Слід зауважити, що в криміналістичній найбільшу кількість робіт присвячено підробленню документів у розрізі техніко-криміналістичних досліджень [42; 161, с. 339–342; 163, с. 212–214]. Крім цього, питання службового підроблення висвітлено в роботах, присвячених методикам розслідування привласнення, розтрати чужого майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, ухилення від сплати податків, злочинних порушень бюджетного законодавства [109, с. 104; 172, с. 55]. Проте в цих працях підроблення документів розглядали лише як спосіб створення умов для вчинення інших кримінальних правопорушень і приховування слідів їх вчинення.

Загальні питання розслідування та результати фрагментарного вивчення службового підроблення висвітлено в таких працях. У роботі «Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств» Г. С. Бідняк, з огляду на сучасний стан розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики, висвітлила концептуальні положення використання спеціальних знань під час розслідування шахрайств [11].

Привертає увагу робота Н. Я. Дондики «Використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні економічних злочинів», у якій авторка проаналізувала сутність економічних злочинів, запропонувала їх класифікацію на підставі особливостей механізму відображення в документах, розробила класифікацію документів, у яких відображено злочинні дії з використанням фінансово-господарських операцій [51].

Науковий інтерес становить робота В. В. Коваленка «Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій», у якій

висвітлено форми та види використання науково-технічних засобів під час проведення окремих слідчих дій, зокрема й огляду документів [67].

У праці В. В. Семенова «Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання)» комплексно досліджено зміст спеціальних знань у межах розслідування злочинів, зокрема: проаналізовано особливості початку залучення фахових знань у розслідування злочинів; висвітлено етапи формування інституту спеціальних знань у розслідуванні злочинів; удосконалено інститут спеціальних знань у період подальшого розвитку криміналістичної науки й експертних підрозділів; запропоновано форми використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів; з'ясовано завдання, правові основи та принципи взаємодії між суб'єктами використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів [165].

Натомість у дослідженні І. В. Пирого «Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті» розглянуто необхідність залучення спеціальних знань слідчого й обізнаних осіб під час вивчення документів, що супроводжують вантаж у процесі перевезення; актів, що складають під час транспортування вантажу залізницею; книг, що відображають одержання та відправлення вантажу [121].

Можливості та значення судових експертиз у кримінальному провадженні детально описав М. Г. Щербаковський у своїй докторській дисертації «Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі», зокрема автор: сформулював наукове визначення та висвітлив суть категорій судової експертології, компетентність та компетенцію експерта, критерії класифікації судових експертиз; запропонував низку рекомендацій, спрямованих на вдосконалення процедури залучення експерта в змагальному кримінальному провадженні та підвищення достовірності висновку експерта [214].

У докторській дисертації «Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень» Е. Б. Сімакової-Єфремян ідеться про судові експертизи та їх можливості, а також межі спеціальних

технічних знань експерта. Зазначено, що вирішення питання про встановлення факту підроблення (підробки) певного документа не належить до компетенції судового експерта. У межах спеціальних знань експерта вирішують питання про встановлення фактів і способів унесення змін у досліджуваний документ (підчистки, виправлення, дописки, переклеювання фотокарток, літер тощо) і встановлення їх первинного змісту. На підставі використання висновку судового експерта про факти та способи внесення змін у документи в сукупності з іншими встановленими фактичними даними й обставинами справи прокурор, слідчий або суддя встановлює факт службового підроблення документів [167, с. 48–99].

Важливе значення для дослідження розглянутої проблематики має робота А. Б. Балоня «Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень», у якій частково досліджено службове підроблення (ст. 366 КК України) у комплексі з іншими злочинами, що вчиняє службова особа з використанням своїх службових повноважень. Зокрема, розподілено злочини, що вчиняє особа з використанням своїх службових повноважень, залежно від таких криміналістичних критеріїв:

1. За предметом злочинного посягання – документ (ч. 1 ст. 366 КК України – предметом є документи, зокрема офіційні та завідомо неправдиві);
– відомості (ч. 1 ст. 366 КК України – предметом є завідомо неправдиві відомості) [5, с. 43].

Найбільш наближеною до теми нашого дослідження є робота С. П. Чичиркіної «Організація і тактика розслідування службових підроблень», у якій вперше висвітлено: зміст криміналістичної характеристики службових підроблень, її елементи (такі як способи вчинення злочину, особа злочинця, предмет злочину, типова «слідова картина»); виявлено кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики службових підроблень; види способів протидії розслідуванню службових підроблень у сучасних умовах (відмова видати документи

(предмети), які витребує слідчий, обмеження доступу слідчого до інформації, відмова надати зразки для порівняльного дослідження, вплив на слідчого, зокрема за допомогою захисника), окреслено засоби їх подолання; класифікацію засобів дослідчої перевірки інформації про виявлення ознак службового підроблення; класифікацію обставин, які підлягають встановленню під час розслідування службових підроблень, а саме: загальні обставини, характерні для розслідування злочинів загалом, і спеціальні обставини – належність підробленого документа до офіційного, вид і спосіб підроблення документа, зв'язок підробленого документа з іншими й наслідки, що настали у зв'язку з дією документа, тощо. Удосконалено: класифікацію службових злочинів за криміналістичними ознаками шляхом внесення до їх системи службового підроблення як окремого виду; рекомендації з планування розслідування службових підроблень, зокрема включення в плани низки першочергових організаційних заходів, пов'язаних із забезпеченням збереження документів й інших речових доказів, планування одночасної перевірки версій про зв'язок службового підроблення з іншими злочинами; окремі тактичні прийоми проведення виїмки, обшуку, огляду документів, допитів, очних ставок і призначення експертиз у справах про службові підроблення шляхом викладення відповідних криміналістичних рекомендацій. Набули подальшого розвитку: положення про належність службового підроблення до способів підготовки, вчинення та приховування службових й інших злочинів, що вчиняють посадовці з використанням свого службового становища; класифікація документів у контексті розслідування службових підроблень (офіційні, неофіційні (приватні), посвідчувальні, аудіальні, первинні, вторинні, електронні, особистого походження тощо); визначення особи злочинця у справах про службові підроблення шляхом розмежування понять «службова» і «посадова» особи; рекомендації щодо версійного процесу в справах про службові злочини шляхом формування типових версій під час розслідування службових підроблень [206, с. 8–9]. Водночас питання використання спеціальних знань у процесі розслідування

службового підроблення висвітлено недостатньо. Належного дослідження потребують: теоретичні засади дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення; використання спеціальних знань у процесі проведення окремих СРД під час розслідування службового підроблення; проведення судових експертиз під час розслідування службового підроблення.

Звісно, напрацювання вчених-юристів у галузі криміналістики та судової експертизи мають послідовно враховувати сучасні інноваційні технології, оптимально й системно оновлюючи арсенал засобів боротьби зі злочинністю, зокрема використовувати й напрацювання інших наук, які мають на меті боротися зі злочинністю. Адже запорукою успішного протистояння злочинному світові є використання правоохоронними органами інновацій, передусім коли йдеться про «білокомірцеву» злочинність, типовими рисами яких є фахова обізнаність і значний досвід діяльності в певних галузях службової діяльності. Саме тому слід зауважити про наукові доробки інших спеціальностей із цієї проблематики. Зокрема, важливе значення має робота Я. С. Остапенко «Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання», у якій розглянуто історію розвитку та сучасний стан правового регулювання кримінальної відповідальності за службове підроблення в Україні. Надано визначення поняттю та висвітлено юридичний склад службового підроблення. Схарактеризовано кількісні та якісні показники службового підроблення в Україні. Сформовано характеристику особи злочинця, який вчиняє службове підроблення. Запропоновано загальносоціальні, спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи запобігання службовим підробленням в Україні [118].

На підставі викладеного можна дійти висновку, що вчені приділяли чимало уваги вивченню проблем службових кримінальних правопорушень і використанню спеціальних знань загалом. Проте в Україні не здійснено монографічних наукових досліджень, які поєднували б наукові надбання в напрямі спеціальних знань і службового підроблення та відображали б

комплексний підхід до зазначеної проблематики, попри безсумнівну актуальність цієї тематики та потреби практики (92,5 % опитаних засвідчили необхідність комплексного її дослідження) (додаток В). І хоча протидію корупційним виявам було визначено одним із пріоритетних напрямів держави, правоохоронні органи мають складнощі в доказуванні службового підроблення, що актуалізує необхідність висвітлення можливостей використання спеціальних знань під час розслідування таких фактів. Отже, на підставі досвіду науковців, практичних працівників, з огляду на зміни в законодавстві та специфіку службових кримінальних правопорушень, ми здійснили спробу дослідити генезу розвитку наукової думки щодо службового підроблення, можливостей використання спеціальних знань під час їх розслідування та визначити основні напрями для вдосконалення їх розслідування.

1.2. Поняття, зміст і форми використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення

Практика розслідування службового підроблення засвідчує, що цей процес супроводжується складнощами, пов'язаними як з об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. До об'єктивних належать особливості предмета доказування, слідової інформації, які спричиняють складність процесу розслідування. До суб'єктивних можна віднести ту обставину, що слідчі, прокурори й судді ні психологічно, ні технічно, ні професійно не готові до цілеспрямованого та ефективного розслідування службового підроблення, яке нині набуває нових форм і технологій.

Успіх розслідування службового підроблення, судовий розгляд обумовлені насамперед ефективним збиранням і дослідженням слідової інформації, якісним документуванням кримінально протиправної діяльності, що, безумовно, потребує використання спеціальних знань.

Попри те, що питання застосування та використання спеціальних знань досліджувало чимало вчених-криміналістів, донині не всі проблеми розв'язано. Тривають дискусії щодо сутності, видів, форм, особливостей використання спеціальних знань у правоохоронній діяльності, зокрема під час службового підроблення. Умовою якісного виявлення та розслідування кримінальних правопорушень є активне застосування під час збирання та оцінювання доказів науково-технічних досягнень, які можна віднести до різних галузей спеціальних знань.

Питання використання спеціальних знань у судочинстві з певною періодичністю активно вивчають й обговорюють науковці. Насамперед це прослідковується в працях В. Г. Гончаренка, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченка, М. Я. Сегая та ін. [103, с. 17].

Сучасна криміналістика наука в процесі розвитку постійно взаємодіє з іншими науками, використовує прогресивні методи інших галузей знань для виконання власних завдань. З метою реалізації загального завдання криміналістики одним з окремих завдань постає аналіз досягнень природничих і технічних наук для з'ясування можливостей їх запозичення, пристосування до мети криміналістики [93, с. 35]. Саме тому не можна уявити процес розслідування без використання досягнень таких базових наук, як філософія, психологія, логіка, медицина, хімія тощо. Крім цього, неможливо представити сучасний процес розслідування та виявлення ознак вчинення кримінального правопорушення без застосування сучасних досягнень науково-технічного прогресу шляхом використання спеціальних знань. Тому термін «спеціальні знання» пов'язують із теорією кримінального судочинства, що посідає провідне місце серед основних категорій криміналістики.

Поширеним є тлумачення терміна «спеціальні знання» як знань, якими володіє особа в певній галузі, сфері. Традиційно це знання, що не є загальнодоступними, загальновідомими й не мають масового поширення. На цьому акцентував увагу В. Г. Гончаренко. На його думку, «спеціальні знання повинні бути значно ширшими і глибшими від знань в аналогічних галузях

інших осіб; до спеціальних знань не належать знання загальновідомі й загальнодоступні» [43, с. 114]. Із цих визначень стає очевидним, що спеціальні знання – це ті знання, які отримані особою-фахівцем унаслідок фахової підготовки й досвіду зайняття визначеним (окремим) видом діяльності.

Цей термін В. Ю. Шепітько трактує як систему наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру, отриманих як результат вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню [211, с. 11].

Уточнював аспекти дефініції і М. В. Салтевський, який спеціальними знаннями вважав постійно удосконалювані набуті знання, уміння, навички, які використовують у будь-якій галузі людської діяльності, отримані в процесі спеціальної освіти, досвіду й практичної діяльності (за винятком професійних знань осіб, що здійснюють розслідування), необхідні для швидкого й повного розкриття і розслідування кримінального правопорушення, а також розгляду справи в суді [163, с. 184].

Також П. В. Цимбал, М. А. Федорчук і Я. Л. Варшавець зазначили, що спеціальні знання – знання, що розроблені наукою та втілені в практичну професійну діяльність осіб, які володіють ними переважно внаслідок здобуття вищої спеціальної освіти. Ідеться про те, що спеціальні знання використовують лише особи, які ними володіють, тобто обізнані особи [200, с. 376].

Вдалим, на нашу думку, є визначення, запропоноване В. В. Коваленком, який акцентував на різному ставленні суб'єктів до спеціальних знань та їх застосування і використання. Спеціальними знаннями він вважав наукові й практичні знання та навички, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (за винятком знань у галузі процесуального й матеріального права), використовують (застосовують) під час розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних проваджень з метою сприяння слідству чи суду в збиранні та дослідженні доказів [67, с. 46]. Саме тому і з'явилося поняття «спеціальні криміналістичні знання», які

В. Г. Гончаренко тлумачив як знання в галузі криміналістичної техніки. У контексті професії криміналіста або експерта-криміналіста спеціальними будуть галузі дактилоскопії, трасології, балістики, почеркознавства, одорології тощо [43, с. 118]. Такими знання володіють спеціаліст й експерт. Тому, на думку М. Г. Щербаковського, спеціальні знання спеціаліста – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної та практичної діяльності, яку здобувають спеціалісти під час навчання та здобуття досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь і навичок у процесуальній або непроцесуальній формах з метою збирання (формування), дослідження, оцінки доказів, встановлення підстав для прийняття уповноваженими особами процесуальних і тактичних рішень у кримінальному судочинстві. Спеціальні знання експерта – це систематизована інформація з різних галузей теоретичної та практичної діяльності, крім права, яку набувають експерти в процесі навчання у закладі вищої освіти та здобуття досвіду з певної спеціальності, застосовують на основі умінь й навичок для проведення експертних досліджень представлених об'єктів і надання письмового висновку з питань, поставлених сторонами й судом [212, с. 65].

Ураховуючи специфіку предмета дослідження, можна визначити, що спеціальні знання – це сукупність не загальновідомих у кримінальному провадженні теоретичних знань, набутих унаслідок фахової підготовки, а також практичних умінь і навичок, отриманих під час практичної діяльності в окремій галузі чи сфері для використання з метою виявлення ознак вчинення кримінального правопорушення та його подальшого розслідування й судового розгляду. Запропоноване визначення суттєво не відрізняється від сформульованих попередніми науковцями, проте, на нашу думку, точніше й лаконічніше відображає зміст поняття.

Отже, з розглянутих думок вчених стає очевидним, що здебільшого всі вони виокремлюють достатньо сталі ознаки спеціальних знань. Водночас можемо згрупувати ознаки спеціальних знань під час розслідування службового підроблення за певними критеріями: 1) сукупність знань, які

становлять систему відомостей в певній галузі, техніці та сфері життєдіяльності; 2) знання не є загальновідомими й загальнодоступними; 3) їх набувають шляхом фахового опанування теоретичних знань; 4) їх застосовують під час виконання завдань кримінального судочинства з можливим залученням науково-технічних засобів; 5) їх використовують у межах досудового розслідування та судового розгляду.

Відповідно до узагальнення результатів анкетування, такі критерії вважають основними під час характеристики поняття «спеціальні знання» 94,3 % працівників органів досудового розслідування та 96,4 % експертів (додаток В).

Значною є кількість видів спеціальних знань, які можуть бути використані в процесі досудового розслідування. Під час розслідування службового підроблення можливим є використання різних видів спеціальних знань. Для висвітлення всіх видів спеціальних знань, з огляду на розвиток нових галузей науки, техніки, мистецтва й ремесла, потрібне окреме наукове дослідження, тому ми не будемо вдаватися до висвітлення думок усіх науковців і виявлення упущень щодо окремих із них, адже їх кількість постійно збільшується, тож будь-який перелік буде не буде вичерпним.

Виокремлюють чимало критеріїв класифікації спеціальних знань. Невід'ємною складовою поняття спеціальних знань є поняття форми їх використання. Як і поняття спеціальних знань, учені мають різні підходи до його тлумачення.

Наприклад, І. І. Когутич допускає використання спеціальних знань, зокрема у практиці розслідування, як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах. Основними процесуальними формами застосування спеціальних знань і технічних засобів є: 1) безпосереднє використання їх слідчим, прокурором (зокрема криміналістом) і складом суду під час виконання своїх процесуальних функцій збирання, дослідження й оцінки доказів; 2) участь спеціалістів у провадженні слідчих (розшукових) дій; 3) призначення та провадження судових експертиз. Форма реалізації спеціальних

знань залежить насамперед від суб'єкта, виду діяльності й мети їх застосування. Серед непроцесуальних виправдано розглядати консультаційну й довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань (усну чи у вигляді довідок); проведення ревізійних чи аудиторських дій; участь суб'єктів спеціальних знань в оперативно-розшукових заходах; попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами й експертами в усній чи письмовій формах); результати перевірок за криміналістичними обліками (у вигляді довідок) тощо [71, с. 114].

Деякі вчені відокремлюють перевірку за обліками та вважають актуальними, крім зазначених, допит експерта й присутність слідчого під час проведення експертизи [9].

Ми поділяємо такі класифікації, проте, важливою буде їх практична реалізація в конкретному кримінальному провадженні. Отримана будь-якою із форм інформація обов'язково має набути статусу доказу. У цьому контексті слушно зауважує А. М. Лазебний, що наявність у слідчого необхідних відомостей, наприклад, у галузі медицини, психіатрії, бухгалтерського обліку й інших спеціальних знань, корисне під час висунення версій, пошуку доказів та їхньої оцінки. Проте інформація з непроцесуальних джерел, що містить відомості спеціального характеру, – лише привід для прийняття слідчим рішення про використання знань спеціалістів у формах, встановлених законодавством [103, с. 97].

Під час розслідування службового підроблення, поряд із процесуальною формою, неабиякого значення набуває непроцесуальна форма використання спеціальних знань, яку активно застосовують у процесі доказування таких фактів. Проте, слушно зазначає М. Г. Щербаковський, деякі науковці категорично заперечують непроцесуальну форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Таке твердження можна спростувати, якщо згадати про такі види досліджень, які знаходяться поза межами кримінального процесу, проте їх використовують під час розслідування злочинів (перевірка куль, гільз, відбитків пальців рук та інших об'єктів за криміналістичними обліками, попередні дослідження слідів злочину на місці

їх виявлення, консультації обізнаних фізичних і юридичних осіб та ін.) [213, с. 44].

Розширює перелік форм використання спеціальних знань Н. М. Косміна, яка до процесуальних форм відносить: участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій; проведення судових експертиз, допит експерта. До непроцесуальних форм використання спеціальних знань, на думку вченої, належать: проведення ревізій, консультації з фахівцями зі спеціальних питань; довідкова допомога; відомчі розслідування, перевірки; проведення попередніх і перевірочних досліджень об'єктів; надання допомоги в підготовці технічних засобів; участь обізнаних осіб під час проведення оперативно-розшукових заходів; використання спеціальних знань слідчим, дізнавачем, оперативним працівником [91, с. 9].

Виокремлює форми використання спеціальних знань у сфері службової діяльності О. В. Пчеліна: консультування обізнаної особи з приводу окремих аспектів механізмів утворення певних слідів і відповідно їх виявлення, тактичних прийомів, які доцільніше застосовувати під час проведення конкретних СРД; залучення обізнаної особи до проведення окремих СРД як спеціаліста; призначення судових експертиз (залучення обізнаної особи як експерта); залучення обізнаної особи для проведення ревізії чи іншої перевірки тощо [157, с. 25]. Тобто поряд з окремими ревізіями О. В. Пчеліна визначає й інші форм перевірки. Саме такі форми притаманні розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності й службового підроблення зокрема. Про це зауважили й 75,3 % опитаних. Такими формами є ревізія (45,7 %), фінансовий аудит (56,8 %), перевірка закупівель (32,6 %) і моніторинг закупівлі (29,7 %) (додаток В).

Тобто після узагальнення думок науковців і практичних працівників можна дійти висновку, що підходи до форм використання спеціальних знань у процесі розслідування службового підроблення різняться. Водночас ми поділяємо позицію тих авторів, які основними формами застосування спеціальних знань і технічних засобів вважають: 1) безпосереднє

використання суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності під час виконання своїх процесуальних функцій щодо збирання, дослідження й оцінки доказів; 2) участь спеціалістів під час провадження СРД; 3) призначення та провадження судових експертиз [104, с. 50–51]. Крім цього, Б. В. Романюк зазначає, що форма реалізації спеціальних знань залежить насамперед від суб'єкта, виду діяльності й мети їх застосування [160, с. 8–9].

Саме тому за результатами анкетування практичних співробітників у процесі дослідження було виокремлено такі форми використання спеціальних знань: призначення судових експертиз – 100 %; участь як спеціаліста під час проведення СРД – 75,4 %; довідково-консультаційна допомога – 69,8 %; ревізії та інші форми державного фінансового контролю – 87,5 %; інше – 12,3 % (додаток Б).

Перед тим як перейти до розгляду форм спеціальних знань службового підроблення, з огляду на різні думки науковців і практиків, постає необхідність уточнення термінів «використання» та «застосування» спеціальних знань.

У тлумачному словнику сучасної української мови термін «використовувати» означає застосовувати, уживати що-небудь, з користю користуватися чимось [17, с. 97].

«Застосовувати» означає використовувати, запроваджувати в ужиток, пристосовувати [17, с. 331].

Стосовно спеціальних знань ці два терміни означають різні напрями діяльності, адже використовують спеціальні знання експерт і спеціаліст у різних формах, а застосовують ці знання особи, що здійснюють кримінальне судочинство, використовуючи результати цього для потреб доказування та втілюючи їх у встановлену законом форму. Отже, експерти й спеціалісти застосовують спеціальні знання з певної галузі, а слідчий, прокурор і слідчий суддя використовують їх у вигляді залучення спеціаліста до проведення СРД, призначення судових експертиз, надання консультативної допомоги тощо [177, с. 199].

У цьому контексті ми розглянемо ці форми детальніше, відповідно до специфіки розслідування службового підроблення.

У сучасних умовах під час розслідування кримінальних правопорушень дедалі більшою стає кількість СРД, у проведенні яких бере участь фахівець і використовує свої знання. Дані чи не будь-якої галузі науки й техніки можуть бути використані фахівцем для надання допомоги досудовому розслідуванню, прокуратурі чи суду.

Крім цього, після узагальнення понад 217 кримінальних проваджень, зареєстрованих за фактом службового підроблення, ми виокремили такі основні форми використання спеціальних знань: проведення судових експертиз – 89,8 % (ст. 242–245 КПК України); участь спеціаліста в проведенні СРД – 74,3 % (ч. 8 ст. 228; ч. 1 ст. 236; ч. 3 ст. 237; ч. 2 ст. 240; ч. 2 ст. 241; ч. 1 ст. 245; ч. 1 ст. 262; ч. 1 ст. 266; ч. 3 ст. 359 КПК України); консультації спеціаліста – 71,4 % (ч. 1 ст. 71 КПК України); ревізії та інші форми державного фінансового контролю – 47,3 %, (ч. 2 ст. 93; ч. 4 ст. 99 КПК України) (додаток Б).

Відповідно до результатів анкетування слідчих й аналізу кримінальних проваджень встановлено, що найпоширенішою формою використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення є *проведення експертиз*.

Судовій експертизі властива передусім її процесуальна форма, яка є гарантією, що має на меті сприяти достовірному встановленню фактичних даних і всебічній перевірці їх слідчим і судом.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження на підставі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [154].

Процесуальні підстави проведення експертизи визначено у ст. 242 КПК України, згідно з якою експертизу проводять експертна установа, експерт або експерти, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий

суддя за клопотанням сторони захисту у випадках і порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [99].

Важливе значення в процесі розслідування службового підроблення має правильний вибір експерта й експертної установи, яка буде проводити дослідження. Основними документами, які регламентують процесуальний статус; права й обов'язки; роль експерта під час дослідження; окремі вимоги та гарантії незалежності й відповідальності експерта, є Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України, Закон України «Про судову експертизу» [154], Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 [147], Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 12 грудня 2011 року № 3505/5 [145], Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України, затверджене наказом МВС України від 3 листопада 2015 року № 1343 [149].

У ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» визначено суб'єкти судово-експертної діяльності. Судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом. До державних спеціалізованих установ належать:

- науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;
- науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

– експертні служби МВС України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державні спеціалізовані установи здійснюють судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [154].

У кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення використовують знання з різних галузей знань: судово-технічні, почеркознавчі, судово-економічні тощо. Відповідно до результатів аналізу слідчої практики, під час розслідування службового підроблення слідчий часто не обізнаний зі значенням і можливістю призначення судових експертиз. Це має наслідком затягування строків досудового розслідування та уникнення від відповідальності винних осіб. Щоб уникнути цього, ми пропонуємо такий перелік судових експертиз, які можуть призначати в процесі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, які детальніше буде розглянуто в третьому розділі нашого дисертаційного дослідження.

Водночас необхідно зазначити, що вибір конкретного виду дослідження та його необхідність за фактом службового підроблення залежить: 1) від способу підроблення документа; 2) слідчої ситуації на певному етапі розслідування. Попри те, що на різні види дослідження надають один і той самий документ (комплект документів) у кримінальному провадженні, призначені судові експертизи можуть відрізнятися за обсягом дослідження, складом використовуваних знань, місцем проведення та кількістю експертів, що будуть брати участь у дослідженні. Основним об'єктом дослідження під час службового підроблення буде документ. Із цим документом доведеться працювати всім експертам по черзі (автономно), урахувавши особливості методики проведення різних експертиз. Це затягує процес досудового розслідування, адже кожен з видів дослідження потребує певного часового проміжку. Усунути цю проблему можна завдяки призначенню комплексних

експертиз, під час яких можливою є участь експертів різних спеціальностей (дослідження одного об'єкта експертами різної спеціалізації).

Результатом проведення судових експертиз є висновок, який буде процесуальним джерелом доказів у кримінальному провадженні за фактом службового підроблення. Судові експертизи оформлюють висновком експерта, який за своєю сутністю відрізняється від інших джерел доказів такими ознаками: 1) він є результатом дослідження особи, яка володіє спеціальними знаннями, і за своїм фахом, компетенцією має право на проведення такого дослідження; дослідження проводять на підставі трьох видів інформації: а) яка міститься в матеріалах кримінального провадження (отримана з інших джерел доказів: показань, речових доказів, документів); б) яка була отримана під час використання методів у процесі дослідження (бесіда, спостереження, експеримент тощо); в) яка становить професійні знання експерта. З об'єктивного погляду, предмет дослідження (а отже, і обсяг інформації, яку необхідно чи бажано отримати) визначає сторона, яка залучила експерта, тобто зумовлений колом питань, які були поставлені на його вирішення; із суб'єктивного погляду, предмет дослідження обмежується знаннями експерта, його правами, видом експертизи [50, с. 152].

Тому з метою оптимізації та забезпечення повноти процесу розслідування службового підроблення, на нашу думку, найефективнішим є проведення комплексних судових експертиз: комп'ютерно-технічних і техніко-криміналістичних експертиз документів; комп'ютерно-технічних і почеркознавчих; комп'ютерно-технічної та економічних (судово-бухгалтерської); комп'ютерно-технічної та оціночно-земельної тощо.

Детальніше питання призначення окремих видів судових експертиз під час розслідування службового підроблення ми розглянемо в третьому розділі нашого дисертаційного дослідження.

Наступною формою використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення є *участь спеціаліста в проведенні СРД та консультаційна допомога.*

Відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками й може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [99].

Крім цього, участь спеціаліста в кримінальному провадженні закріплена в нормативно-правових актах. Серед них: наказ МВС України від 7 липня 2017 року № 575 [144]; наказ МВС України від 3 листопада 2015 року № 1339 [146].

Відповідно до ч. 4 ст. 71 КПК України, спеціаліст має право: користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; спрямовувати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів; викладати у висновку відомості, що мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не були поставлені запитання; ознайомитися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, і подавати до них зауваження; надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, зокрема у випадках, передбачених частиною третьою ст. 214 цього Кодексу [99].

Участь спеціаліста створює умовну гарантію одержання належних доказів у випадках, які вимагають застосування спеціальних знань, сприяє виявленню доказів, що можуть бути упущені слідчим через його непоінформованість щодо спеціальних питань [47, с. 35].

Зазначений перелік прав фахівця не є вичерпним. Його права й обов'язки конкретизовані видом і характером процесуальної дії.

На підставі аналізу кримінальних проваджень за фактами службового підроблення встановлено, що залучення спеціаліста відбувається в таких формах: 1) практична, що охоплює: підготовку, організацію та проведення окремих СРД; пошук, виявлення, фіксацію, вилучення та упакування слідів вчинення кримінального правопорушення, речових доказів; відібрання зразків для порівняльного дослідження; 2) методична, що полягає в навчанні та

роз'ясненні, консультації слідчого щодо правильних, науково обґрунтованих методик, способів організації та проведення СРД, стратегії, тактики, способів і засобів виявлення, фіксації, огляду й вилучення, а також дослідження доказів у кримінальному провадженні; 3) технічна (обрання та застосування належних науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів, необхідних для якісного виявлення та фіксації слідів вчинення кримінального правопорушення і речових доказів); 4) консультаційна, що полягає в наданні роз'яснень з питань, що виникають у кримінальному провадженні; 5) процесуальна, яка передбачає фіксацію в протоколі СРД інформації, наданої спеціалістом; постановка запитань спеціалістом тощо.

Практичну форму під час розслідування службового підроблення реалізують переважно в процесі огляду місця події (ОМП) (98,3 %); допиту (78,3 %); обшуку (75,4 %); слідчого експерименту (22,4 %) (додаток Б). Відповідно до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні від 7 липня 2017 року № 575, інспектор-криміналіст (технік-криміналіст) на місці події: виявляє, фіксує, здійснює вилучення та пакування матеріальних об'єктів, які несуть на собі слідову інформацію вчиненого правопорушення; проводить експрес-аналіз за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів (без надання письмового висновку), спрямовує увагу слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин кримінального правопорушення; відповідає за якісну фіксацію всієї слідової інформації, повноту відображених про це даних у протоколі огляду та схемі (плані) до нього [144].

Методична форма залучення спеціаліста виявляється переважно в усній формі. Це навчання та роз'яснення, консультації слідчого стосовно правильних, науково обґрунтованих методик щодо способів організації та проведення СРД, стратегії, тактики, способів і засобів виявлення, закріплення, вилучення та огляду, дослідження доказів у кримінальному провадженні.

Найчастіше таку допомогу під час розслідування службового підроблення надають експерти за спеціальністю 1.2.1 (технічна експертиза документів). Судовий експерт надасть слідчому методичні рекомендації щодо огляду, опису документа й віднесення його до службового.

Технічна форма реалізується крізь призму ч. 2 ст. 71 КПК України, відповідно до якої спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування та судом під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених п. 7 частини четвертої цієї статті [99]. Про можливість застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні за фактами службового підроблення не йдеться поза можливостями використання науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів. Зокрема, Д. М. Тимчишин науково-технічними засобами вважає науково обґрунтовану систему наявних і тих, які розробляють, приладів, пристроїв, устаткування, матеріалів, речовин, програм і технологій та наукових положень, методів і методик їх застосування та використання уповноваженими особами відповідно до закону для виявлення, фіксації, вилучення, упакування, транспортування, передачі, зберігання, слідчого огляду, попереднього й експертного дослідження, кримінальної реєстрації ідеальної та матеріальної інформації про подію злочину й особу злочинця [180, с. 113]. Саме тому уповноважені суб'єкти вправі застосовувати лише ті науково-технічні засоби, що безпосередньо передбачені в законі або дозволені ним. Водночас доводиться констатувати, що в законі не закріплено техніко-криміналістичні засоби. Ідеться лише про технічні засоби фіксації кримінального провадження (ст. 107 КПК України).

В Україні до засобів криміналістичної техніки належать: джерела освітлення; джерела ультрафіолетового (УФ) освітлення; прилади інфрачервоного (ІЧ) освітлення; спостереження, вимірювання та фотографування; сучасні лупи; мікроскопи; портативні пошукові набори й

прилади, такі як: металошукач «МО-Імпульс», прилад «БМ» («трупощукач») для визначення місць незаконного поховання біомаси, магнітний піднімач «МР-1», магнітний піднімач «Спрут», «Арка», металодетектор контролю доступу людей на спеціальний об'єкт (аеропорт, кордон, підприємство); портативні пошукові набори технічних засобів: «Фото-1» – набір фотоапаратури, набір «Молекула» для роботи з мікрооб'єктами, «Слід-4» – набір технічних засобів для роботи зі слідами, «Контур-1» – набір засобів для огороження місця події, «Феррит-1» – набір технічних засобів для виявлення видалених зображень на металах (автотранспорт, зброя); лабораторії мобільного контролю: експертного контролю документів і банкнот, а також візового й паспортного контролю; пересувні лабораторії технічних засобів: стереофотограмметрична лабораторія, вибухотехнічна тощо; камери для виявлення потожирових слідів; технічні засоби для отримання слідів зброї на снарядах і гільзах; прилади експертного класу для експрес-оперативного контролю; технічні засоби експертного дослідження слідів каналу ствола мисливської зброї; експертні системи: відеоскоп і телевізійний спектральний мікроскоп; експертні системи: система введення дактилоскопічної інформації, система обробки за ПО «ДАКТО-2000»; програмно-апаратні комплекси «ЕКСПЕРТ»; інформаційно-довідкова система «ПАСПОРТ»; інформаційно-довідкова система «АВТОДОК»; програмно-апаратний комплекс для технічної експертизи документів (ТЕД-34) [108, с. 915–916]. Тому в процесі розслідування службового підроблення необхідно користуватися всім комплексом науково-технічних засобів з метою збирання максимального комплексу слідової інформації та доказів.

Консультаційна форма. Під час розслідування кримінальних правопорушень часто постає необхідність отримання консультацій з різних питань. Практика засвідчує, що консультація є однією з найпоширеніших форм участі фахівця в процесі розслідування. Її можуть здійснювати поза межами конкретної СРД. Слідчий може отримати консультацію майже щодо будь-якого питання, що стосується розслідування.

Консультаційна діяльність передбачає отримання слідчим попередньої, важливою для розслідування інформації. Таку інформацію дає особа, яка має спеціальну підготовку, володіє спеціальними знаннями, професійним досвідом у певній діяльності, навичками, уміннями використання науково-технічних засобів і спеціальних знань, на прохання слідчого, органу дізнання, прокурора чи суду пояснює сутність предметів, явищ і показує ефективні напрями застосування досягнень науково-технічного прогресу.

Консультації допомагають слідчому оптимально готувати й проводити як СРД, так й організаційно-технічні заходи, обрати оптимальну тактику проведення дій, скласти план, формулювати питання, визначати час проведення конкретних дій, підбирати техніку й учасників. Корисність цієї форми засвідчує необхідність накопичення подальшого досвіду участі таких осіб у розслідуванні та розробленні форм ділового співробітництва. Таку діяльність можуть здійснювати протягом усього досудового розслідування.

Консультації фахівців можна класифікувати так:

- загальні – вирішення конкретних питань з метою встановлення певних обставин вчинення службового підроблення;
- конкретні – повідомлення наукових положень, досвідчених або довідкових даних у галузі теорії або практики застосування спеціальних знань у процесі розслідування службового підроблення.

Під час виявлення ознак вчинення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням підроблених службових документів, важливе значення мають інформація про спосіб їх виготовлення (імітації), відомості про застосовані засоби, апарати та суб'єкта (суб'єктів), які мають відношення до їх вчинення. За сучасного рівня розвитку й доступності техніки, зокрема поліграфічної, комп'ютерної тощо, її може бути використано під час виготовлення підроблених документів, тому необхідно залучати фахівців, що володіють спеціальними знаннями в цих галузях.

Значущість консультацій спеціаліста полягає також у тому, що інформацію щодо окремих інформативних позицій, які цікавлять орган

досудового розслідування, можна отримати й використати оперативно. У процесі розслідування фактів службового підроблення слідчий у більшості випадків не має спеціальних знань щодо змісту основних положень законодавчих актів, бухгалтерської звітності тощо.

Водночас учені розмежовують консультаційну та довідкову допомогу. Зокрема, Є. Д. Лук'янчиков і В. Є. Лук'янчикова досліджують консультацію як самостійну форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Вони акцентують на двох видах її існування – письмовій та усній. Через законодавчу неврегульованість цього питання на стадії досудового розслідування в науковому світі тривають дискусії з цього приводу. Однак ми вважаємо, що КПК України повинен містити тільки основоположні завдання. Тому цілком справедливо в ст. 71 КПК України міститься назва форми використання спеціальних знань – надання консультації, а її сутність не висвітлена [107, с. 198].

Ми поділяємо думку В. П. Корж, яка зазначає, що в процесі розслідування службового підроблення слідчий отримує консультаційну допомогу:

- під час огляду за участю фахівця місця вчинення економічного злочину, зокрема приміщень, складів, транспортних засобів документів, предметів, продукції тощо;

- у процесі роз'яснення фахівцем призначення та змісту фінансової або господарської операції, пояснення фахівцем злочинної схеми використання бухгалтерських і банківських документів членами організованої групи в разі вчинення злочинних акцій, у випадку виявлення фахівцем ознак підробок у первинних документах бухгалтерського обліку, як у паперовій, так і електронній формах;

- у процесі надання фахівцем відомостей про обставини, пов'язані з виявленням ознак кримінальної технології економічного злочину, іншої криміналістично значущої інформації, що має значення для розкриття злочину, визначення методів розслідування, тактики СРД [90, с. 165].

У межах використання консультаційної допомоги спеціаліста в процесі розвідування службових кримінальних правопорушень необхідно зазначити про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА).

АРМА є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, та/або з управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, або які конфісковано в кримінальному провадженні чи стягнуто за рішенням суду в дохід держави внаслідок визнання їх необґрунтованими [151].

Службове підроблення є підґрунтям вчинення інших корупційних кримінальних правопорушень, тому в процесі його розслідування можна використовувати такі функції АРМА:

- здійснення заходів з виявлення, розшуку, проведення оцінки активів за зверненням слідчого, детектива, прокурора, суду (слідчого судді);
- організація здійснення заходів, пов'язаних із проведенням оцінки, веденням обліку й управління активами;
- формування та ведення Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні;
- здійснення співробітництва з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку й управління активами, іншими компетентними органами іноземних держав, відповідними міжнародними організаціями;
- участь у забезпеченні представництва прав та інтересів України в закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних із поверненням в

Україну активів, одержаних від корупційних та інших кримінальних правопорушень;

- надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги слідчим, детективам, прокурорам і суддям з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком, проведенням оцінки та управління активами;

- інші функції, визначені законом [151].

Національне агентство також взаємодіє з Національним банком України, Фондом державного майна України, Міністерством юстиції України, Національним агентством з питань запобігання корупції, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, іншими державними органами [151].

Установи, схожі на АРМА, функціонують у всіх 28-ми країнах – членах Європейського Союзу, а також у понад ста юрисдикціях у світі. Державний секретар Міністерства юстиції України Г. Буяджи зазначає, що станом на сьогодні Національне агентство майже цілком готове до повноцінної роботи. Зокрема, Агентство:

- авторизувалося в Камденській міжвідомчій мережі з повернення активів (CARIN) і Глобальній мережі контактних пунктів Інтерполу з розшуку активів (Global Focal Point Platform for Asset Recovery);

- отримало доступ до захищеної системи зв'язку Інтерполу для обміну інформацією з розшуку активів (I-SECOM);

- стало партнером Ініціативи з повернення вкрадених активів (StAR) і вже активно співпрацює з мережею в частині обміну інформацією та досвідом, проведення спільних заходів, зокрема навчальних;

- долучилося до роботи Платформи установ з повернення активів держав – членів Євросоюзу, Підгрупи з питань управління активами зазначеної платформи;

- поінформувало у встановленому порядку про запуск і початок реалізації своїх функцій регіональній мережі;

- у межах налагодження співробітництва з державами карибського басейну виступило з ініціативою співробітництва з Міжвідомчою мережею з повернення активів Карибського регіону (Asset Recovery Inter Agency Network-East Africa – ARIN-CARIB) і вже отримало позитивну відповідь про можливість започаткування партнерського двостороннього співробітництва [16, с. 146].

Крім цього, у процесі службового розслідування АРМА активно використовує консультаційну допомогу: Торгово-промислової палати України, Державної фіскальної служби України, Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів, територіальних органів Державної митної служби України, органів стандартизації та сертифікації.

Проте доводиться констатувати, що таку консультаційну допомогу не відображають у матеріалах кримінального провадження за фактом службового підроблення. Консультації спеціаліста в певній галузі чи сфері отримують в усній формі, і їх не фіксують у матеріалах кримінального провадження, а отже, не їх не може бути використано як доказ у ньому.

Не випадково на цьому акцентують увагу й науковці. Деякі з них пропонують відображати консультації спеціалістів у спеціальному додатку до протоколів СРД за назвою «Діяльність спеціаліста(ів)». Такий документ належатиме до матеріалів, що додають до протоколу й пояснюють його зміст. У додатку має бути зафіксовано основні види сприяння спеціалістів слідчому: а) застосування науково-технічних засобів; б) консультації; в) рекомендації [13, с. 52]. Інші пропонують результати консультативної діяльності спеціаліста фіксувати в протоколі СРД або на носії інформації, на якій за допомогою

технічних засобів задокументовано процесуальні дії. Додатки, які долучають до протоколів, чітко визначено в ст. 105 КПК України [177, с. 201].

Ми поділяємо думку тих вчених, які пропонують фіксувати консультативну діяльність спеціаліста в протоколі СРД, крім того, з метою унормування питання процесуального закріплення консультативної допомоги спеціалістів у кримінальному провадженні внести доповнення до ч. 1 ст. 71 КПК України й викласти її в такій редакції:

«1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками й може надавати *усні консультації або письмові роз'яснення із фіксуванням їх у відповідному протоколі*, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок».

Процесуальна форма має вигляд висновку з питань, що належать до сфери знань спеціаліста, під час досудового розслідування кримінальних проступків. Цю норму було закріплено в п. 7. ч. 4 ст. 71 КПК України, відповідно до чого повноваження спеціаліста розширені наданням висновків. Відображено це в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII [138]. Крім цього, у ст. 298-1 КПК України висновок спеціаліста віднесено до джерел доказів. Проте слід констатувати, що під час розслідування службового підроблення часто здійснюють розслідування кримінальних правопорушень. Однак висновок спеціаліста має доказове значення лише щодо кримінального проступку. Таке нормативне закріплення норми КПК України встановлює нерівні можливості щодо процесу збору доказів і доказування злочинів та проступків. Однак висновок спеціаліста в разі службового підроблення має важливе значення.

З огляду на зазначене, а також специфіку розслідування службового підроблення, ми поділяємо думку тих дослідників, які вбачають за доцільне розширити повноважень спеціаліста (про надання висновку) і щодо злочинів,

а також доповнення ч. 2 ст. 71 КПК України механізмом залучення спеціаліста сторонами провадження. Будь-яке дослідження потребує закріплення його результатів для можливості використання. КПК України, на відміну від процесуальних кодексів інших держав, не відносить висновок спеціаліста до джерел доказів щодо злочинів. Із цього приводу Т. М. Кучер констатує, що висновок спеціаліста не належить до переліку засобів доказування, «хоча положення, що закріплюють такий процесуальний документ і регулюють порядок його подальшого застосування, практично спростовують такий підхід законодавця щодо доказового матеріалу... пропонує доповнити перелік засобів доказування висновком спеціаліста» [75, с. 320].

Кримінальний процес деяких іноземних країн містить додаткові – особливі форми використання спеціальних знань у питаннях оцінки висновку експерта. Зокрема, у кримінальному процесі Нідерландів є інститут участі освіченої особи, яку за клопотанням обвинуваченого залучає суд з метою: 1) присутності під час проведення експертизи та дачі ним рекомендацій офіційно призначеному експерту, надання коментарів до його висновку; 2) аналізу висновку офіційно призначеного експерта. У кримінальному процесі Франції ця форма використання спеціальних знань обмежена в повноваженнях – вона не є контрольною з боку освіченої особи, а інформаційно-технічною для офіційно призначеного експерта [218, с. 9].

Важливо також зауважити і про позицію ЄСПЛ стосовно оцінки висновку спеціаліста. Наведемо приклад з практики ЄСПЛ, який у справі «Пічугін проти Росії» висловив таку позицію: «Відмова національних судів визнавати висновки, підготовлені спеціалістами як докази, порушує принцип рівності сторін. У рішенні констатовано порушення п. 1 і пп. (d) п. 3 ст. 6 Конвенції у зв'язку з несправедливим дослідженням доказів». Застосування цього рішення має універсальне значення для всіх учасників кримінального провадження та посилить їхні позиції [75, с. 321].

Крім того, процесуальна форма може полягати у фіксації в протоколі СРД інформації, наданої спеціалістом, постановці запитань спеціалістом тощо.

Важливою формою допомоги під час розслідування службового підроблення є *ревізії та інші форми державного фінансового контролю*. Це підтверджують й опитані практичні співробітники (96,6 %), що засвідчили важливість їх проведення. Про необхідність використання спеціальних знань у формі ревізії під час розслідування кримінальних правопорушень у бюджетній сфері зазначають і вчені-криміналісти, серед яких: В. І. Василичук [158], І. В. Писарчук [124], Р. Л. Степанюк [174], С. С. Чернявський [204] та ін.

Після узагальнення позицій науковців щодо поняття ревізії стає очевидним, що це поняття не спричиняло гострих дискусій щодо його змісту. Згідно із Законом України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», ревізія – це інспектування, яке полягає в документальній і фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи, що повинна забезпечувати виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб. Результати ревізії викладають в акті [152].

Аналіз думок вчених і власні дослідження дають підстави стверджувати, що власне ревізія має подвійну правову сутність. Адже якщо ревізію проводять у межах кримінального провадження, вона є процесуальною дією, результати якої використовують під час доказування в кримінальному провадженні. Водночас проведення ревізії відбувається підпорядковано з керівником відповідної організації. Ревізор, виконуючи службове доручення, підпорядковується керівнику організації, який призначає ревізію та керує діями ревізора.

У разі вчинення службового підроблення, яке за сукупністю вчиняють з іншими кримінальними правопорушеннями економічної спрямованості,

постає необхідність у використанні планових і позапланових ревізійних перевірок. На ефективності саме позапланових перевірок акцентують увагу й практичні працівники. Про важливість і своєчасність проведення цієї особливої форми використання спеціальних знань зауважують А. Запотоцький, О. Капліна та Н. Маринів [58; 61]. Зумовлено це тим, що в більшості випадків підроблені документи знищують, час минає, зникають сліди кримінального правопорушення, а отримані кошти, які були незаконно привласнено, безповоротно втрачаються. У таких ситуаціях важливою є взаємодія працівників поліції з іншими уповноваженим на здійснення ревізій та інших форм фінансового контролю суб'єктами.

Заслуговує на увагу думка А. Ф. Волобуєва, який вважає, що для забезпечення якісного проведення ревізії необхідна тісна взаємодія працівників контрольно-ревізійної служби та правоохоронних органів, що полягає, зокрема, у сумісному обговоренні плану проведення ревізії, складу ревізійної групи, проведенні спільних дій і заходів щодо утворення сприятливих для ревізії умов [40, с. 151].

На встановленні ефективної комунікації органів Національної поліції України та Держфінінспекції акцентує В. В. Неганов. Учений стверджує, що на практиці окремі слідчі судді разом з наданням відповідного клопотання вимагають від слідчого письмового узгодження з органом державного фінансового контролю про дату початку ревізії. Інші слідчі судді не вважають обов'язковим надання слідчим такого узгодження та розглядають клопотання відповідно до положень ст. 132 КПК України без узгодження дати початку заходу. Але з огляду на те, що забезпечення розумних строків, об'єктивності та всебічності в провадженні досудового розслідування покладено на слідчого, прокурора, суддю, саме на цих посадових і службових осіб процесуальне законодавство покладає і право визначати дату проведення позапланових ревізій [115, с. 74].

Водночас ситуація щодо призначення позапланової ревізії спірна. Відповідно до Закону України «Про основні засади здійснення державного

фінансового контролю в Україні», орган державного фінансового контролю координує свою діяльність з органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, фінансовими органами, органами доходів і зборів, іншими контролюючими органами, органами прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України [152]. Проте в чинному КПК України ні дізнавач, ні слідчий, ні прокурор не можуть звернутися до суду з таким клопотанням.

Це доводить і Р. М. Дударець, який зауважує, що в чинному КПК України немає норм, які передбачали б звернення до слідчого судді з клопотанням про призначення ревізії та перевірки, підстави для такого звернення [54, с. 40].

У ч. 2 ст. 93 КПК України передбачено, що сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення СРД і негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових і фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом [99]. Проте судова практика засвідчує, що таких повноважень особи, які здійснюють досудове розслідування, не мають. У кримінальному провадженні № 4201700000004227, відомості щодо якого 16 листопада 2017 року внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 258-5, ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 364-1, ч. 1 ст. 366, ч. 2 ст. 366, ч. 3 ст. 212, ч. 1 ст. 209, ч. 1 ст. 205 КК України, слідчий виніс клопотання про призначення позапланової документальної перевірки. Печерський районний суд міста Києва задовольнив це клопотання, організацію проведення якої доручив співробітникам Державної фіскальної служби України [187].

Водночас, відповідно до ухвали Київського апеляційного суду від 23 січня 2019 року у справі № 757/21298/18-к зазначено, що КПК України прямо не передбачає повноваження слідчого або прокурора «призначати ревізії та перевірки в порядку, визначеному законом». У редакції, що діяла до 15 липня

2015 року, КПК України передбачав такі повноваження в п. 6 ч. 2 ст. 36 і п. 4 ч. 2 ст. 40 КПК України. Однак підпунктом 12 п. 5 розділу XII «Прикінцеві положення» Закону України «Про прокуратуру» з переліку повноважень прокурора (у ст. 36 КПК України) і слідчого (у ст. 40 цього Кодексу) це повноваження було виключено. Закон набрав чинності 15 липня 2015 року. Отже, з 15 липня 2015 року прокурор і слідчий не мають повноважень «призначати ревізії та перевірки». Крім того, у цьому самому пункті Закону України «Про прокуратуру» передбачено: «Недопустимими є також докази, що були отримані... 2) після початку кримінального провадження шляхом реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури своїх повноважень, не передбачених цим Кодексом, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень». Тобто законодавець не тільки забрав у слідчого й прокурора повноваження «призначати ревізії та перевірки», а й встановив, що будь-які докази, отримані внаслідок такої «не передбаченої цим Кодексом» перевірки чи ревізії, є недопустимими. За таких обставин і з огляду на те, що слідчий суддя в ухвалі не навів положення кримінального процесуального закону, що надавав би правові підстави для визнання клопотання обґрунтованим, ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 3 травня 2018 року про призначення позапланової документальної перевірки дотримання вимог податкового законодавства не може бути визнана законною та обґрунтованою, а тому вона підлягає скасуванню [187].

У цій самій справі № 243/6674/17-к (провадження № 13-16сво18) постановою Великої Палати Верховного Суду від 23 травня 2018 року в п. 26 зазначено, що, з огляду на важливість для суб'єктів, щодо діяльності яких слідчі судді надають дозволи на проведення позапланових перевірок, прав, установлених ст. 8 Конвенції та ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, ураховуючи відсутність надійних процесуальних механізмів захисту прав під час підготовчого провадження, Велика Палата вважає практичним й ефективним право на апеляційний перегляд таких ухвал у стадії досудового

розслідування». Крім цього, у правовій позиції Верховного Суду зазначено про відсутність повноважень слідчого або прокурора «призначати ревізії та перевірки в порядку, визначеному законом» [131]. А це своєю чергою ускладнює завдання слідчого, прокурора щодо всебічності, повноти й неупередженості в дослідженні всіх обставин кримінального провадження, передбачених ч. 2. ст. 9 КПК України.

Аналогічна ситуація склалася і в кримінальному провадженні, яке внесено до ЄРДР за № 32016100080000070 від 28 листопада 2016 року) за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 212 та ч. 1 ст. 366 КК України. Суд з підстав, визначених ст. 86 КПК України, і в порядку ч. 1 ст. 89 КПК України визнає акт № 286/1-26-15-14-03-04 від 15 серпня 2016 року про результати проведеної документальної позапланової перевірки Представництва ТОВ недопустимим доказом, вважаючи клопотання сторони захисту з цього приводу обґрунтованим, з огляду на те, що чинний КПК України не передбачає права слідчого, прокурора на звернення до слідчого судді з клопотанням про призначення (проведення) податкової перевірки. Звернення з таким клопотанням до суду не охоплене повноваженнями сторони обвинувачення, які мають бути реалізовані в спосіб, виключно передбачений процесуальним законом, адже не належить ані до заходів забезпечення кримінального провадження, ані до гласних чи негласних СРД [33].

На цьому акцентують увагу Л. М. Омельчук та А. С. Лазаренко. Вони вважають, що, визначаючи однією з підстав для проведення позапланової податкової перевірки винесене відповідно до закону судове рішення, законодавець посилається на положення нормативно-правових актів, що регламентують порядок прийняття такого рішення [116, с. 243].

На підставі аналізу судової практики стає очевидним, що органи досудового розслідування в процесі розслідування службового підроблення з однієї норми КПК України (ч. 2 ст. 93 КПК) мають право використовувати результати позапланової ревізії, однак з іншої не можуть бути її ініціатором.

Усунути цю колізію можливо шляхом внесення змін і доповнень у КПК України. Тож пропонуємо ч. 2 ст. 93 КПК України викласти в такій редакції:

«2. Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, а також призначення інспектування у формі ревізії та інших форм фінансового контролю, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом».

Іншими формами державного фінансового контролю, які залишаються недооціненими, є: фінансовий аудит, перевірка закупівель і моніторинг закупівлі. За результатами опитування слідчих і працівників кримінальної поліції було встановлено, що під час розслідування службового підроблення використовували: у 45,7 % випадках ревізії, фінансовий аудит – у 56,8 %, перевірку закупівель – у 32,6 %, моніторинг закупівлі – у 29,7% (додаток В).

1.3. Криміналістична характеристика службового підроблення та значення її елементів для використання спеціальних знань

Суспільна небезпечність службового підроблення полягає в тому, що воно посягає на нормальну діяльність органів публічної влади й управління у сфері поводження з офіційними документами, крім того, у більшості випадків є засобом, що полегшує вчинення або приховування інших кримінальних правопорушень, яким притаманний ще вищий ступінь суспільної небезпечності. У зв'язку із цим постала необхідність подальшого вдосконалення діяльності правоохоронних органів, спрямованої на виявлення та розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень. У цьому контексті слід ураховувати, що наука криміналістика одним із завдань

передбачає сприяння специфічними засобами й методами ефективній протидії злочинності. Реалізація таких завдань відбувається не лише через призму використання спеціальних знань з метою встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню, а й з огляду на особливості його криміналістичних ознак. Такі ознаки встановлюють шляхом аналізу кримінального правопорушення з криміналістичних позицій, тобто опису його криміналістичної характеристики. Ця наукова та практична (що засвідчують практичні працівники) категорія вкрай необхідна під час дослідження будь-якого кримінального правопорушення. Не є винятком і службове підроблення. Нині можна констатувати той факт, що переважна більшість криміналістів обстоює право на існування цієї одиниці в системі криміналістичної методики, оскільки криміналістична характеристика злочинів – це «система узагальнених даних про найтипівіші ознаки певного виду (групи) злочинів, закономірний взаємозв'язок яких є основою для виконання завдань з розкриття та розслідування злочинів» [6, с. 18].

Якщо йдеться про її значення та перспективи використання в розслідуванні кримінальних правопорушень, то слід акцентувати на її важливому, однак не цілком реалізованому значенні. Адже криміналістична характеристика є тим «фундаментом», на якому й формується вся побудова криміналістичної методики розслідування певного виду кримінальних правопорушень.

Щодо питання визначення криміналістичної характеристики як категорії та її структурних елементів триває наукова дискусія. На думку С. О. Торопова та Д. А. Сафонова, криміналістична характеристика є інформаційно-дієвою системою, орієнтованою на вирішення практичних потреб правоохоронних органів [181, с. 758]. Схожу позицію поділяє і В. П. Корж, яка основне призначення криміналістичної характеристики вбачає в реалізації її складових у методиці розслідування. На практиці криміналістична характеристика злочинів сприяє правильному вибору слідчим оптимальних напрямів розслідування як загалом, так й на окремих його етапах [89, с. 58]. На значенні

криміналістичної характеристики в структурі методики розслідування акцентує увагу й А. О. Антощук, який доходить висновку, що криміналістична характеристика є своєрідною системою даних (відомостей), які описують злочини, сприяють правильному визначенню ефективних криміналістичних методів, прийомів і засобів виявлення, розслідування та часткової профілактики злочинів. До її основних елементів він відносить предмет безпосереднього замаху, спосіб учинення злочину, слідову картину, обстановку вчинення злочину, особу злочинця [2, с. 431–432].

Значущість криміналістичної характеристики для процесу розслідування службового підроблення засвідчують і результати інтерв'ювання. Зокрема, на запитання щодо елементів криміналістичної характеристики та їх значенні в практичній діяльності майже половина респондентів зауважують про типову слідову картину (47,6 %), типовий спосіб вчинення кримінального правопорушення (45,3 %). Крім цього, 32,7 % опитаних зазначили про предмет посягання, 27,3 % – про особу правопорушника (додаток В).

Своєю чергою Ю. М. Чорноус елементами криміналістичної характеристики вважає: 1) предмет злочинного посягання; 2) спосіб вчинення злочину; 3) обстановку вчинення злочину; 4) «слідову картину» злочину; 5) характеристику особи злочинця та особи потерпілого в контексті їх взаємозв'язку [207, с. 35].

Аналіз наукових праць і матеріалів слідчо-судової практики дає підстави виокремити структурні елементи криміналістичної характеристики службового підроблення. Зокрема, до елементів криміналістичної характеристики службового підроблення слід відносити: предмет посягання, особу правопорушника, типовий спосіб вчинення, типову слідову картину, мотив вчинення.

Підтвердженням слугують узагальнені дані анкетування слідчих Національної поліції України, які на запитання: «Які елементи мають важливе значення в цій категорії кримінальних правопорушень?» – відповіли так:

предмет посягання – 32,7 %, способи вчинення – 45,3 %; особа правопорушника – 27,3 %; типова слідова картина – 47,6 %; інше – 2,1 % (додаток В).

Для з'ясування сутності використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення стисло схарактеризуємо кожен з елементів криміналістичної характеристики службового підроблення. На нашу думку, з огляду на специфіку службового підроблення, розпочати доцільно з предмета посягання та особи правопорушника, які є специфічними під час розслідування таких кримінальних правопорушень.

1. *Предмет посягання.* Однією з конструктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366 КК України (службове підроблення), є офіційний документ. Саме тому предметом посягання в разі службового підроблення обов'язково має бути офіційний документ.

Водночас, відповідно до примітки ст. 358 КК України, офіційним документом у цій статті й ст. 357 і 366 цього Кодексу слід розуміти документи, що містять зафіксовану на будь-яких матеріальних носіях інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, що спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, чи може бути використана як документи – докази в правозастосовній діяльності, що складають, видають чи посвідчують повноважні (компетентні) особи органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності й організаційно-правової форми, а також окремі громадяни, зокрема самозайняті особи, яким законом надано право у зв'язку з їхньою професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм і містять передбачені законом реквізити [96].

З тексту примітки стає очевидно, що офіційний документ складу службового підроблення має відповідати цим критеріям, тобто бути певним відображенням відносин, які підпадають під охорону ст. 366 КК України, і, звісно, бути річчю матеріального світу.

На цьому акцентує і Верховний Суд, який у своєму узагальненні перелічує ознаки для віднесення певного акта до документа та надання йому статусу офіційного. Для того, щоб певний акт було визнано документом і він мав статус офіційного, він повинен відповідати певним ознакам:

- 1) документ повинен містити певну інформацію (відомості, дані тощо);
- 2) така інформація має бути зафіксована в певній формі (письмовій, цифровій, знаковій) і мати певні реквізити (бланк, печатку, штамп, голограму), які передбачені законом чи іншим нормативним актом;
- 3) інформація повинна бути зафіксована на відповідному матеріальному носіїві (папері, дискеті, диску, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці тощо) з метою її зберігання, використання або розповсюдження;
- 4) документ має бути складений, засвідчений, виданий чи розповсюджений в інший спосіб службовою особою від імені державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та об'єднань, а також підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності [136].

Крім цього, Колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду під час винесення постанови зауважила, що під час встановлення ознак офіційного документа як предмета злочину слід керуватися такими критеріями: документ має бути складений, виданий чи посвідчений відповідною особою в межах її компетенції за визначеною законом формою та з належними реквізитами; зафіксована в такому документі інформація повинна мати юридично значущий характер – підтверджені чи засвідчені нею конкретні події, явища або факти мають спричиняти чи бути здатними спричинити наслідки правового характеру у вигляді виникнення (реалізації), зміни або припинення певних прав та/або обов'язків.

Невідповідність документа принаймні одному із зазначених критеріїв перешкоджає визнанню його офіційним [133].

Отже, для визнання документа офіційним, який буде предметом посягання за службовим підробленням, необхідно враховувати таке:

1) предметом службового підроблення може бути як паперовий, так й електронний документ, оформлений у встановленому порядку та має належні реквізити (бланк, печатку, штамп, голограму);

2) офіційний характер документа визначає його зміст – засвідчення юридичних фактів, що безпосередньо розпочинають, змінюють або зупиняють правовідносини, так і засвідчують юридично значущі діяння, які приведуть до можливих правових наслідків;

3) офіційний документ складає, видає чи посвідчує представник влади чи місцевого самоврядування, від імені державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та об'єднань, а також підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» офіційним документом слід вважати документ, складений, виданий, засвідчений з дотриманням визначених законодавством норм уповноваженою особою, якій законодавством надано право у зв'язку з її професійною чи службовою діяльністю складати, видавати, засвідчувати певні види документів, що підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти й містить передбачені законодавством реквізити та відомості [142].

У законодавчих документах і нормативно-правових актах України, що регулюють кримінально-процесуальні правовідносини, використано декілька термінів: «документ», «інші документи», «офіційний документ».

Найзагальнішим визнано таке визначення поняття «документ»: це записана інформація, яка може бути використана як одиниця в документаційному процесі [125, с. 168].

У тлумачному словнику сучасної української мови містяться такі визначення поняття «документ»: «1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь. 2. Письмове свідectво, що офіційно підтверджує особу. 3. Письмовий

твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе.

4. Форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну» [17, с. 236].

У ст. 1 Закону України «Про інформацію» передбачено, що документ – матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання в часі та просторі [150].

На думку А. П. Запотоцького, документом у кримінально-процесуальному значенні слід вважати будь-які предмети матеріального світу, придатні для фіксації та передачі в часі та просторі інформації (відомостей) з метою її збереження та суспільного використання [57, с. 6]. Проте документи можуть мати різний статус: в одному випадку це статус письмових доказів, а в іншому – речових доказів. На цьому акцентує С.О. Ковальчук, зазначаючи, що документи – речові докази також є письмовими актами, однак, на відміну від документів як самостійного виду доказів, підлягають використанню в доказуванні завдяки своїм зовнішнім властивостям [70, с. 95].

Учений В. К. Лисиченко виокремлює такі підстави для віднесення документів до речових доказів: наявність ознак, що вказують на нерегламентоване виконання реквізитів документа або їх зміну (вони можуть бути пов'язані зі способом вчинення злочину або його приховання); обставини виявлення документа: час, місце й інші, що мають значення для справи; належність конкретній особі; використання учасником злочину [105, с. 53].

З огляду на практику вивчення матеріалів кримінальних проваджень, саме документи, які мають статус речових доказів, найчастіше трапляються в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення – 91,2 % (додаток Б).

Саме підроблені документи є основним джерелом фактичних даних під час розслідування службового підроблення. З огляду на зв'язок цього кримінального правопорушення з іншими, зазначимо, що вивченню підлягають документи, що найчастіше стають джерелами доказів під час розслідування зловживань службовим становищем: 1) документи

бухгалтерської звітності; 2) документи первинної звітності; 3) різноманітні неофіційні документи (чернетки; розрахунки); 4) аналітичні документи (довідки, звіти); 5) адміністративна документація; 6) відомчі накази, розпорядження, інструкції; 7) технологічна документація; 8) планова документація; 9) товарознавча документація; 10) статистична документація [14, с. 156–157].

Останніми роками поширеними стали обіг і використання електронного документа. Офіційний документ у контексті ст. 366 КК України може бути створено як у матеріальній, так й електронній формах. Обіг електронних документів регулює Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», відповідно до якого електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, що стосується й обов’язкових реквізитів документа [141]. Саме тому в процесі розслідування службового підроблення електронний офіційний документ також може бути предметом посягання, але він має бути обов’язково створений службовою особою та мати встановлені законодавством реквізити. Саме тому з метою ідентифікації електронного документа слід перевірити наявність у ньому всіх необхідних реквізитів. Відповідно до вивчених матеріалів судово-економічних експертиз, до таких реквізитів належать: 1) ім’я файлу, яке надає особа, яка створює електронний документ, або ж присвоєне автоматично; 2) формат файлу, який визначається залежно від апаратно-програмного або апаратного пристрою чи програмного забезпечення, які використовують для створення та/або перевірки електронного підпису чи печатки; 3) розмір файлу; 4) дата та час створення (у деяких випадках) редагування файлу.

Крім необхідних реквізитів, обов’язковою ознакою електронного документа має бути захисний або посвідчувальний реквізити. Таким реквізитом можна вважати електронний підпис (кваліфікований електронний підпис). Відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII, електронний підпис – це електронні дані, які

додає підписувач до інших електронних даних або логічно з ними пов'язані й використовувані ним як підпис [140]. Тому, у разі наявності зазначених реквізитів і відповідності вимогам до електронних документів, такі документи можуть бути визнані предметом вчинення службового підроблення, а згодом їх буде досліджено.

Мають значення ідентифікуючі ознаки носія інформації, які охоплюють найменування типу, марки, моделі, індивідуального серійного номера машинного носія, на якому записано файл.

Крім цього, щодо специфіки розслідування службового підроблення необхідно враховувати, що за змістом документи може бути класифіковано на такі, що: 1) регламентують діяльність службової особи, підприємства, установи, організації (положення, накази, посадові інструкції); 2) встановлюють порядок виконання дій; 3) відображають вчинення протиправних чи корупційних діянь (розпорядження, документи з резолюціями, документи бухгалтерського обліку); інші (чернетки, записи в щоденниках).

Саме тому використання спеціальних знань під час безпосереднього дослідження предмета злочинного посягання має відбуватися в кожному кримінальному провадженні за фактами службового підроблення. Форми використання спеціальних знань у процесі встановлення предмета злочинного посягання можуть виявлятися у вигляді участі спеціаліста під час огляду офіційного документа, а також отримання консультативно-довідкової допомоги слідчим.

2. *Особа правопорушника.* Одним з основних елементів криміналістичної характеристики в разі службового підроблення можна вважати особу правопорушника. Крім того, ця криміналістична категорія потребує свого переосмислення та вдосконалення в контексті європейських стандартів і досвіду розслідування провідних держав.

Загалом вчені виокремлюють такі групи елементів структури особи правопорушника: 1) соціально-демографічні ознаки – стать, вік, соціальне,

сімейне та службове становище, професійна належність, рівень матеріальної забезпеченості, наявність або відсутність постійного місця проживання тощо; 2) кримінально-правові ознаки, притаманні лише правопорушникам. Це дані про вид учиненого кримінального правопорушення, його мотив, форму вини, одноособовий чи груповий характер протиправної діяльності. У цих ознаках відображено характеристики, властивості злочинності, її окремих видів (груп), а також конкретних кримінальних правопорушень; 3) моральні риси та психологічні особливості, що відображають суб'єктивний світ правопорушника. Зазначена група ознак охоплює такі підвиди: мотиваційна сфера (потреби й потяги, інтереси, мотиви), нормативні характеристики свідомості (погляди, переконання, ціннісні орієнтації). Психологічні особливості аналізують у контексті інтелектуальної, емоційної, вольової та інших сфер [100, с. 81].

Дослідження особи правопорушника є складним напрямом, який вивчають різні науки: криминологія, кримінальне право, кримінальний процес, соціологія, судова психіатрія, криміналістика тощо. Усі ці напрями становлять одне правове дослідження, спрямоване на дослідження особи. Водночас вивчення особи в кожному окремому напрямі не може не залучати досвід, накопичений іншими напрямами.

Особа правопорушника – це широке поняття, що визначає сутність особи, комплекс ознак, які її характеризують, її моральний та духовний світ у взаємодії із соціальними й індивідуальними життєвими умовами, що вплинули на вчинення злочину [62, с. 144].

Вчиненню кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, притаманний особливий (спеціальний) суб'єкт – службова особа. Тому в процесі розслідування слідчому в обов'язковому порядку необхідно встановити, чи є ця особа службовою та чи правомочна вона на вчинення дій, передбачених зазначеною статтею.

Дії службової особи як представника влади зумовлюють юридичні наслідки для всіх або значної кількості юридичних або фізичних осіб [102,

с. 99], тому коло службових осіб чітко окреслене, а їхні дії регламентовані нормативними актами. Службова діяльність виникає, її здійснюють, змінюють і припиняють на нормативній основі. Цей закономірний зв'язок є найважливішою з детермінант такої діяльності, порушення службових обов'язків спричиняє факт кримінального правопорушення та правові наслідки.

Доходимо висновку, що суб'єктами службового підроблення будуть лише «службові особи».

Термін «службова особа» визначено в ч. 3 ст. 18 КК України. Зокрема, службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно або тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особу наділяє повноважний орган державної влади, орган місцевого самоврядування, центральний орган державного управління зі спеціальним статусом, повноважний орган чи повноважна службова особа підприємства, установи, організації, суд або закон.

Службовими особами також є посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, зокрема присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних

парламентських асамблей, учасником яких є Україна, судді й посадові особи міжнародних судів [96].

На підставі змісту ч. 3 ст. 18 КК України вважаємо за необхідне розглянути зміст окремих понять, які стосуються тлумачення «службова особа». Зокрема, представники влади – це працівники державних органів й установ, наділені правом у межах своєї компетенції висувати вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами незалежно від їх відомчої приналежності чи підлеглості. Закон пов'язує визнання особи представником влади не за посадою, яку вона обіймає, а за наявністю в неї владних повноважень [66, с. 95].

Верховний Суд України у своєму рішенні визначив, що до представників влади входять, зокрема, працівники державних органів та їх апарату, які наділені правом у межах своєї компетенції ставити вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання юридичними та фізичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості [155].

Крім цього, про обов'язки службових осіб ідеться і в рішеннях ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні «Корнійчук проти України» суд акцентує на тому, що кримінальне провадження щодо заявника стосувалося конкретного факту, який ніколи не оспорювали. Тобто заявник ніколи не заперечував, що він, обіймаючи посаду першого заступника Міністра юстиції, підписав лист від 23 лютого 2009 року, направлений НАК «Нафтогаз». Суть кримінальної справи полягала в правовій кваліфікації цього діяння. За цих обставин заявник навряд чи міг перешкоджати встановленню будь-яких фактів, що мали значення для слідства. Так само визначення характеру й обсягу його службових обов'язків на той час не залежало від яких-небудь показань свідків або інших доказів, які можна було сфальсифікувати [170].

Саме тому обов'язкова ознака представника влади чи місцевого самоврядування – наявність в особи організаційно-розпорядчих й адміністративно-господарських функцій, обумовлених її службовим становищем.

Організаційно-розпорядчі обов'язки – це обов'язки щодо здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ й організацій, їхні заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділів, лабораторій, кафедр), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири та ін.).

Адміністративно-господарські обов'язки – це обов'язки з управління або розпорядження державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в певному обсязі є в начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідувачів складів, магазинів, майстерень, ательє, їхніх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів і контролерів [155].

З огляду на викладене вище, слід констатувати, що суб'єктами службового підроблення є і працівники правоохоронних органів. Аналіз законодавчих документів, нормативно-правових актів і наукової літератури дає підстави вважати, що найширший перелік правоохоронних органів визначено в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року № 3781-ХІІ. Відповідно до ч. 1 ст. 2 цього Закону, правоохоронні органи – це органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [139].

Наявна і судова практика про притягнення до відповідальності працівників поліції. Зокрема, ОСОБА_1, здійснюючи досудове розслідування в кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за № 12017270210000380 від 4 березня 2017 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, за фактом викрадення телефона марки «Fly Era Nano 6» не встановленою слідством особою 3 березня 2017 року на Центральному ринку в м. Прилуках у громадянки ОСОБА_2, у супереч указаним вимогам нормативно-правових актів, з метою ухилення від виконання своїх функціональних обов'язків у період з 4 березня до 29 липня 2017 року в не встановленому слідством місці склав офіційний документ – постанову про закриття цього кримінального провадження [128]. Згодом Верховний Суд України зауважив, що ОСОБА_1 був працівником правоохоронного органу, тобто був службовою особою і постановив рішення суду щодо ОСОБА_1 залишити без зміни, а касаційні скарги ОСОБА_1 та його захисника – без задоволення

Ще одним прикладам є провадження № 1-кп/752/640/17, відповідно до якого обвинувачений ОСОБА_2, працюючи на посаді слідчого в особливо важливих справах другого слідчого відділу слідчого управління прокуратури міста Києва, як службова особа, представник органу державної влади, 1 жовтня 2015 року в не встановлений досудовим розслідуванням час, перебуваючи в службовому кабінеті № 8 прокуратури міста Києва, розташованому за адресою: м. Київ, вул.. Велика Васильківська, 38-Б, склав завідомо неправдивий офіційний документ, а саме – клопотання про тимчасовий доступ до речей та документів у кримінальному провадженні № 4201200000000222, вніс до нього завідомо неправдиві відомості про те, що автомобіль марки «Mercedes-Benz ML-350» 2013 року випуску є речовим доказом у цьому кримінальному провадженні [22].

Засвідчують зазначене й дані офіційної статистики: 26,3 % осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, – це працівники поліції.

Також слід ураховувати думку Е. М. Кісілюка, який зазначає, що під час встановлення службової особи як суб'єкта злочину необхідно розрізняти службові функції та професійні обов'язки. Для притягнення службової особи до кримінальної відповідальності за вчинення корупційного злочину необхідно чітко й однозначно вказати в процесуальних документах, до якої категорії службових осіб входить особа у зв'язку із вчиненими нею діями, оскільки обіймання особою певної (конкретної) посади може бути пов'язане з виконанням нею як функцій представника влади, так й організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків [66, с. 96].

Крім цього, до відомостей, які характеризують особу правопорушника й детермінують дії із вчинення службового підроблення, належать: стать, вік, освіта, спосіб життя, характеристика за місцем роботи та проживання, посада.

За результатами опрацювання слідчої та судової практики можна сформулювати найтипівіші ознаки характеристики осіб, які вчиняють службове підроблення. Визначення таких ознак надасть можливість правоохоронним органам ефективно взаємодіяти з метою розшуку й встановлення осіб. Зокрема, на підставі вивчених нами матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що: більшість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, – громадяни України (99,7 %), особи чоловічої статі (67,6 %). Найбільшу за кількістю вікову групу утворюють особи віком від 40-ка до 54 років – 39,6 % від загальної кількості виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, на другому місці – особи від 29-ти до 39-ти років (29,2 %), найменше осіб віком від 18-ти до 28-ми років – 8,9 %. Водночас службове підроблення вчиняють переважно одноособово, без попередньої змови групою осіб (89 %), лише в 3,2 % випадків його вчиняють особи, яких раніше притягували до кримінальної відповідальності (додаток А.5).

За освітою особи, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, вищу й фахову передвищу освіту мали 80,9 %, професійну (професійно-технічну) – 12,2 %, базову середню – 6,9 %, лише 0,1 % – це особи, які мають початкову освіту (додаток А.6).

Найчисельнішу групу (26,3 %) осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України в період з 2016-го року до I кварталу 2022 року, становлять працездатні особи, які на момент вчинення службового підроблення були працівниками правоохоронних органів. Решта осіб за родом занять розподілилися так: посадові особи місцевого самоврядування (26 %), державні службовці (23,2 %), посадові та службові особи інших органів державної влади (8,7 %), депутати (6 %), військовослужбовці (4,3 %), посадові та службові особи (райдержадміністрацій та облдержадміністрацій) (4,1 %), інші (1,4 %) (додаток А.7).

Крім того, слід зауважити, що зловживання алкоголем, наркотиками не властиво суб'єктам вчинення кримінальних правопорушень цієї категорії.

Справді, якщо йдеться про елемент криміналістичної характеристики, то загальноприйнятим є поняття «особа злочинця». Водночас для того, щоб визнати особу «злочинцем», необхідним є рішення суду, яке набрало законної сили.

На цьому акцентує і А. Ф. Зелінський. Він зауважує, що про особу злочинця може йтися лише щодо людини, винної в злочинній діяльності, тобто яка вчинила систему умисних цілеспрямованих дій, передбачених кримінальним законом [60, с. 55].

Крім цього, називати особу злочинцем забороняють як норми національного законодавства, так і законодавство європейських країн. Відповідно до ст. 62 Конституції України, особу вважають невинуватою у вчиненні злочину, вона не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку й встановлено обвинувальним вироком суду [77]. Про це зауважує у своїх рішеннях ЄСПЛ. Наприклад, у справі «Дактарас проти Литви» суд також зазначив, що презумпція невинуватості вимагає від державних службовців особливої обережності під час надання в кримінальному процесі оцінок дій обвинуваченого, вина якого не встановлена компетентним судом. Однак, вирішуючи питання про порушення права на презумпцію невинуватості, слід урахувати не лише

зміст конкретних висловлювань, а й контекст, у якому їх було сформульовано [169].

Тобто, відповідно до практики визнання осіб винуватими в учиненні службового підроблення та з огляду на реалії сьогодення (зокрема, практики ЄСПЛ), вважаємо за необхідне визначати такий елемент криміналістичної характеристики, як «особа правопорушника».

Загальна кількість облікованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, становила 37 515 за період з 2016 року до I кварталу 2022 року. З них 54 % осіб повідомлено про підозру, 43,1 % кримінальних правопорушень направлено до суду з обвинувальним актом, 21,9 % кримінальних правопорушень, у яких провадження закрито (додаток А.2).

За результатами аналізу інформації про особу правопорушника слід зазначити, що важливе значення має отримання криміналістично значущої інформації в процесі дослідження кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики. Кореляційна залежність наявна у зв'язках між способом й особою правопорушника, місцем і часом вчинення кримінального правопорушення та особою правопорушника, особливостями особистості та поведінки потерпілого й діями правопорушника. Досліджуючи спосіб, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення, предмет посягання, особу потерпілого, типові сліди кримінального правопорушення, а також обстановку й місце його вчинення, можна отримати вичерпну інформацію, яка характеризує особу правопорушника, і, навпаки, досліджуючи ознаки особи правопорушника, можливо отримати інформацію про те, яким способом правопорушник вчинив протиправне діяння, які знаряддя та засоби використовував. Крім зв'язку «кримінальне правопорушення – потерпілий – правопорушник», можуть бути й інші взаємозалежності, наприклад, «сліди кримінального правопорушення – спосіб вчинення – час вчинення кримінального правопорушення – правопорушник», «місце – обстановка кримінального правопорушення – правопорушник» [39, с.

38]. Саме наявність таких зв'язків між елементами структури криміналістичної характеристики засвідчує необхідність дослідження їх у сукупності та взаємозалежності.

3. *Типові способи вчинення службового підроблення.* Спосіб вчинення службового підроблення є надзвичайно важливою, з огляду на диспозицію ст. 366 КК України. Центральне місце способу вчинення кримінального правопорушення в системі криміналістичної характеристики окремого виду кримінальних правопорушень зумовлено «загальним закономірним зв'язком: спосіб вчинення злочину – сліди злочину – криміналістичні прийоми та заходи збирання і дослідження доказів, методики розслідування» [68, с. 26]. Тому ми маємо розглядати способи службового підроблення, однак зобов'язані враховувати сферу обігу офіційних документів.

Вибір способу кримінального правопорушення обумовлений особливостями предмета посягання, умовами місця та часу його вчинення, особистими рисами правопорушника, його вміннями й навичками. Більшість кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, є повноструктурними та передбачають дії з підготовки, вчинення та приховування. До такого висновку ми дійшли після вивчення розслідуваних і розглянутих судами кримінальних проваджень. Підготовка до підроблення охоплює: досягнення домовленості між сторонами про видачу підроблених документів, виду й розміру винагороди; створення відповідної обстановки, яка сприятиме вчиненню підробки; вибір оптимального місця та часу [81, с. 336].

На підставі аналізу матеріалів кримінальних проваджень можемо виокремити такі дії з підготовки до вчинення службового підроблення:

- отримання оригіналів (зразків або копій чи окремих реквізитів документів);
- налагодження технічного обладнання (інструментів, технічних приладів, допоміжних матеріалів, речовин);
- залучення відповідних осіб із навичками;

- виготовлення пробних копій документа або окреме виготовлення певних частин (реквізитів) документа;
- вивчення особливостей документообігу на підприємствах, в установах, організаціях.

Якщо звернутися до норми КК України, то в ч. 1 диспозиції ст. 366 зазначено такі способи вчинення цього кримінального правопорушення: складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів [96].

Службове підроблення є окремим видом підроблення документів. Підроблення документів поділяють на два основні види: інтелектуальне й матеріальне підроблення. Інтелектуальне підроблення полягає у виготовленні документа, правильного з формального погляду (наявність і правильність усіх реквізитів, застосування оригінальних матеріалів), проте дані, зазначені в ньому, є завідомо неправдивими. Матеріальне підроблення документів поділяють на два види – повне й часткове. [93, с. 256]. Прикладом інтелектуального підроблення може слугувати внесення в справжній бланк документа запису або відомостей, які не відповідають дійсності.

На думку І. М. Осики, способами інтелектуального підроблення у сфері підприємництва є: надання неправдивих гарантійних зобов'язань суб'єктам підприємництва; спотворення даних про характер і зміст господарських операцій; спотворення даних про фінансовий стан суб'єкта підприємництва; заниження або завищення кількісних чи якісних показників товарно-матеріальних цінностей (щодо якості товару, яка обумовлює його ціну, коштовності товарів, обладнання, що купують), за рахунок чого занижують об'єкти оподаткування; спотворення даних про наявність у суб'єкта підприємницької діяльності права (дозволу) на здійснення певних господарських операцій, пільг або отримання грошових компенсацій від держави (документи, що засвідчують право на пільги, відшкодування податку на додану вартість тощо). До ознак таких способів інтелектуального

підроблення належать: суперечності в змісті первинних бухгалтерських документів і в документах бухгалтерської або фінансової звітності; суперечності у відомостях про фінансовий стан і доходи суб'єкта підприємництва в документах фінансової звітності з реальним станом і, відповідно, іншими первинними, зведеними й обліковими документами; логічні, арифметичні суперечності в змісті одного документа [117, с. 57–58].

Розглянемо приклад видачі службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів. 26 грудня 2017 року в невстановлений час ОСОБА_1, обіймаючи посаду начальника відділу матеріально-технічного забезпечення Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», тобто як службова особа, перебуваючи в приміщенні Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», який розташований за адресою: вул. Старопортофранківська, 26, що в Приморському районі м. Одеси, умисно внесла завідомо неправдиві відомості до офіційного документа, що посвідчує факт отримання товару та надає певні права, а саме в накладній № 1612-1/П5/1-17 до договору на поставку спортивного інвентарю, укладеного між Державним закладом «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» та ФОП ОСОБА_2 від 26 грудня 2017 року поставила свій підпис у графі «Прийняв», тим самим засвідчила начебто отримання університетом за цією накладною акробатичної доріжки на суму 198 500 грн (сто дев'яносто вісім тисяч п'ятсот гривень), достовірно знаючи про відсутність такого спортивного інвентарю. Того самого дня ОСОБА_1, перебуваючи в службовому кабінеті бухгалтерської служби Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», особисто видала головному бухгалтеру підписану вище накладну № 1612-1/П5/1-17 від 26 грудня 2017 року, яка в сукупності з іншими документами була використана для проведення розрахунку за державні кошти з бюджету України з ФОП «ОСОБА_2» в

розмірі 198 500 грн. Отже, у діях ОСОБА_1 міститься склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 366 КК України [32].

Якщо йдеться про матеріальне підроблення, то це передбачає інше підроблення офіційних документів службовою особою, що може охоплювати зміну реквізитів документа або ж частин змісту документа. Матеріальне підроблення – це виготовлення документа, у якому всі або декілька справжніх реквізитів замінюють несправжніми, або коли первинний зміст документа змінюють шляхом підчистки, дописки, травлення тощо [168, с. 25]. Спосіб матеріального підроблення – це об'єктивно та суб'єктивно обумовлена сукупність технічних засобів і прийомів їх використання з метою часткової зміни справжнього документа або створення цілком підробленого документа [215, с. 109].

Можна навести такий приклад внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей. Відповідно до розпорядження сільського голови Смотриківської сільської ради Пирятинського району Полтавської області від 13 січня 2017 року № 1, ОСОБА_1 призначено на посаду реєстратора відділу державної реєстрації Смотриківської сільської ради. У березні 2018 року (точнішої дати в процесі досудового розслідування не встановлено), перебуваючи за місцем мешкання за адресою: АДРЕСА_2, діючи з єдиним умислом, з метою швидкого проведення реєстраційних дій двох земельних ділянок, які розташовані на території Тополівської сільської ради Гребінківського району Полтавської області, на користь наглядно знайомої ОСОБА_3, отримавши від іншої не встановленої досудовим розслідуванням особи правовстановлюючі документи на земельні ділянки, а саме: два свідоцтва про право на спадщину, копії паспорта громадянина України, ідентифікаційного коду ОСОБА_3 та квитанції про сплату адміністративних послуг, використовуючи власний ноутбук невстановленої моделі, маючи доступ до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, за допомогою його програмних засобів сформував бланки офіційних документів, на підставі яких здійснюють державну реєстрацію речових прав

на майно, а саме: заяву про державну реєстрацію прав та їх обтяжень від 29 березня 2018 року щодо земельної ділянки (кадастровий номер 5320886200:00:007:0110, реєстраційний номер 27469152) і заяву про державну реєстрацію прав та їх обтяжень від 29 березня 2018 року щодо земельної ділянки (кадастровий номер 5320886200:00:007:0109, реєстраційний номер 27468673), які роздрукував і здійснив підписання зазначених заяв у графі «підпис заявника» замість ОСОБА_3, надавши цим заявам статусу документів, чим вніс завідомо неправдиві відомості до офіційних документів. На підставі цих заяв ОСОБА_1 вніс відомості до Єдиного державного реєстру речових прав на нерухоме майно, провівши державну реєстрацію земельних ділянок за ОСОБА_3 [37].

Отже, матеріальне підроблення ґрунтується на технічному аспекті підроблення офіційних документів, а інтелектуальне підроблення містить юридичний аспект підроблення офіційних документів. Саме наявність ознак інтелектуального або ж матеріального підроблення офіційних документів та їх комплексний аналіз з іншими обставинами кримінального провадження дасть слідчому змогу висувати версії щодо: засобів, матеріалів, за допомогою яких здійснювали службове підроблення; навичок і прийомів особи правопорушника. У цьому й виявляється кореляційний зв'язок між особою правопорушника, способом вчинення та слідовою інформацією, залишеною внаслідок таких дій.

Крім цього, розрізняють також часткове або повне підроблення документа. За часткового підроблення на офіційному документі змінюють певний реквізит (дату, відбиток печатки, штамп, підпис). Такий вид підроблення встановлено в 76,6 % випадках. Способи часткового підроблення документів можуть відрізнятися залежно від напряму впливу на його реквізити. Зокрема, ці способи можуть мати такі різновиди: способи зміни документа, спрямовані на знищення окремих записів, реквізитів, відбитків печаток (травлення, підчищення, змивання); способи зміни змісту документа, спрямовані на додавання нових знаків, записів (дописка, додрукування);

способи зміни змісту документа, спрямовані на заміну окремих частин: заміна аркушів, фотокартки. На практиці переважає поєднання декількох способів часткового підроблення.

У разі повного матеріального підроблення офіційного документа чистий аркуш паперу різними способами набуває вигляду справжнього документа – 23,4 % вивчених кримінальних проваджень (додаток Б).

Для цього застосовують нерегламентовані матеріали й технологічні процеси. Це може бути як грубе підроблення, так і кваліфіковане, виконане на достатньо високому технічному рівні, коли відтворюють деякі властивості трьох основних елементів технологічного ланцюжка захисту від підроблення: спецпаперів, спецфарбників й інших матеріалів нетрадиційної технології поліграфічного друку [15, с. 91].

У межах розгляду способів службового підроблення необхідно зосередити увагу на монтажі, який буває механічним, електронним і комбінованим [209, с. 76].

Механічний монтаж полягає у виготовленні документа за допомогою частин двох або більше документів, які одночасно або послідовно наносять на бланк документа, чистий аркуш чи виготовлений документ. Результатом механічного монтажу є копія певного документа, яку передають контрагентові чи в державні контролюючі органи для підтвердження фактів, що мають юридичне значення. У процесі монтажу документи або частини документів можуть накладатися один на один, частини документів або реквізити, вирізані з інших справжніх документів, можуть наклеювати на чистий аркуш або заготовлений бланк документа, створюючи аплікацію [117, с. 49].

Електронний монтаж полягає в скануванні справжнього документа із внесенням до відсканованої копії змін та подальшим роздрукуванням підробленого документа. Шляхом електронного монтажу підроблюють договори, платіжні доручення, чеки, інші платіжні інструменти. Сканування зазнають як документи загалом, так і їхні окремі реквізити. Найпоширенішим є сканування підписів осіб, які мають право підпису фінансових документів, і

відбитків печаток суб'єктів господарювання та державних установ і контролюючих органів [217, с. 42].

Слід зауважити, що окрему групу службового підроблення становить підроблення підпису в офіційних документах. Підроблення підпису полягає у виконанні підпису від імені іншої особи з використанням різних приладів і способів, які надають можливість відтворити підпис за зовнішнім виглядом, будовою, індивідуальними ознаками.

Основними способами технічного підроблення підписів є:

- копіювання з використанням копіювального паперу (35,2 %);
- перемальовування на просвіт (27,7 %);
- перетиснення за штрихами (17,4 %);
- за допомогою матеріалів, які мають копіювальні властивості (вологе копіювання) (12,4 %);
- з використанням плоского кліше (3,5 %);
- перемальовування з подальшим обведенням (3,8 %) (додаток В).

Крім цього, у сучасних умовах службові особи дедалі частіше використовують технічні пристрої (сканери, копіювальні апарати, факси), за допомогою яких сканують підпис і програмне забезпечення (Fine Print та інші), за допомогою якого обробляють підпис і друкують на офіційних документах.

Розглянемо приклад підроблення підпису. ОСОБА_2 близько 22 год 5 серпня 2019 року, перебуваючи у власному житловому будинку, що за АДРЕСА_1, діючи з прямим умислом, будучи головою дільничної виборчої комісії № 070692 окружної виборчої комісії з виборів народних депутатів України одномандатного виборчого округу № 23 по с. Тельчі Маневицького району Волинської області, тобто як службова особа, у порушення вимог п. 2 розділу II Порядку нарахування та виплати одноразової грошової винагороди членам окружних і дільничних виборчих комісій з виборів народних депутатів України, затвердженого Постановою ЦВК за № 108 від 12 липня 2012 року, без проведення засідання ДВК № 070692, незаконно, умисно склала протокол

№ 9 засідання дільничної виборчої комісії від 31 липня 2019 року й винесла постанову зазначеної дільничної виборчої комісії 31 липня 2019 року за № 11 «Про преміювання», які за її вказівкою виготовила секретар засідань ОСОБА_3 і яка про фіктивність зазначених протоколу й постанови не знала, підписала їх як голова комісії та підробила підпис секретаря комісії, завірила їх печаткою виборчої дільниці, а саме про нарахування та виплату одноразової грошової винагороди, виділеною на дільницю в сумі 12 519 грн, солідарно голові комісії ОСОБА_2, секретарю комісії ОСОБА_4 та секретарю засідань ОСОБА_3. 6 серпня 2019 року цю постанову було подано до окружної виборчої комісії територіального виборчого округу № 23 у смт Маневичі за адресою: вул. Некрасова, 5, Маневицького району Волинської області, унаслідок чого зазначеним вище особам було нараховано та виплачено грошові кошти в загальній сумі 10 077,81 грн (з огляду на відповідні відрахування). Зазначені дії ОСОБА_2 органом досудового розслідування кваліфіковані за ч. 1 ст. 366 КК України як службове підроблення, тобто складання та видача службовою особою неправдивих офіційних документів [29].

На підставі викладеного вище та результатів аналізу матеріалів кримінальних проваджень слід зауважити, що найчастіше службове підроблення вчиняють шляхом інтелектуального підроблення (69,8 %). У 30,2 % випадків вчиняють матеріальне підроблення, з якого: 85,4 % випадків – повне, 14,6 % – часткове (додаток Б). Зумовлено це тим, що суб'єктами службового підроблення є службові особи, які використовують надані їм повноваження під час своєї протиправної діяльності. Виявити службове підроблення на початковому етапі розслідування може допомогти відповідний спеціаліст, залучений слідчим. Засвідчують це й матеріали анкетувань слідчих Національної поліції, які на запитання: «Чи вважаєте Ви, що питання, які стосуються службового підроблення, є достатньо складними для викриття зазначених кримінальних правопорушень без належної підготовки та консультацій обізнаних осіб?» – у 89,1 % випадків відповіли «так» (додаток В).

Приховування службового підроблення може бути елементом способу його вчинення, а також окремою дією. Аналіз розслідуваних кримінальних проваджень цієї категорії надає можливість висвітлити такі способи приховування службового підроблення: знищення документів зі слідами підроблення; пересилання фотокопії документа за допомогою факсу; ухилення від явки за викликом слідчого (на допит); дача неправдивих показань або відмова від їх дачі.

4. *Типова слідова картина.* Більшість авторів вважають, що типова слідова картина будь-якого кримінального правопорушення в більшості випадків відіграє ключову роль. Не є винятком і така категорія, як службові підроблення. На переконання Д. Б. Сергєєвої та З. М. Топорецької, типова слідова картина службового підроблення вирізняється наявністю певних типових слідів. Оскільки службове підроблення є так званим предметним кримінальним правопорушенням, основним матеріальним слідом його вчинення буде підроблений офіційний документ. Без наявності підробленого документа неможливо встановити факт вчинення службового підроблення. З таких документів можливо встановити низку інших обставин, зокрема: фактів, викладених у документах, способу виготовлення документа, особи, яка виготовила документ; факту й способу підроблення документа [166, с. 96].

Сліди, які притаманні певному способу підроблення документів, відображалися передусім на документі у вигляді різноманітних ознак, властивих певному способу виготовлення матеріалів і реквізитів документа або змінам, пов'язаним із ними. У цьому й проглядається кореляційний взаємозв'язок способу вчинення з типовою слідовою картиною. Ознаки, що характеризували певний спосіб підроблення документа, на думку респондентів, можна поділити на три групи:

1) слідова інформація, яка залишається внаслідок виготовлення документа (нанесення зображення на документ) (зазначили 98,7 % опитаних слідчих);

2) слідова інформація, яка залишається внаслідок підроблення документа або внесення змін до реквізитів документа (96,5 % опитаних);

3) слідова інформація, яка залишається внаслідок внесення завідомо неправдивої інформації до документа (87,9 % опитаних).

Якщо детальніше проаналізувати такі ознаки, доходимо висновку, що до першої групи належать: а) технічний засіб виготовлення документа (програмно керований пристрій для обробки інформації, копіювально-множний апарат, периферійний друкувальний пристрій тощо); б) засоби нанесення реквізитів документа (письмове приладдя, друкарська машинка, печатки, штампи тощо).

До другої групи слід віднести такі ознаки: а) матеріального (візуального) підроблення – підчистка, дописка, травлення, виправлення, заміна окремих частин документа й залишені внаслідок таких дій сліди; б) інтелектуального (змістового) підроблення – недотримання фактичного аспекту в документі, що правильний як за формою, так і за виготовленням.

Третя група ознак пов'язана з невідповідністю змісту підробленого документа іншим документам у сукупності.

Важливе значення в процесі розслідування службового підроблення мають не лише матеріальні сліди. Носіями слідів є і фізичні особи, які були присутні в момент здійснення протиправної діяльності. У криміналістичній літературі таких осіб називають носіями ідеальних слідів [59, с. 7].

Згідно з результатами анкетування було визначено такі групи носіїв ідеальних слідів: 1) особи, які сприймали факт службового підроблення, – очевидці (колеги, учасники процесу виготовлення документа) (45,5 %); 2) особи, які не сприймали факту службового підроблення безпосередньо, але сприймали його результат (секретар, працівник, який присвоював вихідний номер документа, особи, які здійснювали візування, ставили печатки на документі (36,2 %); 3) особи, які стали випадковими носіями інтелектуальних слідів (рідні та знайомі правопорушника, яким стало відомо про факт

службового підроблення, співробітники установ й організацій, які готували документ) (18,3 %) (додаток В).

Для прикладу наведемо таке рішення суду. У травні 2017 року, точну дату в процесі досудового розслідування не встановлено, заступник директора департаменту соціального захисту населення облдержадміністрації – начальник управління фінансового забезпечення та виконання соціальних програм ОСОБА_1, діючи на виконання злочинного задуму, маючи корисливу зацікавленість, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, зловживаючи службовим становищем і використовуючи як керівник структурного підрозділу Дніпропетровської облдержадміністрації свій вплив на керівників стаціонарних комунальних закладів області, щодо яких він здійснював кураторство за своїми посадовими обов'язками, надав усну вказівку директору КЗ «П'ятихатський геріатричний пансіонат» Дніпропетровської обласної ради» ОСОБА_2 підготувати листи про необхідність проведення капітального ремонту житлового корпусу без проведення процедури електронних закупівель «ProZorro» із зазначенням конкретної суми на витрати для проведення капітального ремонту – 1 467 050 грн (один мільйон чотириста шістьдесят сім тисяч п'ятдесят гривень) і виготовлення проектно-кошторисної документації.

ОСОБА_2, будучи необізнаним про злочинні наміри останнього та членів організованої групи, виконуючи вказівки ОСОБА_1, щодо якої здійснюється судовий розгляд в окремому провадженні, 28 травня 2017 року склав і підписав листа «Про дозвіл на оплату договорів по виготовленню проектно-кошторисної документації та ремонтних робіт з підрядною організацією без проведення допорогової закупівлі в системі електронних закупівель “ProZorro”» [26].

Характерна «слідова картина» буде притаманна і в разі підроблення підпису в офіційному документі службовою особою. Зокрема, унаслідок змалювання підпису особи та його подальшого нанесення на документі утворюються декілька груп штрихів, серед них первинні та вторинні. Первинні

– це ті, які нанесені під час підготовки. Вторинні – це ті, які утворюються внаслідок безпосереднього обведення. Водночас, використавши спеціальні знання, ці сліди можна одразу виявити в процесі огляду документа як на просвіт, так і за допомогою лупи. Іншим способом підроблення підпису є тиснення. За такого способу слідова інформація буде прослідковуватися у вигляді безкольорового заглиблення на документі.

Часто здійснюють підроблення і відтисків печаток та штампів на офіційних документах. Зокрема, якщо службова особа використовує саморобне кліше, слідами будуть відсутність чіткої форми відтиску печатки, нестандартність шрифту, відмінність у ширині штрихів, кутове з'єднання штрихів у знаках, неправильна форма овалів, сліди надрізів у заокруглених штрихах, різні інтервали між літерами й словами, наявність помилок тощо.

У разі вчинення підроблення офіційного документа за допомогою сканування на паперових копіях документів відображаються такі сліди: низька якість зображення літер, дрібних деталей, візерунків, мікрошрифту; нечіткість і розмитість меж відсканованих зображень; хвилясті боки штрихів; неоднакова ширина штрихів; наявність білих смуг або плям на місцях видалених елементів; надмірна насиченість і яскравість зображень домальованих штрихів, порівняно з основним фоном зображення; наявність проривів, відмінність у ширині ліній на ділянках з'єднання; наявність розривів у місцях, де в оригіналі забарвлення було блідим або штрихи були тоншими; округлення кутів під час перетинання знаків; «сміття» на забрудненому фоні; ореоли навколо штрихів; рукописний текст може містити дискретні елементи: чіткі лінії, без округлостей, які утворюються окремими крапками й штрихами [162, с. 356].

Отже, слідова картина вчинення службового підроблення в більшості випадків має ключове значення для встановлення та доказування вини осіб. Ефективність, якість й об'єктивність отриманої інформації від типової слідової картини безпосередньо залежить від участі спеціаліста в її збиранні.

Саме тому вважаємо за необхідне залучати спеціаліста, залежно від виду слідової інформації, до СРД.

5. *Мотив вчинення службового підроблення.* Встановлення мотиву службового підроблення допоможе слідчому скласти уявлення про внутрішнє переконання службової особи до вчинення підроблення. Будь-яка злочинна поведінка завжди ґрунтується на певному факторі, який спонукує, мотиві, виявленню й вивченню якого сприяє успішному попередженню діянь. Мотиви службового підроблення складно встановити й довести, оскільки вони можуть бути найрізноманітніші. Проте в більшості випадків це корисливий мотив, що засвідчують 94,5 % опитаних слідчих. Іншими мотивами вчинення службового підроблення є: учинення службового підроблення з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшення його вчинення (2,3 %); захист себе або інших осіб / свого майна або майна інших осіб (2,1 %); легковажність і безвідповідальність (1,1 %) (додаток В).

Мотиви службового підроблення не позначаються на кваліфікації кримінального правопорушення. Проте встановлення мотиву вчинення є обов'язком суду надалі. Тому з метою врегулювання цього питання вважаємо, що орган досудового розслідування повинен встановлювати мету й мотив вчинення службового підроблення. На цьому акцентує увагу й Верховний Суд України у своєму рішенні. Апеляційний суд, ухвалюючи вирок, дійшов правильного висновку щодо вчинення ОСОБА_1 злочину, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, шляхом внесення недостовірних відомостей та видачі завідомо неправдивого офіційного документа – заяви про здійснення нормативної оцінки земельної ділянки, проте не встановив та не надав оцінку меті та мотивам внесення ОСОБА_1 недостовірних відомостей, які були спрямовані на зменшення розміру орендної плати за землю [130].

Про мету службового підроблення часто свідчить і протиправний результат. Тому одночасно з розслідуванням службового підроблення потребують встановлення обставини, які вказували б на ознаки вчинення або приховування інших кримінальних правопорушень: розкрадання, отримання

неправомірної вигоди тощо. Саме тому встановлення мети службового підроблення має бути обов'язковою умовою якісного розслідування службового підроблення, що дасть змогу виявити ознаки вчинення більш тяжких кримінальних правопорушень і встановити інших осіб.

Отже, з'ясування мотивів вчинення будь-якого кримінального правопорушення – один з найскладніших елементів структури криміналістичної характеристики. На нашу думку, з метою встановлення мотивів вчинення службового підроблення слідчому доцільно залучити непроцесуальну форму використання спеціальних знань у вигляді консультацій зі спеціалістами, а також процесуальну форму у вигляді участі спеціаліста під час допиту.

Резюмуючи викладене, можна впевнено сказати, що, крім зазначених елементів криміналістичної характеристики, для службового підроблення мають значення обстановка, час і місце, а також взаємозалежності між ними. Ці елементи є важливим етапом на шляху до розроблення ефективних рекомендацій для виявлення, розслідування та запобігання таким кримінальним правопорушенням, тому потребують спеціального дослідження. Ми ж розглянули лише ті елементи криміналістичної характеристики, які специфічні для службового підроблення та мають тісні кореляційні залежності.

Висновки до розділу 1

На підставі здійсненого аналізу стану наукових досліджень, пов'язаних зі службовим розслідуванням, встановлено, що ця проблематика була предметом наукового пошуку вчених із суміжних спеціальностей, таких як кримінальне право та кримінологія.

Згруповано ознаки спеціальних знань під час розслідування службового підроблення за певними критеріями: 1) сукупність знань, які становлять

систему відомостей у певній галузі, техніці та сфері життєдіяльності; 2) знання не є загальновідомими і загальнодоступними; 3) їх набувають шляхом фахового опанування теоретичних знань; 4) застосовують у процесі виконання завдань кримінального провадження з можливістю використання науково-технічних засобів; 5) їх використовують під час досудового розслідування та судового розгляду.

За результатами вивчення емпіричного матеріалу виокремлено такі основні форми використання спеціальних знань: проведення судових експертиз – 89,8 %; участь спеціаліста в проведенні СРД – 74,3 %; консультації спеціаліста; ревізії та інші форми державного фінансового контролю.

Залучення спеціаліста відбувається в таких формах: 1) практична; 2) методична; 3) технічна; 4) консультаційна; 5) процесуальна.

Встановлено, що основними структурними елементами криміналістичної характеристики службового підроблення є: предмет посягання; особа правопорушника, типовий спосіб вчинення, типова слідова картина, мотив вчинення.

Для визнання документа офіційним, який буде предметом посягання за службовим підробленням, необхідно враховувати таке:

1) предметом службового підроблення може бути як паперовий, так й електронний документ, оформлений у встановленому порядку, що має належні реквізити (бланк, печатку, штамп, голограму);

2) офіційний характер документу додає його зміст – засвідчення юридичних фактів, що безпосередньо розпочинають, змінюють або зупиняють правовідносини, засвідчують юридично значущі діяння, які призведуть до можливих правових наслідків;

3) офіційний документ складає, видає чи посвідчує представник влади чи місцевого самоврядування від імені державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та об'єднань, а також підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності.

Окреслено найтипівіші ознаки характеристики осіб, які вчиняють службове підроблення. Залежно від становища осіб на момент вчинення

службового підроблення запропоновано визначати особу правопорушника як елемент криміналістичної характеристики.

На підставі аналізу матеріалів кримінальних проваджень виокремлено такі дії з підготовки до вчинення службового підроблення: отримання оригіналів (зразків або копій чи окремих реквізитів документів; налагодження технічного обладнання (інструментів, технічних приладів, допоміжних матеріалів, речовин); залучення відповідних осіб з навичками; виготовлення пробних копій документа або окреме виготовлення певних частин (реквізитів) документа; вивчення особливостей документообігу на підприємствах, в установах, організаціях.

Розглянуто основні ознаки слідової картини, що характеризували певний спосіб підроблення документа. З огляду на результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень, слід зауважити, що найчастіше службове підроблення вчиняють шляхом інтелектуального підроблення (69,8 %). У 30,2 % випадків вчиняють матеріальне підроблення (повне – 85,4 %, часткове – 14,6 %).

Встановлено, що в більшості випадків мотив вчинення корисливий (94,5 %). Іншими мотивами вчинення службового підроблення є: учинення службового підроблення з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшення його вчинення (2,3 %); захист себе або інших осіб / свого майна або майна інших осіб (2,1 %); легковажність і безвідповідальність (1,1 %).

РОЗДІЛ 2

РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

2.1. Участь спеціаліста при проведенні огляду під час розслідування службового підроблення

З метою повного та швидкого виявлення всіх ознак вчинення кримінального правопорушення, формування необхідної доказової бази правоохоронні органи мають право використовувати всі законні способи, методи й заходи. Основне місце серед усіх законних способів, методів і заходів належить СРД.

Відповідно до результатів анкетування працівників слідчих підрозділів, які спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень економічного спрямування, урахуваючи дані вивчених кримінальних проваджень за ст. 366 КК України, було встановлено, що під час виявлення та розслідування службового підроблення переважно проводили такі СРД: допит – 100 %, призначення експертиз – 100 %, огляд – 78,4 %, обшук – 55,2 %, пред'явлення для впізнання – 12,5 %, слідчий експеримент – 9,6 %. Водночас більшість респондентів засвідчили необхідність залучення спеціаліста під час проведення обшуку (89,6 %); огляду (86,2 %); допиту (65,4%); слідчого експерименту (43,2%) (додаток В).

Організація та проведення огляду мають визначальне значення в процесі розслідування фактів службового підроблення, оскільки внаслідок його проведення можна отримати інформацію, що формує доказову базу щодо вчинення кримінального правопорушення. Урахуваючи викладене вище та ґрунтуючись на досягненнях науковців-криміналістів, розпочнемо розгляд участі спеціаліста саме під час проведення огляду. Більшість науковців вважають, що розслідуванню певного виду кримінальних правопорушень

притаманна певна специфіка, проте головне завдання єдине – виявлення, фіксація та вилучення слідової інформації кримінального правопорушення. У цьому контексті ключове значення має залучення спеціалістів до огляду, які мають надати допомогу слідчому. Зокрема, М. Г. Щербаковський та М. Г. Чернець переконані, що залучення спеціаліста до кримінального провадження позитивно позначається на розкритті й розслідуванні злочинів, забезпеченні прав учасників кримінального судочинства, отриманні якісної доказової інформації. Участь спеціаліста в кримінальному судочинстві як одна з форм використання спеціальних знань спрямована на формування доказів у кримінальному провадженні [216, с. 405]. Важливим є використання криміналістичної техніки під час проведення СРД, а головне – у процесі огляду. За цих умов посилюється важливість залучення до проведення огляду місця події спеціаліста. Саме спеціалісти-криміналісти, що беруть участь у проведенні огляду, розширюють обсяг і підвищують якість зібраної слідової інформації, що надає можливість максимально повно й усебічно оцінити взаємозв'язок предметів і явищ, що мають значення для встановлення обставин кримінального провадження. Слушно зауважив А. О. Антошук, що основу ефективності огляду становлять: технічне оснащення оперативної групи; досвідченість особи, яка проводить огляд; знання слідчим основних правил огляду й ретельності його проведення [3, с. 246].

Огляд був предметом дослідження вчених-криміналістів і процесуалістів. Якщо йдеться про процесуальну сторону, то підґрунтям є ст. 237 КПК України. Проте в практичній діяльності є певна проблематика щодо кола обізнаних осіб, залучених до його проведення, та послідовності виконання ними певних процесуальних дій. Корисним у цьому аспекті було б використання досвіду іноземних країн.

Позитивним є досвід проведення огляду місця події поліцією США. Детектив працює з групою спеціалістів, у складі якої є фотограф, що здійснює фото-, відеозйомку; спеціалісти з вилучення доказів залежно від їх виду: трасологічних, біологічних, балістичних тощо; аналітик; спеціаліст з

реконструкції місця події. Кожний спеціаліст проходить сертифікацію за своїм напрямом діяльності у спеціалізованих установах, що мають право здійснювати підготовку відповідних спеціалістів. Наприклад, спеціаліст-фотограф отримує сертифікат від Evidence Photographers International Council, Inc., спеціаліст-дактилоскопіст – від International Association for Identification [220]. Зазначені спеціалісти не є працівниками поліції, їх залучають до проведення огляду місця події за домовленістю. Іншим аргументом на користь пропозиції щодо проведення огляду місця події групою спеціалістів є вдосконалення засобів криміналістичної техніки, які слідчий самотійно не спроможний опанувати. Також одночасне їх застосування зі складанням протоколу огляду практично неможливе й недоцільне. Для успішного використання сучасної криміналістичної техніки потрібно мати не тільки спеціальні знання, а й певні навички. Наприклад, для фіксації місця події застосовують відеокамеру з можливістю безперервної відеозйомки кругової панорами місця події. Використання цієї камери на різних рівнях дає змогу охопити всі можливі місця розміщення доказів, а програмне забезпечення надає можливість наблизитися до об'єктів та визначити відстань між ними. У перспективі, на нашу думку, з використанням зазначеної відеозйомки взагалі можна відмовитися від складання протоколу огляду. Для фіксації обстановки значного за розміром місця події на відкритій місцевості (наприклад, місця пожежі чи аварії) можливе використання мультикоптерів (квадрокоптерів), оснащених відеокамерами з відповідним програмним забезпеченням [122, с. 170–171].

Водночас Ю. М. Черноус зазначає, що застосування нових технічних засобів є актуальним питанням і в досвіді правоохоронних органів іноземних держав. Зокрема, це лазерне сканування місця події, інформаційно-пошукові системи біометричної ідентифікації особи, інформаційно-пошукові системи ідентифікації слідів пальців рук людини тощо [208, с. 326].

Вважаємо, що залучення широкого кола спеціалістів до огляду в разі службового підроблення забезпечить позитивний результат. Завдання

спеціалістів на місці проведення огляду полягають у: сприянні слідчому у виявленні, фіксації та вилученні слідів; технічній фіксації його перебігу й результатів; повному та правильному відображенні в протоколі отриманої криміналістично значущої інформації; правильному відображенні даних про застосування криміналістичних засобів і методів; попередньому дослідженні слідів з метою отримання інформації про подію кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили. Перелічені завдання безпосередньо впливають із норм кримінального процесуального законодавства та відомчих нормативних актів. Проте їх виконання передбачає особисту ініціативу спеціаліста, яка виявляється в самостійному виборі найефективніших техніко-криміналістичних прийомів, засобів і методів збору й попереднього дослідження слідів; у повідомленні підлягають внесенню до протоколу СРД криміналістично значущих відомостей, пов'язаних з виявленням, фіксацією та вилученням матеріально відображуваної інформації та її носіїв.

Дані, отримані під час огляду, можуть бути використані для побудови версій про спосіб і мотиви вчинення службового підроблення, обставини, що сприяли його вчиненню, особу підозрюваного.

Вважаємо, що участь спеціаліста під час проведення огляду місця події за фактами службового підроблення може полягати у:

- виявленні предметів й інструментів, які могли бути використані для виготовлення підроблених бланків або реквізитів;
- фіксації слідів, що вказують на конкретні способи підроблення документів;
- відборі предметів і документів, які підлягають вилученню з місця події;
- консультації слідчого про можливості огляду документів і предметів на місці їх виявлення;
- висуванні версії про особу правопорушника;
- виборі правильного способу упакування об'єктів, що підлягають вилученню;

– застосуванні необхідних техніко-криміналістичних засобів для виявлення матеріальних слідів вчинення підроблення документів, фіксації результатів огляду.

Результати аналізу практики розслідування службового підроблення засвідчили: огляд місця події за участю спеціаліста проведено тільки в 17,5 % кримінальних проваджень; техніко-криміналістичні засоби застосовували в 12,2 % кримінальних проваджень (додаток Б). Слід констатувати наявність проблемної ситуації та необхідність її вирішення шляхом систематичного залучення спеціаліста-криміналіста до проведення огляду.

Якщо йдеться про участь спеціаліста, слід зауважити, що для проведення огляду різноманітних об'єктів є можливість залучати різних фахівців. Ці фахівці можуть бути як державних, так і недержавних установ. Проте залучення таких фахівців має певні переваги та складнощі.

Залучення фахівців недержавних органів й установ передбачає значні складнощі, пов'язані з об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Можна виокремити основні причини, у зв'язку з якими складно залучити таких фахівців до огляду:

- 1) відсутність мотивації для надання безоплатних послуг;
- 2) несформованість громадянської позиції щодо поліції;
- 3) невстановлення відповідальності за відмову від участі в СРД.

Відповідальність спеціаліста передбачено в ст. 72 КПК України лише за неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття; на спеціаліста суд покладає всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні [99].

Поміж залучених фахівців державних установ переважно працівники відділів криміналістичного забезпечення Національної поліції України (97,5 %), а також працівники Експертної служби МВС України (34,6 %), фахівці інших державних установ (2,5 %) (додаток Б). Водночас не завжди в цих установах є фахівці в певній галузі. Крім зазначених державних установ, у слідчого є можливість залучити й інших фахівців із державних установ та

організацій. Однак вони цим правом часто не користуються. Наведемо як приклад ухвалу Бориспільського міськрайонного суду, відповідно до якої слідчий суддя погоджується з доводами представника скаржника, що слідчий СВ Бориспільського ВП ГУНП в Київській області повинен був провести комплекс слідчих і процесуальних дій з метою всебічного, повного й об'єктивного розслідування кримінального провадження, а саме: провести огляд місця події земельної ділянки з ознаками деградації ґрунту та винищеним лісовим покривом, яке межує з ТОВ ..., до проведення огляду залучити фахівців Державної екологічної інспекції та управління лісового господарства [184].

Крім цього, у разі необхідності огляду технічних засобів з ознаками спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації слідчий вправі залучити відповідних спеціалістів. Зокрема, під час проведення СРД, пов'язаних з оглядом і вилученням технічних засобів з ознаками спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (СТЗ), за рішенням прокурора, слідчого або керівника органу досудового розслідування для участі в їх проведенні залучають спеціалістів у сфері СТЗ. Дії спеціаліста у сфері технічного захисту інформації, які безпосередньо пов'язані з пошуком та виявленням СТЗ, здійснюють згідно з методами виявлення радіозакладних пристроїв і технічних каналів витоку інформації та тактикою огляду приміщень, яка передбачає: огляд місць, придатних для прихованого встановлення СТЗ, для встановлення ознак їх упровадження; виявлення радіоканалів й інших технічних каналів витоку інформації; виявлення ознак прихованих засобів відеоспостереження, аудіоконтролю [148].

Основним видом огляду в разі службового підроблення є огляд документів, у процесі якого необхідно встановити їх зв'язок із суб'єктом службового підроблення. Саме матеріальне відображення криміналістично значущої інформації відіграє провідну роль. Матеріальні сліди кримінального правопорушення об'єктивно вказують на спосіб вчинення службового підроблення, особу правопорушника й обстановку вчинення.

Науковці мають переважно схожий підхід до поняття «слідчий огляд». Проте, з огляду на специфіку службового підроблення, необхідно зауважити про позицію Д. А. Бондаренка, який зазначав, що слідчим оглядом документів під час розслідування зловживань владою або службовим становищем чи перевищень влади або службових повноважень слід вважати цілеспрямовану, специфічну слідчу дію, метою проведення якої є встановлення факту вчинення службового злочину та відшукання і фіксація слідів або речових доказів, які матимуть вирішальне доказове значення для розслідування кримінальної справи [14, с. 155].

Документ як найпоширеніше джерело інформації про службове підроблення несе інформаційне навантаження своїми об'єктивними властивостями. В одному випадку він щось доводить своїм змістом, в іншому – доказова інформація міститься в зовнішньому вигляді, формі та розмірі документа, а іноді він важливий обставинами свого виявлення. Документ відрізняється від інших матеріальних джерел доказів змістом пов'язаної з ним інформації, що потребує для її розшифрування використання спеціальних криміналістичних та інших знань (природничих, технічних, математичних, економічних тощо), без чого практично неможливо оцінити дані, які містять різні документи [7]. Оцінка документа як джерела доказів полягає в тому, що слідчий вирішує питання про достовірність документа як джерела доказів і визначає силу, значення та правдивість інформації, зафіксованої в ньому, для використання зазначених даних під час судового розгляду у кримінальному провадженні.

Твердження, що документи є основним об'єктом огляду в разі службового підроблення, визнано слушним і за результатами анкетування, відповідно до якого в 100 % випадків документи були об'єктами огляду.

У кожному кримінальному провадженні можуть бути різні документи. Серед типових документів, які підлягають огляду, можна зазначити такі: проєктно-кошторисну документацію, видаткові накладні, довіреності на представництво, листки непрацездатності, бланки табеля обліку робочого

часу, акти приймання-передачі виконаних робіт, рахунки, платіжні доручення, накладні, кошторис розпорядника, плани закупівель тощо.

Різноманітність і специфіку таких документів засвідчують приклади з Єдиного реєстру судових рішень. З метою укриття факту фіктивного працевлаштування своєї доньки, ОСОБА_2, для уявного створення документального відображення роботи на посаді й подальшого нарахування заробітної плати останній за роботу, яку та фактично не виконувала, ОСОБА_1, маючи умисел, направлений на внесення до офіційних документів недостовірної інформації про кількість відпрацьованих годин і днів ОСОБА_2 в грудні 2018 року на посаді бухгалтера ОСББ «Рубін м. Очаків», використовуючи друкований бланк таблиця обліку робочого часу, ведення якого передбачене наказом Держкомстату від 5 грудня 2008 року № 489 «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці», шляхом власноручного особистого заповнення внесла недостовірні відомості про те, що остання в грудні 2018 року відпрацювала 20 робочих днів загальною кількістю 160 год [31].

В іншому прикладі ОСОБА_2 обвинувачують у тому, що він, перебуваючи на посаді заступника Коропського селищного голови з питань житлово-комунального господарства, будівництва, архітектури та містобудування, з 1 січня 2017 року постійно обіймаючи в органах місцевого самоврядування посаду, яка наділена адміністративно-господарськими функціями, з прямим умислом, достовірно знаючи, що розкидач піску РДС-3 (вартістю 150 000 грн) до Коропської селищної ради не був поставлений, 25 жовтня 2018 року підписав видаткову накладну № 2 від 25 жовтня 2018 року про доставку Коропській селищній раді розкидача піску РДС-3 (вартістю 150 000 грн), виконавши свій підпис у графі «Отримав». Унаслідок цього накладна № 2 від 25 жовтня 2018 року набула статусу офіційного документа, що підтверджував факт прийняття Коропською селищною радою у ФОП ОСОБА_3 розкидача піску РДС-3, який останній зобов'язаний був поставити згідно з договором постачання № 2 від 19 жовтня 2018 року,

укладеного між Коропською селищною радою та ФОП ОСОБА_3. Надалі накладна № 2 від 25 жовтня 2018 року послугувала підставою для складення платіжного доручення № 2405 від 26 жовтня 2018 року й перерахування управлінням Державної казначейської служби в Коропському районі на рахунок № НОМЕР_1 в КБ «Приватбанк» ФОП ОСОБА_3 грошових коштів на суму 150 000 грн, попри те, що розкидач піску РДС-3 (вартістю 150 000 грн) до Коропської селищної ради не було поставлено. Унаслідок незаконних дій з боку ОСОБА_2 державному бюджету в особі Коропської селищної ради завдано збитків на суму 150 000 грн [34].

Доводиться констатувати, що значною є кількість документів, різних за своїм характером, з якими необхідно працювати слідчому під час розслідування фактів службового підроблення. Ми поділяємо думку К. О. Чаплинського, який для проведення кваліфікованого огляду документів – речових доказів під час розслідування економічних кримінальних правопорушень пропонує дотримуватися таких рекомендацій:

- вивчення їх загального вигляду й стану;
- вивчення реквізитів окремих документів, зокрема: коду організації, коду форми документа, назви організації (структурного підрозділу закладу, установи, організації), довідкових даних про сільгосп підприємство, назви документа, дати його складання (реєстрації), реєстраційного індексу (порядкового номера), резолюції уповноваженої особи, основного тексту, особистого підпису, відбитка печатки тощо;
- встановлення належності документів до певних груп (категорій);
- визначення їх цільового призначення;
- встановлення кола осіб, які мали право засвідчувати конкретні документи своїм особистим підписом й (або) відбитком печатки сільськогосподарського підприємства (закладу, установи, організації). Адже під час дослідження документів важливо визначити зв'язок ланок у системі «документ – відображений у ньому факт – виконавець документа» [203, с. 69].

Вважаємо недоцільним акцентувати увагу на аналізі питання щодо віднесення документа до категорії офіційних, оскільки розглядали предмет посягання в першому розділі роботи. У контексті використання спеціальних знань у процесі огляду документів слідчого буде цікавити передусім питання про способи його підроблення.

Залежно від виду підроблення – матеріального чи інтелектуального – документ зазнає відповідно техніко-криміналістичного дослідження або здійснення перевірки інтелектуального підроблення шляхом проведення системи СРД.

У разі необхідності встановлення матеріального підроблення в процесі огляду документа необхідно встановити: 1) ознаки змін рукописних реквізитів документів і можливих способів таких змін; 2) передбачуваного попереднього тексту документів; 3) відносного часу зміни (викривлення) тексту документів; 4) можливості визначення групової належності, а в низці випадків – ідентифікацію друкарського приладу; 5) можливість способу відтворення відображення, відбитків тощо.

Зокрема, Д. А. Бондаренко зазначав, що тактика огляду документів у справах досліджуваного виду злочинів безпосередньо залежить від використання слідчим методик документальної перевірки, яку здійснюють особи, що проводять документальні ревізії, а також від способів, які використовують спеціалісти-бухгалтери [14 с. 164].

Застосовують і систему «інтелектуальних» способів, методів, прийомів перевірки підроблення документів:

– перевірка зафіксованої в документі інформації – операцію мають здійснювати відповідно до завдань конкретної установи, організації, її повноважень, вона має відповідати внутрішнім документам про порядок і систему звітності, документообігу;

– перевірити, чи є достовірними кутові штампи, кругла печатка, підписи, інші реквізити документа;

- встановити, чи ідентичні за своїм змістом договори, угоди, рахунки, накладні й інші документи, які складають у декількох примірниках;
- провести зустрічну перевірку документів, які забезпечують одну й ту саму операцію з різних аспектів;
- перевірити відповідність документів, що відображують різні, пов'язані між собою операції;
- перевірити документи шляхом проведення інших процесуальних і непроцесуальних заходів.

У межах нашого дослідження актуальним є аналіз питання криміналістичного аналізу документів, саме тому на підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень можемо констатувати, що під час проведення огляду офіційних документів, які стосуються діяльності службових осіб підприємств, установ й організацій, необхідно дотримуватися такої послідовності:

- 1) встановити всі формальні та юридичні ознаки реквізитів офіційного документа (чи відповідає документ встановленому зразку);
- 2) визначити співвідношення назви офіційного документа з його змістом;
- 3) з'ясувати, з якою метою склали офіційний документ, відповідність його нормативно-правовим актам;
- 4) виявити недостовірні дані, які містяться в офіційних документах, здійснити їх фіксацію;
- 5) порівняти вилучений офіційний документ у службових осіб з вилученими офіційними документами в осіб, на користь яких їх видавали.

Здебільшого огляд документів починається зі встановлення всіх формальних і юридичних ознак реквізиту офіційного документа. Реквізити в обов'язковому порядку досліджують на предмет виявлення ознак матеріальної підробки, серед яких: підчистка, дописка, виправлення, травлення тощо. У таких випадках доцільно застосовувати техніко-криміналістичне обладнання, зокрема, це: ультрафіолетові й інфрачервоні освітлювачі, мікроскопи, лупи

тощо, навички використання яких мають інспектори-криміналісти. Для візуального спостереження люмінесценції достатньо освітлити досліджуваний документ ультрафіолетовим світлом (джерела УК-1, «Таран», «ОЛД-41») у темній кімнаті [95, с. 238]. Під час огляду документів за фактами службового підроблення як спеціалістів залучають експертів почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів й обліку відділу криміналістичних видів досліджень НДЕКЦ МВС.

Встановлення мети, з якою складали офіційний документ, і відповідності його нормативно-правовим актам пов'язано з необхідністю отримання іншої доказової інформації (супутніх документів) для проведення порівняльного аналізу. Саме тому виявити інтелектуальну підробку в процесі огляду документа із залученням спеціаліста практично неможливо без проведення зустрічних перевірок, допитів свідків, отримання інформації від інших підприємств, установ й організацій.

Важливою обставиною є виявлення недостовірних даних (зайвих реквізитів), які містяться в офіційних документах, та їх фіксація. З метою надання документу значущості особи можуть ставити на ньому: зайві підписи керівників; гербові печатки, штампи, наявність яких там не передбачена. Наприклад, підсудний ОСОБА_1 з метою допуску його до складання іспитів у 5-му ВРЕР УДАІ УМВС України в Хмельницькій області для відкриття категорії «D», «E» на початку жовтня 2007 року звернувся до начальника Старокостянтинівського комунального ремонтно-будівельного шляхового підприємства ОСОБА_2, кримінальна справа щодо якого закрита у зв'язку з актом амністії, з проханням видати фіктивну довідку про те, що він працює водієм зазначеного підприємства. Останній на таку пропозицію погодився. 10 жовтня 2007 року ОСОБА_1 з використанням комп'ютерної техніки виготовив фіктивну довідку, у якій зазначив, що він згідно з наказом № 243 від 10 серпня 2004 року працює водієм автомобіля, і передав ОСОБА_2, який, будучи службовою особою, підписав її та завірив печаткою. Після цього підсудний вчинив підпис у довідці від імені головного бухгалтера підприємства [35].

Порівняння вилученого офіційного документа в службових осіб з вилученими офіційними документами в осіб, на користь яких їх видавали, здійснюють з метою виявлення суперечностей в документах (в одному документі; між декількома екземплярами документа; між різними документами).

Виявити підробку документа в разі службового підроблення можливо за допомогою таких методів документальної перевірки:

1) перевірка дотримання правил складання й оформлення документів.

Перед тим як працювати з документами, необхідно вивчити особливості організації роботи з певною групою документів (організаційно-розпорядчі, бухгалтерські тощо). Усі первинні документи, які використовували для записів у регістрах бухгалтерського обліку (незалежно від того, виконані вони на паперових чи електронних носіях), повинні мати такі обов'язкові реквізити: найменування документів (форми); код форми; дату складання; зміст господарської операції; вимірювачі господарської операції (у кількісному й вартісному вираженні); найменування посад осіб, відповідальних за вчинення господарської операції, правильність її оформлення, особисті підписи та їх розшифрування. Залежно від характеру операції і технології обробки даних у первинні документи може бути включено інші реквізити;

2) перевірка оригінальності документа, реквізитів, що містяться в ньому, і записів (виявлення матеріальної підробки);

3) рахункова перевірка (підсумкових сум, вирахування процентів тощо);

4) нормативна перевірка (правильність застосування цін, розцінок, норм праці й заробітної плати тощо);

5) перевірка відповідності відображених у документах операцій встановленим правилам (видача зарплати без довіреності й документа, відпуск продукції без фондів і нарядів, порушення строків здачі товарних звітів тощо).

Методи документальної перевірки поєднують переважно з методами фактичної перевірки, до яких належать: 1) огляд (виробничих приміщень,

територій, обладнання, складів, продукції тощо); 2) обстеження (перевірка стану діяльності підприємства на період перевірки); 3) інвентаризація; 4) обмір виконаних робіт; 5) контрольний запуск сировини й матеріалів у виробництво (експеримент); 6) аналіз сировини, матеріалів і продукції; 7) отримання пояснень, довідок [206, с. 140].

З метою виявлення ознак інтелектуального підроблення та точного описання слідів підроблення в протоколі слід запрошувати спеціалістів.

Зокрема, під час проведення огляду бухгалтерських документів необхідною є участь спеціаліста для їх економічного аналізу. Участь спеціаліста-економіста в слідчих і судових діях у кримінальних провадженнях про корупційні кримінальні правопорушення потрібна в разі виявлення, огляду й збирання бухгалтерських документів, що будуть використані як докази, з'ясування довідкових питань у галузі економіки, а також у тих випадках, коли за допомогою спеціаліста-економіста можна зібрати матеріали для проведення судово-економічної експертизи, не призначаючи ревізії. Для кваліфікованого проведення огляду документів спеціаліст має попередньо отримати загальні відомості про підприємство, де будуть проводити СРД. Зокрема, йому необхідно знати: галузь або сферу діяльності підприємства; форму власності, структуру та схему управління підприємством; форму бухгалтерського обліку, що використовує суб'єкт господарювання [197, с. 39].

З огляду на розвиток електронного документообігу, важливе значення має офіційне листування в електронному вигляді. Саме тому під час провадження СРД нагальною є необхідність участі не тільки фахівців-криміналістів, а й фахівців у галузі комп'ютерної техніки. Здійснюючи підроблення документів, особи дедалі частіше використовують комп'ютери, периферійні пристрої до нього та програмне забезпечення. У більшості випадків за їх допомогою виготовляють підроблені документи, виконують реквізити, здійснюють зв'язок із «покупцями».

У процесі збирання та використання електронних документів й іншої комп'ютерної інформації під час службового підроблення часто можуть

поставати проблеми, пов'язані з: по-перше, оглядом; по-друге, дослідженням змісту й форми; по-третє, збереженням; по-четверте, вилученням.

Саме тому в процесі розслідування службового підроблення необхідно залучати фахівців, які спеціалізуються на дослідженні інформаційного змісту комп'ютера. На цьому акцентує увагу і Г. Чигрина. Ураховуючи наявний рівень підготовки суб'єктів доказування, для уникнення втрати комп'ютерної (електронної) інформації, зокрема електронних документів, на думку вченої, доцільно під час досудового розслідування до проведення процесуальних дій залучати фахівців, які спеціалізуються на дослідженні інформаційного змісту комп'ютера (мають досвід відновлення прихованої інформації та фіксації даних, які містить оперативний запам'ятовувальний пристрій). Спеціаліст не тільки зможе надати безпосередню технічну допомогу в огляді та вилученні комп'ютерної техніки, а й допоможе належно описати в протоколі (постанові) кожний оглянутий (вилучений) пристрій, з огляду на його індивідуальні особливості та особливості вбудованих у нього електронних пристроїв, визначити MAC-адреси (англ. Media Access Control), за потреби зберегти інформацію на процесорі, правильно вимкнути обладнання тощо [205, с. 135].

Слід зазначити, що під час розслідування службового підроблення слідчим доводиться мати справу з бюджетними коштами, які використовують як на утримання будівель, інфраструктури та їх будівництво, так і на виплату заробітної плати. Саме тому непоодинокими є випадки зловживань у сфері будівництва. У таких ситуаціях слідчому в ролі спеціалістів необхідно залучати фахівців у сфері будівництва як державних, так і приватних експертних установ, що мають ліцензію. Спеціаліст у сфері будівництва, на відміну від спеціаліста-економіста, зможе надати допомогу в огляді й отриманні доказової інформації з проектно-кошторисної документації, обсягів виконаних робіт, їх відповідності, відповідності застосовуваних матеріалів, етапів виконаних робіт, залучених механізмів та робочої сили тощо.

Наприклад, у період з 1 березня 2017 року до 3 березня 2017 року директор ТОВ «Нікольське Стройспецмонтаж» ОСОБА_1 здійснив службове

підроблення, а саме вніс завідомо неправдиві відомості до офіційного документа, а саме до відомостей про виробничо-технічну базу, склад працівників за професійним і кваліфікаційним рівнями, технологію виробництва, інформаційно-правове забезпечення, наявну систему контролю якості виконання робіт, виконані заявником будівельно-монтажні роботи, цей документ було подано до ДАБІ України (ЄО № 1069 від 18 квітня 2019 року) і визначено правову кваліфікацію за ч. 1 ст. 366 КК України [21].

Отже, під час розслідування службових підроблень обов'язковим є огляд певних документів. З метою кваліфікованого огляду документів, вивчення його змісту й виявлення ознак підробки слідчому, поряд із залученням спеціаліста в галузі криміналістичного почеркознавства й технічного дослідження документів, необхідно залучати спеціаліста-економіста, спеціаліста в галузі комп'ютерної техніки, спеціаліста у сфері будівництва тощо.

2.2. Участь спеціаліста при проведенні обшуку під час розслідування службового підроблення

За фактами службового підроблення важливою СРД, проведення якої сприятиме виконанню завдань кримінального провадження, є обшук. Законодавець правову підставу проведення обшуку закріпив у ст. 234 КПК України, у якій зазначено, що обшук проводять з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було одержане внаслідок його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [99]. Обшук є одним із засобів доказування на початковому етапі розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Саме тому організація та проведення обшуку, за результатами якого можливо отримати

цінну інформацію, речі й предмети, які будуть слугувати доказом у кримінальному провадженні, мають ключове значення.

Найважливішими умовами успішного проведення обшуку є наявність повних і точних відомостей про шукані предмети, а також ретельна попередня підготовка до обшуку (збір орієнтуючих відомостей про об'єкти майбутнього обшуку й осіб, яких будуть обшукувати, правильний підбір учасників обшуку та підготовка необхідних технічних засобів) [101, с. 233].

На підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що об'єктами пошуку є: офіційні документи (зокрема бланки) – 100 %; записні книжки, чернетки – 84,3 %; грошові кошти, отримані протиправним шляхом, – 79,2 %; печатки, штампи – 76,3 %; технічні засоби підроблення документів (сканери, принтери, комп'ютерна техніка – 76,3 %, мобільні телефони – 69,2 %, інше – 12,1 % (додаток Б).

Для прикладу можемо зазначити, що в умовах боротьби з гострою інфекційною хворобою COVID-19 навесні 2020 року посадовці Департаменту охорони здоров'я Київської обласної державної адміністрації уклали з комерційною структурою договір на постачання 15 апаратів для штучної вентиляції легень на загальну суму 10,5 млн грн. Закупівлю медтехніки здійснювали з метою забезпечення закладів охорони здоров'я Київщини необхідним обладнанням для запобігання поширенню на території області випадків захворювань на COVID-19. За оперативною інформацією, чиновники перерахували на рахунок фірми-постачальника 100 % вартості товару, знаючи, що умови договору виконано не буде. Під час досудового розслідування також встановлено, що працівники приватної структури заявили себе офіційним представником китайського виробництва ШВЛ-ІВ, водночас гроші за медтехніку було перераховано не на рахунки цього виробника, а підприємству, зареєстрованому в Словенії. Було проведено десять обшуків за місцями роботи й проживання фігурантів. Вилучено службову документацію, чорнові записи, печатки, мобільні телефони, ноутбуки [8, с. 119].

В іншому кримінальному проваджені № 12019050000000241, яке розглянуто вище, проводили обшуки. Протоколом обшуку від 20 лютого 2019 року, згідно з яким на підставі ухвали слідчого судді Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 13 лютого 2019 року старший слідчий в особливо важливих справах СУ ГУНП в Донецькій області за участю ОСОБА_1 та в присутності понятих провів обшук підвального приміщення магазину за адресою: смт Нікольське, вул. Свободи, буд. 85, що знаходиться у фактичному володінні ОСОБА_1, під час якого виявлено опис документів, що додані до заяви для отримання ліцензії [21].

Процесуальний порядок й організаційно-тактичні засади проведення обшуку достатньо ґрунтовно дослідили науковці. Тому, з огляду на тематику нашого дослідження, пропонуємо висвітлити питання залучення спеціаліста під час проведення обшуку за фактами службового підроблення, що сприятиме професійному отриманню криміналістично значущої інформації, яка відповідатиме законодавчим вимогам. Про це зазначено і в ч. 1 ст. 236 КПК України, відповідно до якої з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку має право запросити спеціалістів. Попри те, що в КПК України слідчому надано право залучати спеціалістів, у наукових колах постійно триває дискусія щодо важливості залучення спеціалістів до проведення обшуку.

На думку К. О. Чаплинського, пошук викраденого та прихованого майна повинен бути завжди несподіваним для підозрюваних осіб, його слід проводити швидко й оперативно. Проте швидкість і раптовість обшуків не мають призводити до поспішності та зниження якості їх проведення, а негативні результати не повинні позначатися на намірі довести їх до логічного завершення [202, с. 81]. Саме тому для забезпечення високої якості проведення обшуку й отримання очікуваного результату слідчому необхідно залучати спеціалістів, причому різних галузей знань.

Фахівці (спеціалісти) надають керівнику операції та керівникам окремих пошукових груп консультації та рекомендації науково-технічного

спрямування (наприклад, як краще підготувати процесуальну дію; які прийоми, методи й засоби доцільно використовувати для виявлення, збирання, фіксації та попереднього дослідження доказів) і допомогу щодо застосування криміналістичної техніки та пошукових приладів. Водночас фахівці можуть надавати допомогу в складанні планів, схем і креслень [202, с. 85].

Однак слід ураховувати, що спеціалісти, яких залучають до проведення обшуку, не надають жодного письмового документа. Доречно в цій ситуації зауважити про працю Б. Б. Теплицького, О. М. Шрамка та В. В. Юсупова, які зазначали, що під час обшуку допомога обізнаної особи – спеціаліста – полягає у: використанні наукових і технічних засобів з метою пошуку, фіксації, вилучення криміналістично значущої інформації; обстеженні технічно складних об'єктів; попередній оцінці об'єктів; консультативній допомозі з питань, що вимагають спеціальних знань [197, с. 48].

Інші дослідники зазначають, що допомога спеціаліста в процесі обшуку слідчому зводиться до виявлення, вилучення шуканих об'єктів й інших речових доказів. Вона передбачає:

- пошук об'єктів обшуку;
- збирання інформації, що забезпечує подальше доведення приналежності знайдених об'єктів конкретній особі;
- виявлення, фіксацію та вилучення слідів, предметів, речовин, матеріалів, що будуть зазнавати експертного дослідження, а також зразків для порівняльного дослідження;
- проведення попередніх досліджень об'єктів у процесі обшуку з метою визначення їх приналежності до розслідуваної події та підозрюваної особи;
- кваліфіковане застосування науково-технічних засобів із зазначеною метою [94, с. 370].

Обшук – специфічна СРД, і залежно від залучення спеціалістів до його проведення можна виокремити декілька етапів такої дії: встановлення фактичних і юридичних підстав для проведення обшуку; підготовка до проведення; здійснення пошукових дій, спрямованих на виявлення

підроблених документів, речей та предметів; вилучення об'єктів, які мають відношення до розслідування. Під час аналізу наукових думок і результатів анкетувань працівників правоохоронних органів визначено, що залежно від етапів обшуку в процесі розслідування службового підроблення спеціалістів залучали:

– під час підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів) – 76,4 %;

– під час робочого етапу (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд та аналіз наявної документації тощо) – 98,2 %;

– під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу) – 65,7 % (додаток В).

Підтвердженням цього слугує і емпіричний матеріал, адже було з'ясовано, що під час проведення обшуку уповноважені особи зазнають складнощів щодо: фотографування – 45,6 %; відеозйомки – 35,4 %; вилучення необхідної документації, речей та предметів – 42,3 %; пакування – 23,4 %; опису в протоколі – 16,7 %, інше – 9,2 % (додаток В).

Наявність таких складнощів негативно позначається на якості проведення обшуку, а надалі – і на отриманні належного його результату.

З метою якісного проведення обшуку слідчий повинен здійснити всі можливі заходи для його підготовки. Підготовчий етап обшуку охоплює:

– збирання та аналіз необхідної інформації, яка характеризує обшукувану особу: визначення особливостей займаної посади, профіль роботи підприємства, установи, організації; вивчення навичок, звичок, розпорядку дня службової особи (представника влади), обшук якої планують; дружні та професійні зв'язки; «можливості» особи в межах займаної посади;

– місце проведення обшуку: адреса, план приміщення, розмір і стан; розташування меблів (письмові, канцелярські столи, сейфи);

– особливості розшукуваних документів або предметів: найменування, характер документів, кількість, форма, характерні риси, найімовірніші місця їх знаходження, можливі прийоми маскування;

– розроблення тактичних планів: вибір часу проведення обшуку та способу проникнення до обшукуваного приміщення, визначення кола й добір учасників обшуку, розподіл обов'язків та інструктаж; забезпечення охорони місця проведення обшуку й відшуканих документів, предметів, підготовка транспортних засобів;

– забезпечення групи науково-технічними засобами, з огляду на специфіку об'єкта обшуку, обшукуваних суб'єктів, обставин [14, с. 178].

Найпоширенішою в практичній діяльності слідчих є проблема застосування науково-технічних засобів під час проведення обшуку. У ч. 10 ст. 236 КПК України передбачено, що обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді в обов'язковому порядку фіксують за допомогою аудіо- та відеозапису [99]. Практика проведення обшуку засвідчує, що обшук проводять із використанням: лише відеофіксації (100 %); фото-, відеофіксації (98,4 %) (додаток Б). Здійснити фото- та відеофіксацію майже неможливо за участю одного спеціаліста. У практичній діяльності проглядається тенденція застосування фото- і відеофіксації працівниками слідчих й оперативних підрозділів. Одні науковці вважають, що КПК України безпосередньо не визначає категорії осіб, яким надано таке право. Інша категорія науковців вважають, що застосовувати науково-технічні засоби на належному рівні можуть лише залучені спеціалісти.

Зокрема, А. М. Лазебний стверджує, що для застосування цих засобів слідчому достатньо своїх професійних знань і навичок. Якщо ж через певні причини слідчий вважає, що його професійних знань і навичок недостатньо, наприклад, для відеозйомки, він використовує допомогу спеціаліста [103, с. 98]. На нашу думку, така позиція є хибною, адже проводити фото- та відеофіксацію повинні фахівці з метою визнання таких матеріалів доказами в кримінальному провадженні.

Судова практика також досить акцентує увагу на матеріалах відеозапису та їх використанні в кримінальному провадженні. Зокрема, у кримінальному провадженні № 12018030110001374 від 26 квітня 2019 року з дослідженого безпосередньо в судовому засіданні відеозапису проведеного обшуку вбачається, що під час його проведення у квартирі знаходилося чимало осіб, камера всіх присутніх не охоплює, поняті постійно перебувають в одному місці, натомість в інших кімнатах вільно пересуваються та проводять обшук кілька працівників поліції, а ОСОБА_1 постійно перебуває в кайданках, що засвідчує його фактичне затримання вже в період проведення обшуку, однак його права як затриманому не роз'яснено, як і право не свідчити проти себе, хоча в процесі проведення обшуку останньому постійно ставлять питання, на які він відповідає, чим порушено право останнього на захист. Відеофіксацію цієї слідчої дії проведено лише частково, оскільки немає записів щодо вилучення речей, виявлених під час обшуку [28].

Ми вивчили й узагальнили матеріали фото- та відеофіксацій обшуків, на підставі чого визначили помилки, яких найчастіше припускаються під час його проведення: нечітке зображення предметів, неправильний ракурс зйомки, неправильне розміщення предметів у кадрі; незнання прийомів криміналістичної фотографії та відеозапису; несвоєчасне переведення камери на важливі об'єкти тощо.

Наприклад, у кримінальному провадженні № 12017270170000488 від 21 серпня 2017 року наданий стороною обвинувачення на підтвердження винуватості ОСОБА_1 у чиненні опору працівникам поліції диск з відеозаписами проведення обшуку в господарстві останнього був відтворений під час судового розгляду. У процесі відтворення диска встановлено, що відеозапис не відтворює чіткої картини подій, що відбулися 21 серпня 2017 року, відеозйомку проведено в темну пору доби, а тому під час відтворення диска нічого не видно, лише фрагменти об'єктів, осіб, чути чийсь голоси, нецензурну лайку якоїсь жінки [30].

У таких ситуаціях суд стає на сторону захисту й визнає докази недопустимими. На цьому акцентує і О. Ю. Татаров, який зазначав, що недотримання процесуальної форми збирання та дослідження доказів призводить до порушення прав громадян і може позбавити дані, отримані під час СРД, доказового значення [178, с. 146].

Це вкотре засвідчує необхідність залучення декількох спеціалістів з метою повного й об'єктивного фіксування перебігу та результатів обшуку.

У процесі обшуку часто застосовують лупи, мікроскопи, альтернативні джерела освітлення, вимірювальну техніку, роботу з комп'ютерною технікою тощо. Водночас знання та навички щодо застосування цих предметів мають лише відповідні спеціалісти.

Під час розслідування службового підроблення об'єктами пошуку й вилучення під час обшуку є електронна інформація та комп'ютерні засоби. А знання та вміння щодо виявлення, фіксації та вилучення їх мають відповідні спеціалісти. Спеціаліст визначає особливості комп'ютерного середовища, допомагає оглядати функціональну частину комп'ютера й зовнішні носії даних, а також технічну документацію [94, с. 370].

Про це зауважують і В. М. Стратонов, С. О. Захарченко, які рекомендують залучати фахівця в галузі комп'ютерних технологій на всіх етапах розслідування злочинів, пов'язаних із використанням комп'ютерної техніки. А щоб цей процес був максимально ефективним, слід залучати постійний контингент фахівців, з якими доцільно укласти угоду про співпрацю та оплату такої роботи [175, с. 50].

Під час розслідування службового підроблення, з метою дослідження комп'ютерної техніки, на якій виготовляли підроблені документи, залучення спеціаліста з комп'ютерної техніки відбувається з метою:

– виявлення комп'ютерної техніки (серверів інформації, електронних накопичувачів, відеореєстраторів тощо);

– допомоги в належному збереженні інформації на електронних пристроях і попередження спроб дистанційного видалення електронних документів й інформації;

– належного попереднього огляду комп'ютерної техніки, виявлення на ній інформації та електронних документів, які матимуть значення в кримінальному провадженні;

– опису в протоколі та вилучення зазначеної комп'ютерної техніки для подальшого проведення експертизи, висновок якої буде слугувати доказом у кримінальному провадженні.

Із цього приводу О. В. Кремінський та Л. М. Омельчук вважають, що інформація, яку зберігають у комп'ютері (кримінальна інформація), дає змогу слідчим органам у більшості випадків висунути винним особам звинувачення або ж вона має орієнтує значення для розшуку злочинців, достовірного встановлення механізму легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом [92, с. 185].

Крім цього, допомога спеціаліста полягатиме в огляді вебсторінок і вебсайтів, акаунтів користувачів у соціальних мережах задля подальшого зберігання та роздрукування скріншоту з криміналістично значущою інформацією. Огляд вебсторінки, на якій розміщено сайт певної компанії, з проведенням подальшого експертного дослідження у сфері телекомунікації дає змогу вивчити зміст інформації стосовно діяльності певних суб'єктів, які мають відношення до події кримінального правопорушення, а також зафіксувати IP адресу комп'ютерного обладнання, з якого здійснювали управління вебсайтом, і визначити Інтернет-провайдера, який надавав доступ до вебсайту [119, с. 65].

З метою запобігання неправильному вилученню комп'ютерно-технічних об'єктів і підвищення якісної значущості висновку експерта як джерела доказу в кримінальному провадженні Г. С. Бідняк визначає вимоги, які необхідно враховувати під час обшуку, зокрема:

1) для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, вилучають комп'ютерний носій інформації, а також комп'ютерний комплекс, до складу якого належить досліджуваний носій інформації. У деяких випадках можна обмежитися наданням тільки комп'ютерного носія інформації;

2) предмети дослідження надають в окремих упаковках, що унеможливають доступ до носіїв інформації безпосередньо, підключення системного блока до мережі живлення, включення пристрою. Такі об'єкти дослідження, як мобільні телефони, планшетні комп'ютери, GPS навігатори, смартгодинники, відеореєстратори тощо, надають в окремих упаковках (бажано в картонних коробках), що унеможливають випадкове або навмисне ввімкнення пристрою в упаковці;

3) для встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам бажано одразу зробити копію досліджуваного програмного продукту або програмного коду, а також вилучити технічну документацію до них;

4) специфічні об'єкти дослідження, такі як відеореєстратори, смартфони, планшетні комп'ютери, обов'язково вилучають із блоками живлення, а також, за можливості, з інформацією про паролі доступу (кодами доступу до панелі адміністрування), даними графічних ключів, цифрових PIN-кодів [11, с. 75].

Розслідування службових підроблень нерозривно пов'язано з виявленням, оглядом і вилученням офіційних та неофіційних документів. Саме тому в процесі обшуку за цими фактами необхідно зосередити увагу на документи, однак виокремити з масиву ті, які матимуть доказове значення в кримінальному провадженні, надзвичайно складно. Допомогу може надати залучений спеціаліст, який є фахівцем у цій сфері. Зокрема, у процесі обшуку за фактами службового підроблення, залежно від ситуації, виявленню та вилученню підлягають усі документи, на підставі яких здійснювала діяльність уповноважена службова особа. Серед таких документів є: установчі документи; реєстраційні документи (свідоцтво про державну реєстрацію;

реєстраційна картка тощо; накази, розпорядження про призначення на посади та звільнення з посад; відомості про банківські рахунки; картки зі зразками підпису тощо. У більшості випадків обшук проводять за місцем виконання службових обов'язків, одночасно проводять обшуки й за місцем проживання службової особи, її родичів, знайомих, в інших володіннях особи (дача, гараж, транспортний засіб тощо).

Наприклад, у кримінальному провадженні № 12019050000000241 було вилучено документи, серед яких: заява про отримання ліцензії на провадження господарської діяльності з будівництва об'єктів IV або IV та V категорії складності на 3 (трьох) аркушах від 3 березня 2017 року; відомості про виробничо-технічну базу, склад працівників за професійним і кваліфікаційним рівнями, технологію виробництва, інформаційно-правове нормативно-технічне забезпечення, наявну систему контролю якості виконаних робіт, виконані заявником будівельно-монтажні роботи на 17 (сімнадцяти) аркушах; опис документів, що додані до заяви про отримання ліцензії на провадження господарської діяльності з будівництва об'єктів IV категорії складності на 1 (одному) аркуші № 40-4674 від 3 березня 2017 року; довіреність інших відповідних додатків і документів на 2 (двох) аркушах від 2 березня 2017 року та 30 березня 2017 року [21].

Отже, доходимо важливого висновку: для встановлення, чи є виявлений під час обшуку предмет чи документ засобом, знаряддям кримінального правопорушення, має інші причиново-наслідкові зв'язки з подією кримінального правопорушення, необхідно цей предмет чи документ ретельно оглянути. Тобто в межах проведення такої СРД, як обшук, проводять діяльність з огляду, яку теж відображають у процесуальних документах у кримінальному провадженні.

Про те, що документи є базовою ланкою в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення, зазначають як науковці, так і практики. Водночас практика розслідування службового підроблення засвідчує складнощі, що постають під час доказування таких фактів. Наприклад, під час

проведення обшуку органи досудового розслідування мають складнощі в частині забезпечення використання документів у системі доказування, усунути які можна шляхом розв'язання таких тактичних завдань:

- визначення переліку категорій документів, у яких відображено обставини організації торгів і визначення їх переможця, а також фінансово-господарських операцій щодо здійснення процедури закупівлі;

- встановлення місця ймовірного знаходження документів різних категорій;

- обрання процесуальної форми вилучення документів, які мають значення для кримінального провадження;

- залучення осіб, які будуть надавати допомогу у визначенні кола документів, що вилучають [110, с. 119].

Саме тому під час обшуку за фактами службового підроблення, попри досвід роботи слідчого, важливе значення має консультаційна допомога різногалузевих спеціалістів – економістів, бухгалтерів, почеркознавців, які нададуть допомогу щодо призначення документів, їх невідповідності чи відсутності певних частин, значення специфічної термінології, порушення порядку складання, встановлення можливих ознак фальсифікації тощо.

Значущою для розслідування службового підроблення є обґрунтована позиція вчених про те, що під час виконання завдання із залученням осіб, які будуть надавати допомогу у визначенні кола документів, що вилучають, потрібно керуватися тим, що найкраще такою інформацією володіють, зокрема, працівники органів Державної фінансової інспекції, які мають досвід проведення перевірок здійснення державних закупівель. Залучення таких працівників може супроводжуватися організаційними ускладненнями, які полягають у тому, що органи Держфінінспекції мають власну планову роботу, завдання, тож не бажають відволікати своїх спеціалістів від їх виконання. Тому питання залучення відповідних спеціалістів доцільно реалізувати через використання повноважень прокурора, який здійснює процесуальне керівництво кримінальним провадженням. У крайньому разі слідчому можна

отримати хоча б консультацію в досвідченого фахівця Держфінінспекції [110, с. 124; 171, с. 144].

Участь спеціаліста-бухгалтера також має ключове значення в процесі розслідування службового підроблення. Із цього приводу А. Ф. Волобуєв зазначає, що під час проведення обшуку на робочих місцях слідчий може одержати від спеціаліста-бухгалтера відповіді на такі запитання: вид виявленого документа; до чиєї компетенції належить його складання; де звичайне місце зберігання цього документа; де можуть зберігати інші примірники виявленого документа або інші пов'язані з ним документи тощо [40].

Спеціаліст-бухгалтер може спрямувати увагу слідчого тільки за безпосередньої участі в СРД. Спеціаліст часто повідомляє нові, недостатньо або зовсім не відомі слідчому відомості, які суттєво позначаються на подальшому розслідуванні. Зіставлення неофіційних записів взаєморозрахунків з порівнювальними відомостями, актами інвентаризації, зведеними звітами й іншими бухгалтерськими документами може допомогти слідчому точніше встановити розміри матеріального збитку та правильно розмежувати матеріальну відповідальність окремих осіб [52, с. 66].

Поширеною проблемою в процесі обшуку є правильна фіксація вилучених об'єктів і складання протоколів. Непоодинокими є випадки, коли слідчі на завершальному етапі не зазначають у протоколі осіб, які були залучені до процесу обшуку. Такі помилки призводять до визнання результатів обшуку недопустимими. У кримінальному провадженні № 42016101080000131 від 27 жовтня 2016 року суд безсумнівно встановив, що під час проведення 4 листопада 2016 року обшуку в будівлях, що розташовані на земельних ділянках, які знаходяться за адресою: АДРЕСА_3, дачне поселення РЕД, що належать ОСОБА_1, у цій слідчій дії брала участь значна кількість оперативних співробітників і працівники спецпідрозділу КОРД, вибухотехнічної служби (спеціалісти), кінологічної служби. Навіть сторона обвинувачення не заперечувала цього факту. Водночас зі змісту протоколу

обшуку від 4 листопада 2016 року вбачається, що в ньому бракує відомостей про присутність зазначених вище осіб під час проведення цієї дії, протокол ними не підписаний як учасниками процесуальної дії. Крім того, зазначення в протоколі неповних відомостей про учасників слідчої дії є неприпустимими. Ці обставини в сукупності однозначно засвідчують порушення правил складання протоколу СРД – обшуку, а тому викликає в суду сумніви щодо дійсності та вірогідності викладених у цьому протоколі відомостей [19].

Саме тому зазначення всіх учасників обшуку має бути обов'язковим з метою недопущення можливостей його оскарження.

Підсумовуючи, зазначимо, що в процесі розслідування службового підроблення проведення обшуку є необхідним майже в кожному кримінальному провадженні задля пошуку документів, що підтверджують домовленість між постачальником і замовником, зловживання з боку вищого керівництва, чернетки з відомостями про вчинення кримінального правопорушення, комп'ютерної техніки, грошових коштів, отриманих протиправним шляхом, рахунків тощо. Для ефективного розслідування кримінальних правопорушень за фактами службового підроблення необхідним є комплексний підхід. Під час проведення обшуку для отримання максимально повної криміналістично значущої інформації необхідним є залучення групи різногалузевих спеціалістів, функції яких будуть залежати від етапів проведення обшуку. На проведення обшуку в провадженнях про службове підроблення доцільно запрошувати фахівців у галузі економіки та бухгалтерського обліку для використання їх як консультантів для виявлення, збирання, огляду бухгалтерських документів. Крім того, фахівці з комп'ютерної техніки допоможуть вилучити цифрову інформацію.

2.3. Участь спеціаліста при проведенні допиту під час розслідування службового підроблення

Допит як основа отримання цінної інформації була предметом дослідження як процесуалістів, так і криміналістів. У практиці досудового розслідування допит – найпоширеніша СРД, спрямована на отримання та перевірку доказової інформації в кримінальному провадженні. Не є винятком і службові підроблення. За фактами розслідування службового підроблення метою допиту є встановлення всіх обставин, що пов'язані з офіційним документом, а саме його виготовлення, зміна змісту, використання як засобу досягнення злочинного результату.

У КПК України допит віднесено до системи СРД, які закріплені в главі 20. Водночас в ст. 224 КПК України процесуально не закріплено визначення допиту, а також немає вказівки на його безпосередню мету. У зв'язку із цим розглянемо напрацювання вчених – процесуалістів і криміналістів.

На думку Ю. П. Аленіна, допит – це «слідча дія, змістом якої є отримання і фіксація в установленій кримінально-процесуальним законом формі показань, які містять фактичні дані, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи» [1, с. 78]. На переконання С. Ю. Карпушина, допит – «це слідча (розшукова) дія, змістом якої є отримання та фіксування у встановленій кримінальним процесуальним законом формі показань підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта, що містять відомості про відомі їм обставини, які мають значення для кримінального провадження» [64, с. 81].

Учені-криміналісти по-іншому визначають поняття допиту. Зокрема, В. Ю. Шепітько вважає, що допит – «це процесуальна дія, яка становить регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь,

спрямований на отримання інформації про відомі допитуваними факти, що мають значення для встановлення істини по справі» [210, с. 3].

Отже, основна мета такої СРД полягає у встановленні інформації про події кримінального правопорушення. За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень за фактами службового підроблення встановлено, що допит проводили в кожному з них. Водночас лише в 26,7 % випадків до проведення допиту залучали спеціаліста. Відсутність спеціаліста призводить до того, що: втрачається цінна доказова інформація; виявляються слідчі помилки; затягується процес розслідування. Крім цього, відсутність спеціалістів як під час підготовки до допиту, так і безпосередньо під час його проведення позначається на його ефективності. Узагальнення матеріалів анкетувань, вивчених кримінальних проваджень й аналіз наукової літератури дають підстави виокремити основні прогалини під час підготовки до допиту та його проведення за фактами розслідування службових підроблень. Серед них:

1) брак знань щодо необхідного переліку та змісту документів (нормативних, адміністративних, виробничих), відповідно до яких закріплені права й обов'язки службових осіб, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, – 42,5 %;

2) недостатній рівень знань слідчого щодо правил ведення, оформлення та видачі офіційних документів, належне вивчення яких дає змогу встановити суттєві обставини вчиненого кримінального правопорушення, – 33,1 %;

3) вибір і застосування неправильної тактики проведення допиту, що може призводити до конфліктної ситуації або перенесення допиту, – 12,6 %;

4) застосування слідчим техніко-криміналістичних засобів під час проведення допиту, що позначається на якості його проведення та встановленні психологічного контакту з допитуваною особою, – 11,8 %.

У зв'язку із цим доцільним видається залучення спеціаліста, який зможе надати допомогу слідчому й уникнути недоліків, які постають у процесі

організації та проведення допиту під час розслідування службового підроблення.

Такі недоліки виникають переважно у зв'язку з тим, що допит під час розслідування кримінальних проваджень за фактом службового підроблення має певну специфіку. Полягає вона у:

- предметі посягання (офіційний документ);
- обставинах, які підлягають встановленню;
- статусі допитуваних (підозрюваних) осіб – службових осіб.

З огляду на загальновизнаний поділ етапів допиту (підготовчий, робочий, заключний), необхідно визначити алгоритм і зміст залучення спеціаліста до допиту на кожному з етапів.

Проблемні аспекти залучення спеціалістів до проведення допиту були предметом дослідження різних учених, серед них: В. О. Коновалова [76, с. 114], І. В. Пиріг [120, с. 283–287], В. В. Циркаль [201, с. 51–54], В. Ю. Шепітько [210, с. 274], В. В. Юсупов [197] та ін.

Спеціаліст, залучений до проведення СРД, має необхідні спеціальні знання і, користуючись ними, допомагає слідчому [120, с. 264]. Участь спеціалістів у проведенні допиту під час досудового розслідування передбачено в ч. 3 ст. 224, ч. 1 ст. 226 і ч. 1 ст. 227 України [114, с. 150–170]. Тож розглянемо кожний з етапів проведення допиту.

Етап підготовки до допиту. Під час планування допиту слідчий повинен визначити предмет допиту, а також інформацію, яку необхідно з'ясувати, застосовуючи спеціальні знання певного виду. У такому випадку залучення певного спеціаліста забезпечуватиме позитивний результат. Слушною є думка М. Г. Щербаковського, що спеціаліст під час допиту може допомогти слідчому в такому: точніше й правильніше зрозуміти допитуваного, який у мовленні використовує спеціальні терміни; розібратися у спеціальних правилах, інструкціях і нормативних актах, з якими була пов'язана діяльність допитуваної особи; виявити неправдиві показання, що пов'язані зі спеціальними питаннями; отримати певні відомості, які необхідні

для залучення експерта; встановити певні обставини кримінального правопорушення – спосіб тощо [213, с. 24].

З метою розширення практики залучення спеціалістів до проведення допиту можна здійснити таку диференціацію спеціалістів, яких запрошують під час проведення допиту:

1) залежно від місця роботи спеціалістів – для залучення з державних чи недержавних підприємств, установ, організацій;

2) залежно від мети, з якою залучають спеціалістів під час допиту, – для отримання технічної допомоги, пояснень певних термінів, допомоги у формулюванні питань і постановці запитань допитуваній особі з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, для допомоги в застосуванні науково-технічних засобів, отримання консультативно-довідкової допомоги, зокрема, під час підготовки до допиту або під час складання слідчим протоколу допиту;

3) залежно від форми допомоги вибір спеціаліста визначає слідчий, яку той надає;

4) залежно від категорії допитуваної особи (наприклад, спеціалісти, яких залучено до допиту іноземних громадян або осіб із психічними або фізичними вадами, або неповнолітніх та ін.);

5) залежно від фаху спеціальних знань – лікарі, перекладачі, хіміки, мистецтвознавці, ІТ-фахівці, економісти, будівельники, товарознавці, екологи, фахівці у військовій сфері та ін. [218].

За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень за ст. 366 КК України було встановлено, що розслідування фактів службового підроблення передбачає залучення різних фахівців окремих галузей знань, які охоплені такими галузями, як: психологія, облік й оподаткування, економіка, фінанси та банківська справа, інформаційні технології, землеустрій та містобудування, медицина.

Однією із форм використання спеціальних знань під час допиту є отримання консультацій від спеціаліста під час підготовки до допиту. Не

випадково В. Г. Гончаренко зауважує, що спеціаліст у ролі консультанта є порівняно новою фігурою в судочинстві. Такий аспект його діяльності задіяний не цілком [55, с. 37]. Власне консультаційно-довідкова діяльність спеціаліста в кримінальному провадженні може бути як процесуальною, так і непроцесуальною. Результатом такої взаємодії може бути надання слідчому довідки, акта, письмового пояснення (процесуальна форма), так і поради, консультацій (непроцесуальна форма). Саме тому доцільно запрошувати спеціаліста на етапі підготовки до допиту з метою отримання консультацій, які сприятимуть ефективності допитів. Доцільність цього тактичного прийому визначають, по-перше, тим, що діяльність службової особи може бути не цілком відома слідчому; по-друге, розуміння допитуваним факту безглуздості надії на обмежений обсяг знань слідчого, а також на факт протистояння в процесі допиту допитуваним не одній особі, а декільком особам.

За фактами службового підроблення під час підготовки до допиту слідчому попередньо необхідно:

- 1) визначитися щодо форми участі спеціаліста;
- 2) провести криміналістичний аналіз вилучених офіційних документів;
- 3) здійснити порівняння з наявними матеріалами в кримінальному провадженні;
- 4) скласти план допиту.

Із цією метою вивчають: нормативно-правові акти, що стосуються діяльності суб'єкта підроблення; фінансово-господарську й виробничу діяльність підприємства або організації, акти ревізії й інвентаризації, проводять відповідні консультації зі спеціалістами з певних сфер. Саме якісна та всебічна підготовка до допиту надає можливість не лише спланувати участь спеціаліста, а й використати один із ключових тактичних прийомів – пред'явлення документів (ефективність якого засвідчили 82,1 % респондентів).

Крім цього, обов'язковим є вивчення особи підозрюваного. Зокрема, необхідно встановити: його соціальний статус (безпосередньо пов'язаний із

характером кримінального правопорушення та змістом використаних підроблених документів). Також доцільно провести ознайомчу бесіду, роз'яснити права допитуваного, зауважити, що надання показань може сприяти проясненню суперечливих моментів, що є в провадженні, пояснити роль залученого спеціаліста.

Проте слід зважати й на негативні моменти, які виникають у процесі допиту. Виникнення несприятливої слідчої ситуації та потребу застосування певних тактичних прийомів у процесі допиту у справах про службові кримінальні правопорушення, вважає Д. А. Бондаренко, спричиняють такі фактори:

- факт протидії встановленню істини у справі з боку зацікавлених осіб;
- певна поінформованість допитуваного стосовно зібраних у справі доказів, можливість знищити (приховати) сліди кримінального правопорушення;
- дача завідомо неправдивих показань обвинуваченим (підозрюваним у процесі попередньої перевірки та розслідування);
- дача завідомо неправдивих показань свідками в кримінальному провадженні;
- уведення в оману деяких свідків;
- наявність конфліктної ситуації в процесі проведення допиту [14, с. 12].

З метою подолання такої протидії або її мінімізації доцільно залучати спеціалістів.

Саме тому важливе значення під час розслідування службового підроблення має участь спеціаліста-криміналіста, якого залучають з метою надання допомоги слідчому в техніко-криміналістичному забезпеченні. Участь спеціаліста-криміналіста доцільне на всіх етапах допиту.

На підготовчому етапі спеціаліста залучають для допомоги слідчому в конкретизації предмета допиту, з'ясуванні окремих обставин довідкового характеру, побудові правильної тактики СРД. На наше переконання, на етапі підготовки до допиту спеціаліст-криміналіст надасть допомогу слідчому щодо

консультування з окремих питань, які потребують спеціальних знань, формулювання запитань, які висвітлюватимуть суть службового підроблення. Крім цього, слідчий звертається до нього за допомогою щодо: підготовки технічних засобів фіксації допиту; розміщення їх з огляду на територіальне розміщення приміщення, у якому слідчий планує проводити допит особи за фактами службового підроблення. Інколи ці спеціалісти можуть надати допомогу щодо підготовки речових доказів з метою їх пред'явлення під час допиту. Крім зазначеного, спеціаліст-криміналіст надасть інформацію слідчому щодо механізму утворення слідів на документі та способу його виготовлення або підроблення, а також інформацію щодо кола обставин, які необхідно з'ясувати під час допиту особи.

Робочий етап допиту. Після з'ясування всіх необхідних обставин слідчий має право залучити спеціалістів на робочому етапі допиту. Однак це його право, а не обов'язок. З огляду на практику розслідування та судового розгляду справ про службові підроблення, залучення спеціаліста на цій стадії є обґрунтованим і доцільним. Залучення спеціаліста до проведення допиту може бути розглянуто і як тактичний прийом, що впливає на позицію підозрюваного в кримінальному провадженні. Однак є науковці, які не вбачають необхідності та доцільності залучати спеціаліста на робочому етапі допиту. Зокрема, А. В. Боднар вважає, що присутність спеціаліста під час допиту не завжди позитивно позначається на результаті його проведення. Усе залежить від організації слідчим проведення цієї СРД, а також від особливостей допитуваної особи [12, с. 97]. Натомість І. В. Пиріг зазначає, що під час допиту обсяг і різновиди спеціальних знань визначає слідчий залежно від виду злочину, особи допитуваного, способу вчинення, кількості наявних доказів [120, с. 283–289]. Ми цілком поділяємо позицію, що доцільність запрошення спеціаліста до робочого етапу допиту визначає безпосередньо слідчий, з огляду на обставини вчинення службового підроблення та особу правопорушника. Слідчий повинен чітко визначитися щодо форми такої участі та функцій, які спеціаліст буде виконувати в процесі допиту. Щодо

форми та функцій спеціаліста дискусійною є позиція професора І. В. Пирога. Зокрема, він зазначає, що під час робочого етапу проведення допиту спеціаліст має уважно слухати показання допитуваної особи щодо спеціальних питань і за потреби робити позначки, проте він у допит не втручається, навіть коли допитувана особа надає свідомо неправдиві показання. Надалі ж, якщо допит проводять у формі «питання – відповідь», то спеціаліст може втручатися в допит після з'ясування питань, що ставить слідчий [120, с. 285–286]. З огляду на специфіку розслідування кримінальних правопорушень за фактами службового підроблення, на нашу думку, спеціаліст має право ставити запитання в процесі допиту, роз'яснювати показання особи як на етапі вільної розповіді, так і на етапі «питання – відповідь». Проте це варто робити лише з дозволу слідчого. На цьому етапі з дозволу слідчого спеціаліст-криміналіст може поставити допитуваній особі питання, які стосуються окремих деталей вчинення службового підроблення, що безпосередньо пов'язані зі спеціальними знаннями й потребують уточнення або з'ясування.

Основним завданням залученого спеціаліста під час допиту буде активне спостереження за реакцією допитуваного під час відповіді на запитання формального характеру, наприклад, щодо анкетних даних, а також запитання щодо предмета вчинення службового підроблення та інших обставин його вчинення. З метою фіксації змін у реакціях допитуваного за фактами службового підроблення доцільно використовувати відеозапис.

Застосування науково-технічних засобів та їх належне відображення також доцільно доручити спеціалісту. Участь спеціаліста для фіксування перебігу допиту максимально надасть слідчому зосередитися на тактичній складовій допиту. Крім цього, з огляду на ч. 2 ст. 104 КПК України, якщо за допомогою технічних засобів фіксують допит, текст показань можуть не вносити до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому разі в протоколі зазначають, що показання зафіксовано на носії інформації, який долучають до нього [99]. Це також сприятиме швидшому й ефективнішому допиту. Однак

слід урахувати, що слідчому варто здійснювати керівництво як власне проведенням допиту, так і діяльністю спеціаліста. Крім цього, після завершення допиту спеціаліст може надати допомогу слідчому щодо аналізу отриманої інформації про службове підроблення, вибору напрямів її подальшого використання та застосування під час доказування.

За фактами службового підроблення доцільно зосередити увагу й на участі спеціалістів-поліграфологів. Поліграф – технічний, багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій людини, гласного використання, який дає змогу виявляти та фіксувати психофізіологічні реакції індивідуума на певні стимули (подразники) за рахунок перетворення її психофізіологічних показників активності з аналогових сигналів у цифрові, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах [156, с. 7].

Під час розслідування кримінальних правопорушень використання поліграфа можливе у двох формах. Першою формою є залучення спеціаліста (поліграфолога) під час допиту. Друга форма – проведення судової експертизи у формі судово-психофізіологічної експертизи.

Дослідження із застосуванням комп'ютерного поліграфа активно використовують у роботі правоохоронних органів України в межах досудового розслідування кримінальних проваджень (протягом останнього року їх було проведено близько 5000 [159, с. 343]). Водночас використання поліграфа належно не апробовано та не закріплено законодавчо, що призводить до неоднозначного його використання. Свідченням цього є непоодинокі рішення суду й протилежні позиції науковців і практиків. В одному рішенні ВСУ вважає, що висновок спеціаліста-поліграфолога, який провів психофізіологічне дослідження, не можна вважати доказом у справі, це лише додатковий аргумент на підтвердження правильності процесуальних дій. Відповідно до рішення, висновок щодо проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа обвинуваченого ОСОБА_1, проведеного 18 жовтня 2018 року спеціалістом-поліграфологом ОСОБА_11,

не є доказом у розумінні ст. 84 КПК України, а є додатковим аргументом на підтвердження правильності виправдання ОСОБА_1 [132].

Водночас можливості поліграфа часто використовують у кримінальних провадженнях. Наприклад, у кримінальному провадженні № 12018120160001596 від 25 серпня 2018 року за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених п. 6 ч. 2 ст. 115, ч. 4 ст. 187 КК України, за клопотанням сторони захисту було подано клопотання про проведення за участю його підзахисного психофізіологічного допиту дослідження на поліграфі із залученням спеціаліста-поліграфолога, не пов'язаного трудовою діяльністю з МВС України. Це клопотання сторони захисту органом досудового розслідування задоволено [188]. Крім того, протягом останніх років збільшується кількість використання поліграфа. Згідно з результатами проведеного опитування, 86,5 % осіб вважають доцільним залучення спеціаліста-поліграфолога під час допиту особи за фактами службового підроблення, 12,3 % – проти його застосування, і лише 1,2 % не знають про його можливості (додаток В). Саме тому, з огляду на тенденцію до збільшення кількості випадків застосування поліграфа, постає потреба у використанні даних, які можуть бути отримані за допомогою поліграфа, під час допиту з метою доведення вини особи за фактами службового підроблення.

Застосування поліграфа під час службового підроблення доцільно і з метою подолання протидії, яку намагаються здійснювати службові особи. Не випадково на цьому акцентують О. І. Романців та І. М. Зубач, які зазначають, що для подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності можливості поліграфа слідчий може використати в таких випадках (слідчих ситуаціях):

- коли є розбіжності у свідченнях двох співучасників кримінальних правопорушень і вони (або один з них) до певної міри протидіють встановленню істини та розслідуванню;

- коли наявні розбіжності між конкретними фактами й показаннями свідка або правопорушника;

– коли підозрюваний має бажання довести власну невинуватість, що часто слідчий сприймає як елемент протидії розслідуванню. Проте тут використання поліграфа постає в біполярному вигляді: з одного боку, як інструмент з'ясування істини у справі, а з іншого – як інструмент захисту. Щодо останнього, на нашу думку, питання використання поліграфа для захисту потребує окремого дослідження;

– виявлення слідчим самообмови підозрюваним (у кримінальних правопорушеннях досліджуваної категорії це надзвичайно актуально, коли до протиправного діяння причетні посадовці високого рангу, а виконавець «бере всю вину на себе»);

– у випадку, коли слідчий підозрює здійснення протиправного тиску на учасників кримінального провадження (підозрюваних, свідків, експертів тощо) корумпованими працівниками правоохоронних органів [159, с. 343–344].

На *заключному етапі допиту* підозрюваного перебіг допиту фіксують у протоколі допиту та на відповідних носіях інформації. Участь спеціаліста на цій стадії може полягати у формулюванні додаткових запитань допитуваному та дачі пояснень надалі щодо перебігу й результатів допиту.

Отже, залучення спеціалістів до допиту сприятиме виявленню та фіксації доказів, встановленню способу підроблення документа та виявленню неправди в показаннях, а також фіксуванню за допомогою технічних засобів перебігу й результатів допиту. Водночас рішення про залучення спеціалістів до процесу допиту за фактами службового підроблення приймає безпосередньо слідчий, керуючись слідчою ситуацією, яку необхідно вирішити на певному етапі розслідування, і обставинами вчинення службового підроблення. Розслідування фактів службового підроблення передбачає залучення фахівців з різних галузей знань.

Висновок до розділу 2

Визначено основні тактичні засади участі спеціаліста під час проведення окремих СРД. Доведено, що докази, отримані під час огляду, можуть бути використані для побудови версій про способи й мотиви вчинення службового підроблення, обставини, що сприяли його вчиненню, особу підозрюваного.

Вважаємо, що участь спеціаліста під час проведення огляду місця події за фактами службового підроблення може полягати в: виявленні предметів й інструментів, які могли використовувати для виготовлення підроблених бланків або реквізитів; фіксації слідів, що вказують на конкретні способи підроблення документів; відборі предметів і документів, які підлягають вилученню з місця події; консультації слідчого про можливості огляду документів і предметів на місці їх виявлення; висуванні версії про особу правопорушника; виборі правильного способу упакування об'єктів, що підлягають вилученню; застосуванні необхідних техніко-криміналістичних засобів для виявлення матеріальних слідів вчинення підроблення документів, фіксації результатів огляду.

На підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень можемо констатувати, що під час проведення огляду офіційних документів, які мають відношення до діяльності службових осіб підприємств, установ й організацій, слід дотримуватися визначеної послідовності.

Залежно від етапів обшуку під час розслідування службового підроблення спеціалістів залучали: під час підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів) – 76,4 %; у межах робочого етапу (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляді й аналізі наявної документації тощо) – 98,2 %; під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу) – 65,7 %.

На підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що об'єктами пошуку є: офіційні документи (зокрема бланки) – 100 %; записні книжки, чернетки – 84,3 %; грошові кошти, отримані протиправним шляхом, – 79,2 %; печатки, штампи – 76,3 %; технічні засоби підроблення документів (сканери, принтери, комп'ютерна техніка) – 76,3%, мобільні телефони – 69,2 %, інше – 12,1 %.

У межах розслідування службового підроблення надано перелік випадків для залучення спеціаліста з комп'ютерної техніки з метою дослідження комп'ютерної техніки.

Аргументовано, що допит під час розслідування кримінальних проваджень за фактом службового підроблення має певну специфіку, яка полягає в предметі злочинного посягання (офіційний документ); обставинах, що підлягають встановленню; статусі допитуваних (підозрюваних) осіб – службових осіб.

Визначено основні прогалини під час підготовки до допиту та його проведення за фактами розслідування службових підроблень. Серед них: 1) брак знань щодо необхідного переліку та змісту документів (нормативних, адміністративних, виробничих), відповідно до яких закріплені права й обов'язки службових осіб, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, – 42,5 %; 2) недостатній рівень знань слідчого щодо правил ведення, оформлення та видачі офіційних документів, належне вивчення яких дає змогу встановити суттєві обставини вчиненого кримінального правопорушення, – 33,1 %; 3) вибір і застосування неправильної тактики проведення допиту, що може призводити до конфліктної ситуації або перенесення допиту, – 12,6 %; 4) застосування слідчим техніко-криміналістичних засобів під час проведення допиту, що позначається на якості його проведення та встановленні психологічного контакту з допитуваною особою, – 11,8 %.

РОЗДІЛ 3

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВОГО ПІДРОБЛЕННЯ

3.1. Призначення та проведення судової почеркознавчої експертизи під час розслідування службового підроблення

Розслідування будь-яких кримінальних правопорушень не відбувається без однієї з основних процесуальних форм використання спеціальних знань – судових експертиз. Не є винятком і судові експертизи. Призначення судових експертиз є однією з ключових СРД розслідування службового підроблення. Здебільшого саме за результатами судових експертиз встановлюють факт службового підроблення та спосіб його вчинення (вид технічного підроблення документа). Зокрема, для перевірки фінансової та господарської діяльності підприємства, установи, організації або окремих осіб проводять судово-економічні експертизи. Товарознавчі дослідження проводять для встановлення якості готових промислових і продовольчих товарів, їх сортності, вартості (собівартості), результати яких надають можливість зіставити отримані дані з відомостями, що містяться в офіційних документах. Щодо можливостей встановлення виконавця рукописних реквізитів (текстів, підписів) в офіційних документах під час розслідування службового підроблення проводять почеркознавчу експертизу, а для встановлення авторства тексту – авторознавчу експертизу, причому як за друкованим текстом і рукописними реквізитами паперових документів, так і за текстом (змістом) електронних документів. Види та способи технічного підроблення документів (внесення змін до первісного змісту документів) визначають за результатами проведення технічної експертизи документів. Основні види досліджень належать до одного з основних класів судових експертиз, які проводять в експертних установах, а саме до криміналістичних, які

передбачені п. 1.2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 [147].

Слушно зауважив В. Я. Горбачевський, що криміналістична експертиза – це вид судової експертизи, який досліджує сліди – відображення людей і речей для вирішення ідентифікаційних (якою конкретною особою або конкретним предметом залишено сліди), діагностичних (встановлення сутності чи стану об'єктів, якими утворено сліди) або ситуаційних (встановлення механізму й умов слідоутворення) завдань. Під час їх проведення застосовують спеціальні прийоми, методи й засоби, розроблені криміналістикою, з використанням найсучасніших досягнень природничих і технічних наук, а також комп'ютерних технологій [46, с. 77].

Крім цього, автори монографії «Тактика використання спеціальних знань у формі судової експертизи в процесі розслідування і розкриття злочинів» виокремлюють такі роди криміналістичної експертизи:

- 1) судово-автотоварознавча;
- 2) судово-балістична;
- 3) судово-портретна;
- 4) судово-почеркознавча;
- 5) судово-технічна експертиза документів;
- 6) судово-трасологічна;
- 7) судово-фототехнічна;
- 8) судова експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху (пострілу);
- 9) судова експертиза відновлення знищених маркувальних знаків;
- 10) судова експертиза підроблених грошей та цінних паперів;
- 11) судова експертиза холодної зброї;
- 12) судово-одорологічна;

13) судово-фоноскопична [198, с. 20].

Звісно, про «повний набір» у вигляді переліку експертиз, ефективних для всіх фактів розслідування службового підроблення, не йдеться. За кожним конкретним кримінальним провадженням за фактом службового підроблення необхідно індивідуально визначати вид експертизи й необхідність її проведення. Усе це залежить від особливостей підроблення та конкретної слідчої ситуації, яка склалася на певному етапі розслідування службового підроблення.

Часто судові експертизи є важливим науковим резервуаром інформації, яка відображає тенденції переходу на новий рівень боротьби зі злочинністю. Серед значної кількості судових експертиз, які передбачені наказом від 8 жовтня 1998 року № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», однією з основних під час розслідування службового підроблення є криміналістична експертиза почерку й підписів, яку призначають у 93,4 % випадків за цією категорією кримінальних проваджень (додаток Б). Зазначене засвідчують і матеріали вивчення кримінальних проваджень про службові підроблення, відповідно до яких призначали такі дослідження: почеркознавчі експертизи (93,4 %), техніко-криміналістичні експертизи документів (91,7 %), судово-економічні (42,3 %), комп'ютерно-технічні (24,6 %) та інші (16,2 %) (додаток Б).

Достатньо високі показники різновидів судових експертиз зумовлені тим, що службове підроблення вчиняють за допомогою різноманітних офіційних документів (письмових, графічних, електронних). Саме тому на початковому етапі розслідування службового підроблення потрібно встановити, яким саме способом підроблювали документ, що слугуватиме висуненню версій, встановленню способу вчинення підроблення, встановленню особи правопорушника тощо).

У попередніх підрозділах нашого дослідження ми детально окреслювали, що службові підроблення вчиняють за допомогою офіційних документів. Водночас після проведеного інтерв'ювання слідчих і працівників експертних підрозділів, а також за результатами вивчення матеріалів кримінальних проваджень необхідно зауважити, що є документи, які можуть стати спірними, попри предмет дослідження почеркознавчої експертизи. Для прикладу наведемо судове рішення: 25 листопада 2015 року ОСОБА_1, достовірно знаючи про порядок подання заяв про державну реєстрацію шлюбів, у невстановленому місці в невстановленої особи отримала довідку про вагітність Жіночої консультації № 1 Полового будинку № 1 м. Кіровограда № 330, датовану 23 листопада 2015 року, на ім'я ІНФОРМАЦІЯ_6, виданої ОСОБА_3 з метою її подальшого використання для реєстрації шлюбу ІНФОРМАЦІЯ_6 та громадянина ОСОБА_4 Узбекистану ОСОБА_5 ІНФОРМАЦІЯ_7 в порядку ч. 5 ст. 14 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», тобто в день подачі заяви про реєстрацію шлюбу чи в будь-який інший день за бажанням наречених.

25 листопада 2015 року ОСОБА_1, перебуваючи за місцем своєї роботи за адресою АРЕСА_1, власноручно поставила підпис у заяві про скорочення місячного терміну (вх. № 4463-08/05.02-52 від 25 листопада 2015 року) у графі «Підпис нареченого» від імені ОСОБА_5 та в графі «Підпис нареченої» від імені ОСОБА_1.

Висновком судово-почеркознавчої експертизи № 50 від 26 липня 2017 року, підпис у графі «підпис нареченого» в заяві начальнику Кіровського відділу ДРАЦС реєстраційної служби Кіровоградського МУЮ № 973-08/05.02-52 від 25 листопада 2015 року про скорочення місячного терміну на укладання шлюбу, виконаний не ОСОБА_5, а ОСОБА_1. Підпис у графі «підпис нареченої» в заяві начальнику Кіровського відділу ДРАЦС реєстраційної служби Кіровоградського МУЮ № 973-08/05.02-52 від 25 листопада 2015 року про скорочення місячного терміну на укладання шлюбу виконаний не ОСОБА_6, а ОСОБА_1.

Попри те, що висновком судово-почеркознавчої експертизи підтверджено факт внесення відомостей ОСОБА_1, водночас ОСОБА_1 визнали невинуватим і під час ухвалення вироку, з огляду на зазначені вище правові положення та викладені висновки. Суд вважає, що в кримінальному провадженні не доведено, що: спільна заява наречених, про внесення завідомо неправдивих відомостей до якої висунуто обвинувачення, є офіційним документом згідно з приміткою до ст. 358 КК України, внесення відомостей до якого стосується службових повноважень суб'єкта злочину; ОСОБА_1 вчиняла будь-які дії, пов'язані із внесенням до спільної заяви наречених або іншого офіційного документа завідомо неправдивих відомостей. Тобто в судовому засіданні не доведено факт вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, і дій, пов'язаних із цим, що засвідчує недоведеність вини ОСОБА_1 у вчиненні злочину [24].

Окреслений перелік офіційних документів у попередніх розділах дисертаційного дослідження, які можуть стати предметом вчинення службового підроблення, не є вичерпним і може бути розширений, а інколи і звужений, залежно від обставин кримінального правопорушення. Саме тому перед призначенням судової експертизи важливе значення має консультаційна допомога спеціаліста, зокрема й за фактами службового підроблення.

Встановлення особи, яка вчинила службове підроблення, можливе також за результатами судової почеркознавчої експертизи. Головне завдання судової почеркознавчої експертизи – ідентифікація виконавця рукописного тексту й підпису. Це те основне, що цікавить сторону обвинувачення в офіційному документі під час почеркознавчого дослідження.

Слушною є думка З. М. Меленевської, що для предметної науки судового почеркознавства основними є закономірності формування почерку, його основні ідентифікаційно значущі властивості, а судово-почеркознавча експертиза – це факти, отримані шляхом застосування методик ідентифікаційного й неідентифікаційного дослідження почерку та підписів [111, с. 95].

Справді, до типових об'єктів дослідження в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення є стислі записи (цифри в декларації, підписи в офіційному документі, текст якого виконаний за допомогою комп'ютерної техніки). Крім цього, на практиці є приклади виконання підписів у документах, текстів документів від імені третіх осіб, що також потребує експертного дослідження. У таких ситуаціях доводиться констатувати, що встановити виконавця підпису або тексту шляхом дослідження не вдається. Пов'язано це з відсутністю особи, у якої можна було б отримати зразки для порівняльного дослідження. У таких ситуаціях доречно доручати працівникам кримінальної поліції вибірково відпрацьовувати зв'язки суб'єкта службового підроблення. У більшості випадків правопорушники не просять сторонніх осіб виконувати такі дії, саме тому авторів потрібно шукати серед їхніх товаришів і близьких.

Для прикладу, ОСОБА_1, здійснюючи досудове розслідування в кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за № 12017270210000380 від 4 березня 2017 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, за фактом викрадення телефону марки «Fly Era Nano 6» не встановленою слідством особою 3 березня 2017 року на Центральному ринку в м. Прилуках у громадянки ОСОБА_2, у супереч вимогам нормативно-правових актів, з метою ухилення від виконання своїх функціональних обов'язків у період із 4 березня до 29 липня 2017 року в не встановленому слідством місці склав офіційний документ – постанову про закриття кримінального провадження, до якої вніс завідомо неправдиві відомості про те, що 23 липня 2017 року до Прилуцького ВП ГУНП в Чернігівській області надійшла заява від ОСОБА_2 з проханням закрити кримінальне провадження, розпочате за її заявою, оскільки вона знайшла мобільний телефон у куртці, який випав через дірку в кишені, його акумулятор розрядився, а написання заяви було передчасним, тож претензій ні до кого немає. ОСОБА_1, усвідомлюючи, що відомості, зазначені в документі, не відповідають дійсності, *долучив заяву* до матеріалів кримінального

провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, *склав і підписав постанову* про закриття кримінального провадження та 29 липня 2017 року в службовому приміщенні в м. Прилуках Чернігівської області (вул. Котляревського, 55) зробив позначку в ЄРДР про закриття кримінального провадження, направив потерпілій ОСОБА_2 повідомлення про закриття кримінального провадження, видавши завідомо неправдивий документ [128].

У цьому кримінальному провадженні було призначено почеркознавчу експертизу, висновок якої слугував джерелом доказів у кримінальному провадженні. Водночас особу, яка виконала заяву від імені ОСОБА_2, не встановлено в процесі досудового розслідування.

Методики, відповідно до яких проводять ідентифікаційні та неідентифікаційні дослідження, передбачають об'єкти почеркознавчої експертизи, серед яких зазначено тексти великого, середнього, малого обсягу та стислі записи. Вони можуть мати буквенний, цифровий та змішаний склад. Одним із видів почеркознавчого дослідження є підпис [112; 113, с. 5].

За результатами вивчення висновків досліджень експертів-почеркознавців, у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення було встановлено, що об'єктами почеркознавчих досліджень є: підписи – 68,3 %, стислі тексти – 16,3 %, рукописи – 11,2 %, цифрові записи – 4,2 %, (додаток Д). Згідно зі статистичними матеріалами, можна стверджувати, що значні за обсягом рукописи переважно не досліджують. Зумовлено це використанням комп'ютерної техніки.

У кримінальних провадженнях цієї категорії є перелік питань, які вирішує почеркознавча експертиза. Ці питання належать як до ідентифікаційних, так і класифікаційних або діагностичних. Основне запитання, яке цікавить сторону обвинувачення, – чи виконаний підпис (рукопис) у зазначених графах певного документа певною особою. Водночас у ситуаціях, коли відсутня особа, яка вчинила службове підроблення, можна вирішити питання: чи виконані рукописи однією особою в зазначених

документах?» (групова ідентифікація); чи знаходився виконавець рукописів у незвичному стані; чи відбувалася зміна руки тощо.

У більшості випадків, зазначає В. А. Нечитайло, під час розслідування злочинів слідчі й науковці вважають головним завданням почеркознавчої експертизи ідентифікацію виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (буквених і цифрових) та підписів, а також виконання деяких діагностичних завдань (установлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також приналежності його до певної групи за віком тощо) [8, с. 147].

У низці випадків висновок експерта може бути важливим аргументом для організації та проведення подальших СРД, а також для висунення слідчих версій.

Зокрема, 11 травня 2019 року в ОСОБА_1 виник злочинний умисел на привласнення грошових коштів АТ «Ощадбанк» шляхом зловживання своїм службовим становищем та службовим підробленням. Реалізуючи свій злочинний умисел, ОСОБА_1 під час виконання функцій службової особи та маючи прямий доступ до матеріальних цінностей, 11 травня 2019 року близько 10 год у приміщенні касового вузла ТББВ № 10019/028, що за адресою: просп. Незалежності, 7, смт Гусятин, Тернопільської області, під час поміщення грошових коштів усередину сейфа, переслідуючи корисливий мотив та з метою власного збагачення, переконавшись, що за його злочинними діями ніхто не спостерігає, заховав частину готівки в кишені власних штанів. Після закінчення операційного дня, близько 13 год, службова особа ОСОБА_1, провівши підрахунок готівкових коштів ТББВ № 10019/028, перебуваючи в приміщенні касового вузла ТББВ № 10019/028, що за адресою: просп. Незалежності, 7, смт Гусятин, Тернопільської області, з метою приховання нестачі, яка утворилася внаслідок привласнення ним грошей, у порушення вимог п. 1.3 розділу 1 (Порядок зберігання готівки та цінностей у сховищах

цінностей) глави IV (Порядок зберігання готівки та цінностей, відкриття, закриття та опечатування сховищ цінностей) Інструкції з організації касової роботи та здійснення касових операцій в установах АТ «Ощадбанк», умисно вніс в офіційний документ «Книга обліку готівки та цінностей, що зберігаються у сховищі цінностей» по ТВБВ №10019/028, затвердженого Інструкцією з організації касової роботи та здійснення касових операцій в установах АТ «Ощадбанк», завідомо неправдиві відомості про суму готівкових коштів.

Згідно з висновком судової почеркознавчої експертизи № 3/3-174/20 від 27 березня 2020 року, вбачається, що в зазначеній вище Книзі обліку готівки та цінностей, що зберігаються у сховищі цінностей по ТВБВ № 10019/028, два нижні підписи із чотирьох підписів, розміщених унизу 16-го аркуша книги, виконані ОСОБА_1. Підписи в клітинках із 7-ї до 10-ї (якщо рахувати знизу), що в крайньому правому стовпці 33 аркуша книги «ОСОБА_2», виконані ОСОБА_1. Підписи в клітинках з 5-ї до 9-ї (якщо рахувати знизу), що в крайньому правому стовпці 40 аркуша книги «ОСОБА_13, ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_16, ОСОБА_17, ОСОБА_18, ОСОБА_3», виконані ОСОБА_1 [23].

Уповноважений на розслідування суб'єкт повинен зосередити увагу на відповідності та збігу не лише смислової складової офіційних документів, а й графічного матеріалу. Тому важливе значення мають не лише офіційні документи, які будуть використовувати в доказуванні службового підроблення, а й порівняльний матеріал (вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки). Судові експерти зауважують, що від якості та кількості таких зразків буде залежати й результат експертизи.

Відповідний процесуальний порядок отримання зразків для експертизи закріплено в ст. 245 КПК України, у п. 1 якої передбачено, що в разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи їх відбирає сторона кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У

випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснює суд або за його дорученням залучений спеціаліст [99].

З наукової позиції О. В. Козак зазначає, що одержання зразків для експертного дослідження – це захід процесуального примусу, процесуальна дія, змістом якої є одержання відображення будь-яких предметів матеріального світу, що відображають певні властивості, їх надають експертові для проведення дослідження та формулювання висновків [72, с. 6].

Стисло розглянемо кожен з видів зразків для розуміння їх сутності під час почеркознавчого дослідження за фактами службового підроблення.

Вільними зразками є рукописні тексти, рукописні записи (літерні та цифрові), підписи, які достовірно виконані певною особою до початку кримінального провадження і не пов'язані з його обставинами [93, с. 230]. До вільних зразків можна віднести особисті записи в блокнотах, власноручно написані заяви, підписи в ознайомчих документах тощо, але вони не повинні стосуватися кримінального провадження. Цінність таких зразків полягає в тому, що під час виконання таких документів або підписуючи такий документ особа не лише не знає, а й не може подумати, що їх згодом буде використовувати орган досудового розслідування.

В усіх випадках отримання вільних зразків особа, яка винесла ухвалу про призначення почеркознавчої експертизи, перевіряє безсумнівність їх походження. Необхідною є впевненість у тому, що їх виконала особа, яку перевіряють, а не будь-хто інший від її імені. Під час вивчення архівних матеріалів НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області виявлено факти, коли один і той самий документ був представлений у первинній експертизі як порівняльний матеріал, а в додатковій – як досліджуваний [10, с. 101]. Проте в будь-якому разі їх достовірність і цінність необхідно перевіряти шляхом порівняння з іншими видами зразків.

До прикладу, зі змісту й матеріалів клопотання Головного слідчого управління Національної поліції України здійснює досудове розслідування в кримінальному провадженні № 4201400000000931, зареєстрованому в ЄРДР

15 вересня 2014 року за фактами зловживання службовим становищем, що спричинило тяжкі наслідки, шахрайства з фінансовими ресурсами, що завдало значної матеріальної шкоди, службового підроблення, що спричинило тяжкі наслідки, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом в особливо великих розмірах, за ч. 2 ст. 364, ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 366, ч. 3 ст. 209 КК України.

Слідчий зазначає, що тимчасовий доступ до документів, які містять вільні зразки почерку й підписів ОСОБА_6, ОСОБА_4, ОСОБА_7, ОСОБА_5, має суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні, ці відомості можуть бути використані як докази під час судового розгляду.

У судовому засіданні суддя задовольнив клопотання слідчого й зобов'язав надати слідчому тимчасовий доступ до речей та документів, які знаходяться у володінні Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця, з можливістю вилучення оригіналів документів, а саме:

– документів, які містять вільні зразки почерку й підписів ОСОБА_8, ІНФОРМАЦІЯ_1; ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_2; ОСОБА_7, ІНФОРМАЦІЯ_3, ОСОБА_9, ІНФОРМАЦІЯ_4, у кількості по 10 (десять) документів щодо кожної особи [192].

Слід урахувати, що як вільні, так й експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Що стислішим є досліджуваний текст (запис), то вищою є потреба у вільних зразках. Вільні зразки підпису надають за можливості не менше ніж на 15 документах, експериментальні – у кількості не менше ніж 5–8 аркушів. Крім цього, якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надають вільні й експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. Додатково відбирають експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10–15 аркушах у вигляді записів прізвища й ініціалів особи, від імені якої виконано підпис [147].

Щодо вільних зразків необхідно враховувати, що поширення електронних документів теж стає на заваді їх збиранню в достатній кількості.

Умовно-вільні зразки – це тексти, самостійно складені особою, яка підлягає ідентифікації, пов'язані з провадженням у справі (пояснення, скарги, заяви тощо), а також тексти, складені після створення досліджуваного документа [147]. До таких зразків належать: підписи в протоколах СРД, пам'ятках; заяви; клопотання; скарги й інші документи. Водночас орган досудового розслідування часто не прогнозує подальші дії осіб, які можуть бути підозрюваними, і недооцінюють значущість таких видів зразків. Проте саме ці зразки мають інформаційний характер, передусім коли немає інших видів. На тому етапі розслідування виконавець, перебуваючи в стресовій ситуації, зосереджується на змістовній частині документа, а графічну частину упускає. Саме тому в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення слідчому необхідно створити максимальні умови для виконавця, щоб він написав власноруч якомога більше рукописів. Зокрема, пропонуємо, щоб особа, яка буде підписувати процесуальний документ, виконала свої підписи на всіх сторінках протоколу або ж власноруч записала відповіді на запитання слідчого в протоколах процесуальних документів.

До прикладу, керівник Представництва ТОВ ОСОБА_1 29 жовтня 2015 року заповнив заяву про здійснення нормативної грошової оцінки земельної ділянки за адресою: АДРЕСА_3, у яку він завідомо неправдиві дані про відсутність орендарів будівель (споруд) або їх часток, бланк якої є додатком 5.1 до Порядку визначення нормативної грошової оцінки земельних ділянок у місті Києві, що затверджений рішенням Київської міської ради від 26 липня 2007 року № 43/1877 (відповідно до примітки, особа, що заповнює бланк, несе відповідальність за повноту й достовірність внесеної інформації). Тобто ОСОБА_1, заздалегідь усвідомлюючи, що до офіційних документів, а саме: до заяви про здійснення нормативної грошової оцінки земельної ділянки за адресою: АДРЕСА_3 від 29 жовтня 2015 року, внесено завідомо неправдиві відомості про відсутність орендарів будівель (споруд) або їх часток, підписав

цю заяву в графі «керівник» і поставив печатку Представництва ТОВ, засвідчивши завідомо неправдиві дані та надавши заяві статусу офіційного документа. Згодом ОСОБА_1 видав і направив заяву про здійснення нормативної грошової оцінки земельної ділянки за адресою: АДРЕСА_3, від 29 жовтня 2015 року за своїм підписом до ГУ Держгеокадастру в м. Києві, де її було прийнято та зареєстровано як офіційний документ № 32-387/29-15 від 2 листопада 2015 року.

У процесі розслідування слідчі отримали вільні й умовно-вільні зразки (власноруч написане пояснення, скарга й підписані процесуальні документи). Слідчі згодом призначили судово-почеркознавчу експертизу, відповідно до якої (висновок № 1416/тдд від 25 листопада 2016 року (т. 2 а. 32–37)), за яким підпис у заяві про здійснення нормативної грошової оцінки земельної ділянки (її частини) від 25 жовтня 2015 року в графі «керівник» виконаний ОСОБА_1 [33];

Експериментальні зразки – це матеріальні об’єкти, отримані слідчим після початку кримінального провадження під час спеціальної СРД – отримання зразків для експертизи для проведення конкретної експертизи [123, с. 54].

Загальновідомо, що експериментальні зразки отримують від особи спеціально для проведення експертизи. Однак слід зауважити, що отримання таких зразків має відбуватися з дотриманням вимог чинного законодавства, зокрема КПК України. Тобто слідчий складає відповідний протокол відібрання зразків для проведення експертизи. Водночас у наукових колах думки вчених не збігаються щодо відбору експериментальних зразків.

Зокрема, Р. В. Комісарчук вважає, що найчастіше виконавцю пропонують описати будь-яку подію з його біографії, завдяки чому досліджують перенесення навичок письма на смисловий рівень, що приводить до автоматичності, виконання рухів звичним способом. У разі виявлення наслідування почерку іншої особи цей метод недостатньо ефективний, тому що в таких зразках буквено-цифрові записи, які підлягають дослідженню,

нерідко не відображаються або виявляються в поєднаннях, які не відтворюють усіх особливостей навичок особи, яку перевіряють [74, с. 161].

Важливе значення мають вимоги, яким повинні відповідати експериментальні зразки. Зокрема, вони їх слід зіставити зі спірним документом за письмом й особливостями мовлення; за часом написання; за змістом і цільовим призначенням; за матеріалом письма; за способом виконання; за умовами виконання документа; за станом особи, яка пише; за темпом письма [10, с. 106].

Ми поділяємо позицію, за якою якщо рукописи з ознаками підробки виконані чорнильною ручкою, то й зразки необхідно відбирати чорнильною ручкою. У контексті відповідності зразків за часом написання не рекомендовано, щоб вони мали розрив з документом, який досліджують, понад п'ять років. Слід урахувати, що в осіб за цією категорією кримінальних правопорушень почерк переважно високо сформований, тому й ступінь варіативності під час виконання підпису може бути високим. Якщо досліджуваний об'єкт – це підпис, необхідно відібрати зразки з такою самою транскрипцією. Дискусію між слідчим й експертом викликає кількість зразків для експертизи. Щоб уникнути цього, за фактами службового підроблення доцільно використовувати консультативну допомогу спеціаліста (експерта-почеркознавця).

Проте, відповідно до загальної Методики почеркознавчих досліджень, зазначено мінімальну кількість порівняльного матеріалу:

- буквеного тексту (не менше ніж на 15 аркушах);
- цифрового тексту (надають у вигляді записів однозначних і багатозначних чисел із супутніми їм буквеними записами не менше ніж на 15-ти аркушах;
- записів «друкованими» буквами (не менше ніж 15 сторінок стандартного формату).

Вільні зразки підпису за можливості слід надавати не менше ніж на 15-ти документах, експериментальні – не менше ніж 5–8 аркушів, на кожному з

яких повинно бути розміщено від 20-ти до 30-ти підписів [113, с. 8]. Вважаємо, що такі рекомендації допоможуть слідчому швидше призначити, а експерту – провести й підготувати об'єктивний та вичерпний висновок.

Водночас у певних ситуаціях постають проблеми, пов'язані з отриманням усіх видів зазначених зразків. Основною поміж них є отримання експериментальних зразків. Оскільки категорія осіб, які можуть бути підозрюваними в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення, є досвідченими й мають знання щодо своїх прав, то поширеними є випадки відмови таких осіб від дачі експериментальних зразків. Оскільки кожен почерк є специфічним, тому отримати їх у примусовому порядку неможливо.

Наприклад, у кримінальному провадженні № 4201625000000068 від 29 березня 2016 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, посадові особи ДП «Черкаське лісове господарство» внесли до офіційних документів (до бланка постанови та протоколу про адміністративне правопорушення) завідомо неправдиві відомості про порушення правил пожежної безпеки в лісі, а саме розпалювання багаття в пожежонебезпечний період в лісовому масиві Тясминського лісництва ДП «Черкаське лісове господарство» ОСОБА_3 та ОСОБА_4. З метою всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження постала необхідність у проведенні почеркознавчої експертизи, у зв'язку з чим в ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1, яким було складено зазначені вище протоколи й постанови, необхідно відібрати експериментальні зразки почерку та підпису. Під час проведення досудового розслідування ОСОБА_5 відмовлявся надавати зразки для проведення почеркознавчої експертизи, а тому слідчий просить суд винести ухвалу, якою зобов'язати ОСОБА_5 надати експериментальні зразки почерку й підпису.

Водночас зразки почерку й підпису в розумінні ст. 245 КПК України не можна вважати біологічними зразками. Експериментальні зразки почерку та

підпису особи, на відміну від біологічних зразків, неможливо відібрати примусово [194].

У зв'язку із цим у таких ситуаціях важливе значення мають вільні зразки й умовно-вільні зразки, які слід отримати в якомога більшої кількості осіб.

У практичній діяльності поширеними стали випадки оскарження висновків експертиз через порушення процесуального й методологічного характеру. Зокрема, у кримінальному провадженні № 4218000000002019 захисники оскаржували висновок комплексної почеркознавчої та технічної експертизи документів. На думку сторони захисту, під час проведення комплексної почеркознавчої та технічної експертиз документів від 10 січня 2019 року допущено низку порушень процесуального й методологічного характеру, зокрема: *експертизу було проведено за відсутності необхідної кількості зразків підпису ОСОБА_2*, що підтверджено клопотанням експертів КНДІСЕ від 5 грудня 2018 року; під час проведення експертизи було допущено *порушення методик дослідження підписів* (№ 1.1.12, 1.1.53, 1.1.08, 1.1.37), а саме не визначено достатню кількість почеркових ознак підпису ОСОБА_1, *неточно визначено транскрипцію досліджуваних підписів* від імені ОСОБА_1, кількість з восьми окремих почеркових ознак у підписах ОСОБА_1 є недостатньо інформативними, що, на думку сторони захисту, засвідчує необґрунтованість висновку про справжність підпису ОСОБА_1. Такі висновки в частині методологічних порушень сторона захисту обґрунтовує змістом копії консультативного висновку експерта від 27 серпня 2019 року, складеним експертом за спеціальністю «Дослідження почерку та підпису» ОСОБА_3, і копією консультативного висновку № 14827 від 23 вересня 2019 року, складеним експертом за спеціальністю «Дослідження почерку та підпису» ОСОБА_4, які додано до клопотання про призначення експертизи [185].

Важливе значення в таких ситуаціях має досвід слідчої діяльності та знання тактичних прийомів, зокрема психологічного впливу. У цьому контексті ми поділяємо позицію С. Г. Качуріна, М. В. Семеніхіна, які

пропонують такі прийоми, що можуть бути використані ізольовано одне від одного, або в поєднанні, що утворює тактичну комбінацію «Подолання відмови особи, яку перевіряють, від надання експериментальних зразків почерку й підписів». У разі відмови від надання експериментальних зразків почерку й підписів: повідомлення про мету цієї СРД та її необхідність для встановлення обставин кримінального правопорушення; пропозиція особі змінити свою поведінку; використання переконання у формі наказу; переконання особи в неправильності зайнятої нею позиції; роз'яснення необхідності надання допомоги слідчим органам; використання факту надання показань свідками, співучасниками в справі про виконання досліджуваного тексту або підписів саме особою, від якої відбирають експериментальні зразки, у певних умовах і певним способом [65, с. 116–117].

Вважаємо, що з метою формування об'єктивного та повного висновку експерта слідчий усіма можливими та законними способами має надати експерту в достатній кількості та якості порівняльний матеріал.

Зазначене засвідчують і результати інтерв'ювання судових експертів, які вважають, що на об'єктивність та повноту почеркознавчого дослідження впливають: недостатня кількість зразків – 41,7 %; неналежно зібраний матеріал – 34,6 %; порушення правил пакування – 15,6 %; інше – 8,1 % (додаток Г).

Водночас слід зауважити, що в більшості випадків такий вид дослідження призначають разом з іншими експертизами за одними документами.

На дослідження експертам надають один і той самий офіційний документ (комплект документів), а призначені судові експертизи будуть відрізнятися за: складом знань, що використовують, обсягом дослідження, кількістю експертів, місцем проведення та іншими критеріями. Тому в таких ситуаціях усі експерти, яким доручено проведення певного дослідження, працюють з офіційними документами – речовими доказами послідовно й індивідуально. Зумовлено це особливостями криміналістичної методики

проведення різних експертиз, а також криміналістичною технікою, яку використовують у процесі їх дослідження. Це позначається на термінах проведення досліджень. Відсутність оригіналів офіційних документів може послабити позиції слідчого під час планування та проведення тактичних комбінацій в процесі розслідування кримінальних проваджень за службовим підробленням.

Розв'язати цю проблему має комплексна експертиза, участь у якій можуть брати експерти різних спеціальностей. Слушно зауважує В. В. Арешонков, що часто в практиці розслідування злочинів і подальшого розгляду кримінальних проваджень в суді виникає потреба вирішити питання, на які один фахівець не може надати відповіді, оскільки не володіє сповна всіма необхідними знаннями. У цьому разі постає необхідність проведення такого різновиду судової експертизи, як комплексна. Особливість цієї експертизи полягає в тому, що вона має багаторівневий, комплексний характер і потребує залучення до експертної комісії фахівців інших спеціальностей [4, с. 90].

За результатами здійсненого дослідження та інтерв'ювання експертів вдалося встановити, що в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення призначали такі комплексні судові експертизи: 1) почеркознавчу й технічну експертизи документів – 47,4 %; 2) почеркознавчу та економічну – 23,5 %; 3) почеркознавчу й будівельно-технічну – 16,2 %; 4) почеркознавчу й товарознавчу – 10,1 %; інші види – 2,8 % (додаток Г). Слід констатувати, що питання послідовності призначення та проведення комплексних досліджень на законодавчому рівні не врегульовано. Саме тому за необхідності призначити та провести такі дослідження рекомендуємо використовувати консультативну форму спеціальних знань, яка надасть можливість слідчим уникнути надалі затягування строків проведення й отримання небажаних результатів у дослідженнях. На практиці розслідування часто слідчі уникають можливостей призначення комплексних експертиз.

На цьому акцентують і науковці. Зокрема, О. В. Сахненко й О. Ю. Канюк зазначають, що на практиці суд і слідчі органи зрідка призначають комплексні експертизи, надаючи перевагу окремим самостійним експертизам, для того щоб експерт міг якомога повніше й у стислі строки дати висновок із цих питань. Непоодинокими є випадки, коли слідчий хоче призначити різні експертизи одного й того самого об'єкта дослідження, однак йому необхідно з'ясувати черговість їх призначення для забезпечення максимальної інформативності [164, с. 298].

Слідчі не часто призначають комплексні експертизи переважно тому, що вони супроводжуються комплексом ускладнень. Учена Е. Б. Сімакова-Єфремян, узагальнивши думки респондентів, зазначила, що під час проведення комплексних експертиз найпоширенішими є такі проблеми: брак комплексних методик дослідження; відсутність чітких норм законодавства щодо комплексної експертизи; проблеми організації комплексних досліджень в установі; залученим спеціалістам не відомі особливості проведення комплексних досліджень; брак в експертних установах фахівців з деяких спеціальностей; різне навантаження експертів; брак належної інструментальної бази; відсутність ініціативи з організації проведення комплексних експертиз; недостатні знання в окремих експертів; проблеми організації комплексних експертиз з іншими установами; різні підходи до організації дослідження в різних установах одного відомства; проблема міжвідомчої організації виконання досліджень; брак належного досвіду роботи провідного експерта; відсутність в інших членів комісії експертів необхідних інтеграційних знань для формулювання загального висновку; проблеми комунікаційної взаємодії психологічного рівня між членами комісії; проблеми організації комплексних досліджень у підрозділі. Тільки в 3 % опитуваних складнощів не виникало [167, с. 286–287].

Водночас доводиться констатувати, що на практиці розслідування кримінальних проваджень за фактами службового підроблення під час

використання можливостей комплексних експертиз є проблемні аспекти, які пов'язані з такими чинниками.

По-перше, статус комплексних експертиз окремо не визначено в кримінальному процесі (33,3 %). Зокрема, ні в КПК України, ні в Законі України «Про судову експертизу» не визначено, що це за різновид дослідження і в яких випадках його проводять. Лише в підзаконному нормативно-правовому акті, а саме наказі Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», визначено поняття комплексної експертизи, яку слід тлумачити як експертизу, що проводять із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для виконання одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). До проведення таких експертиз у разі потреби залучають як експертів експертних установ, так і фахівців установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади або інших фахівців, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [147].

Слід зауважити, що наукова спільнота вже неодноразово зверталася до законодавця з пропозицією усунути цей аспект, однак досі це питання лишається невирішеним. Зокрема, А. І. Лозовий та Е. Б. Сімакова-Єфремян пропонували доповнити одну зі статей щодо висновку експерта таким абзацом: «Комплексна експертиза проводиться у випадках, коли для вирішення питання потрібні спеціальні знання в різних галузях науки, техніки, мистецтва тощо або в різних напрямках однієї галузі знань; комплексна експертиза може бути доручена як комісії експертів, так і одному експерту, який володіє знаннями в різних галузях, що необхідні для вирішення питання. Комісія експертів проводить дослідження, виходячи з компетенції кожного із її членів, про що зазначається у висновку, і формулює загальний висновок» [4,

с. 92]. Інші науковці також надавали свої пропозиції щодо внесення змін і доповнень до законодавства, яке регулює кримінально-процесуальні відносини. Зрештою 2021 року такі пропозиції було враховано, що відображено в проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність» № 6284 від 4 листопада 2021 року, відповідно до якого в ч. 1 ст. 54 визначено, що комплексною є судова експертиза, яку проводять із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для виконання одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). Крім цього, законопроект пропонує на законному рівні запровадити дію «експертної ініціативи». Зокрема, якщо судову експертизу призначено (замовлено) судово-експертній установі не як комплексну, проте під час попереднього ознайомлення з наданими матеріалами або в процесі проведення окремих судових експертиз виявлено необхідність у виконанні комплексної судової експертизи, керівник судово-експертної установи за погодженням із замовником організовує її проведення як комплексної [153].

Саме тому ми вважаємо, що цей законопроект повинен бути прийнятий в найстисліші строки. Водночас з метою процесуального закріплення статусу не лише комплексних експертиз, а й повторних, додаткових і комісійних, вважаємо за необхідне внести доповнення до ст. 69 КПК України, передбачивши, що: **«Судові експерти можуть виконувати первинні, повторні, додаткові, комплексні та комісійні судові експертизи»**. Вважаємо, що прийняття таких змін мінімізує ризик оскарження таких постанов і визнання висновків таких експертиз згодом недопустимими доказами.

По-друге, брак науково-методичного забезпечення комплексних досліджень (24,8 %). На цьому акцентують А. І. Лозовий та Е. Б. Сімакова-Єфремян, зауважуючи, що одними з основних вимог, які пред'являють до судово-експертної діяльності, є науковість й об'єктивність, що також притаманні проведенню наукових досліджень з методичних розробок. Проте

нині в деяких видах експертиз одночасно й рівноправно наявні методичні розробки й довідкові посібники, що різняться за результативними настановами. Це може за певних умов призвести до експертної помилки, яка потягне за собою негативні наслідки під час розслідування й судового розгляду кримінального провадження або судового розгляду цивільної, адміністративної, господарської справи, справи про адміністративне правопорушення чи виконавчого провадження. Такий стан не може бути визнаний задовільним [106, с. 153].

Крім цього, справді бракує науково-методичних розробок, які регламентували методику певних комплексних експертиз. Необхідно розрізнити методику комплексної експертизи як систему взаємопов'язаних та взаємоузгоджених методів і комплекс методик – сукупність методик, які застосовують експерти окремо [4, с. 95–96].

Саме тому постала потреба в розробленні науково-методологічних комплексних розробок для проведення такого виду досліджень, адже вони мають не лише теоретичне значення, а передусім практичне, оскільки спрямовані на швидке, повне й об'єктивне дослідження об'єкта або групи об'єктів. Крім цього, такі розробки сприятимуть виконанню складних експертних завдань.

По-третє, проблемні аспекти організаційного характеру (38,9 %). За результатами проведеного анкетування, респонденти до питань організаційного характеру віднесли: 1) постановка запитань, які не належать до предмета дослідження та виходять за межі компетенції судових експертів або, навпаки, суттєво звужують перелік питань (45,7 %); 2) брак знань у слідчих щодо завдань, можливостей та значення комплексних експертиз, їх відмінності від комісійних (36,4 %); 3) порушення послідовності проведення досліджень одного об'єкта різними експертами (12,3 %); складнощі у зв'язку з реєстрацією матеріалів у різних підрозділах (4,2 %); інші (1,4 %) (додаток Г).

Вважаємо, що вирішення окреслених проблем, які постають під час призначення та проведення комплексних експертиз, сприятиме повному й ґрунтовному дослідженню об'єктів.

3.2. Призначення та проведення техніко-криміналістичної експертизи документів під час розслідування службового підроблення

В умовах сьогодення техніко-криміналістична експертиза документів є однією з видів традиційних криміналістичних експертиз, що динамічно розвивається. Серед основних причин виникнення нових методів і методик досліджень документів слід виокремити такі: 1) стрімкий розвиток комп'ютерних технологій, які поширюються майже в усі сфери діяльності людини (зокрема і протиправну); 2) постійне розширення різноманітності й удосконалення цифрової друкувальної техніки; 3) активне використання сучасних науково-технічних досягнень правопорушниками для виготовлення підроблених, фіктивних й анонімних документів. Саме тому, крім судово-почеркознавчої експертизи, однією з основних судових експертиз за службовим підробленням є техніко-криміналістична експертиза документів.

Колектив авторів навчально-методичного посібника зауважує, що предмет судово-технічної експертизи документів становлять факти й обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення в них змін, виявлення невидимих записів тощо, що встановлюють на підставі спеціальних знань у галузі технічного дослідження документів [42, с. 17].

Предметом дослідження є такі групи об'єктів судово-технічної експертизи документів: реквізити документів – відбитки друкарських форм (друкарського шрифту, машинописного шрифту, штампів, печаток); рукописні тексти, фотознімки на документах; матеріали документа – основа (папір, картон), фарбувальні речовини, допоміжні речовини (клей, сургуч), коригувальні речовини, речовини, що закривають окремі фрагменти

документа (плями, фарба), залишки витравлювальних речовин; пристосування для виготовлення документів – печатки, штампи, друкарські пристрої (поліграфічні, друкарські машини, принтери), знаряддя письма (кулькові ручки, олівці, фломастери) тощо.

За фактами службового підроблення метою проведення техніко-криміналістичної експертизи є встановлення фактів зміни первинного змісту документів, виявлення первинного змісту, з'ясування способу виготовлення документа, відновлення записів за втисненими штрихами, залитих і замазаних записів, встановлення факту знищення будь-яких записів разом з листами, відновлення документа за його частинами, матеріалів, предметів та механізмів, які використовували для виготовлення документів, встановлення давності виконання реквізитів документів тощо.

За матеріалами кримінальних проваджень, такий вид дослідження проводили в 91,7 % випадків службового підроблення. Об'єктами таких досліджень можуть бути предмети, які потенційно або насправді мають юридичний статус речових доказів, вилучені зразки та/або зразки для порівняльного дослідження (офіційні документи, їх матеріали, реквізити, знаряддя та засоби їх виготовлення або знищення).

На підставі узагальнення висновків технічної експертизи документів за фактами службового підроблення вдалося встановити, що дослідження печаток і штампів відбувалося в 51,2 % випадків, способу друку документа – 29,7 %; підписів з технічною підробкою – 12,1 %, принтерів – 6,8 %, інше – 2 % (додаток Д).

Попри достатню поширеність цього виду дослідження, слідчі під час його призначення припускаються певних процесуальних і тактичних помилок, які можуть спричинити неприпустимість отриманого доказу, а згодом і визнання його недопустимим. Унаслідок вивчення матеріалів кримінальних проваджень за фактами службового підроблення вдалося виявити помилки, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення такого виду дослідження:

1) під час проведення СРД (огляд, обшук), тимчасового доступу до речей та документів у протоколі не було відображено виявлення та вилучення документа, який відправляли надалі на дослідження. Зокрема, у кримінальному провадженні № 1-кп/700/5/18 щодо ОСОБА_7 за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 366 КК України, захисник обвинуваченого в судому засіданні заявив клопотання про визнання письмових доказів *недопустимими, оскільки вилучені органом досудового розслідування без ухвали слідчого судді в порушення вимог ст. 159–166 КПК України*. Крім цього, згідно з висновком експерта № 1/82 від 7 лютого 2017 року підписи від імені ОСОБА_7 на зворотному боці протоколу № 15/004 від 29 квітня 2015 року в графі «підпис» під текстом роз'яснення ст. 63 Конституції України й ст. 268 Кодексу України про адміністративні правопорушення, у графі «підпис» під текстом «особа, яка притягується до адміністративної відповідальності», у графі після тексту «Примірник протоколу одержав» та на зворотному боці постанови № 15/005 від 30 квітня 2015 року в графі «підпис особи» після тексту «Копію постанови особа отримала особисто» виконані, імовірно, не ОСОБА_7, а іншою особою (особами) [27]. Тож вилучені з порушеннями документи згодом визнають недопустимими доказами, що тягне за собою правові наслідки;

2) не було проведено огляд документа й не було винесено постанову про долучення документа до матеріалів кримінального провадження. Зокрема, у кримінальному провадженні № 42015110000000450 щодо ОСОБА_1 за ознаками вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України, наявний лист Робочого апарату Укрбюро Інтерполу на цей запит № IP/3221/13/B63/24952/CA1/A6/3 від 10 листопада 2016 року, який долучений прокурором, не зазначено про додавання до нього будь-яких додатків, що *унеможлиблює однозначне з'ясування джерела потрапляння в матеріали кримінального провадження незавіреніх копій документів, начебто виданих іноземною компанією «Alpha Auto GmbH»*. Частина з таких документів містить позначення про отримання їх оригіналів за засвідчення їх

копій невідомою особою з анкетними даними «ОСОБА_36». Водночас будь-яких повноважень зазначеної особи на отримання доказів у цьому кримінальному провадженні немає, прокурор наявність будь-яких повноважень зазначеної особи не довів і не підтвердив [20];

3) у протоколі СРД зазначено, що документ вилучено й упаковано в певний спосіб, а надалі на дослідження надходить документ неупакований або упакований іншим способом, а підписів осіб, які брали участь у СРД, унаслідок якого було отримано досліджуваний документ, немає. Або, навпаки, у протоколі не зазначено, що документ запакований, а на дослідження надходить запакований документ. Наприклад, у кримінальному провадженні № 4201702000000042 за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 1 ст. 366, ч. 5 ст. 27, ч. 2 ст. 191 КК України, суд, оцінюючи протокол огляду від 17 січня 2018 року, відповідно до якого було проведено огляд приміщення дитячого садочка в с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької області й вилучено низку документів. На підставі протоколу огляду можна дійти висновку, що його учасниками були прокурор Д. В. Євчен, старший о/у № 4 УЗЕ у Вінницькій області Є. О. Петін, сільський голова с. Буша ОСОБА_3, безпосередньо огляд проводив слідчий СВ Ямпільського ВП О. С. Мунтян. Водночас у протоколі огляду немає підписів прокурора Д. В. Євчена. Обставин відмови прокурора в підписанні протоколу в документі не зазначено, також відмову не засвідчено у встановленому процесуальним законом порядку. Водночас додатки до протоколів мають бути належно упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків (ч. 3 ст. 105 КПК України) [36];

4) порушення законного порядку отримання та оформлення зразків для порівняльного дослідження. Зокрема, у кримінальному провадженні № 12020165320000060 від 14 жовтня 2020 року за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1

ст. 366, ч. 2 ст. 191 КК України було проведено судово-технічну експертизу документів. Висновком експерта від 15 січня 2021 року № 20-7185 із фототаблицею № 1, за результатом проведення судово-технічної експертизи документів (а.с. 143–148, том 1), яку було проведено на підставі відповідної постанови від 7 грудня 2020 року (а.с. 140–141, том 1), згідно з яким надано на експертизу бланк листка непрацездатності серії АДФ № 515708, виготовлений пристроєм зі струменево-крапельним способом друку (струменевий принтер) і не відповідає за способом виготовлення аналогічним бланкам листка непрацездатності, виготовленим на підприємстві, що здійснює їх випуск – ДП «ПК «Зоря»». Водночас було порушено процедуру отримання зразків (бланків ДП «ПК «Зоря»»), що призвело до оскарження висновку зазначеної експертизи [25];

5) недотримання вимоги щодо належного суб'єкта проведення експертизи. Наприклад, у кримінальному провадженні № 42017020000000042 за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27, ч. 1 ст. 366, ч. 5 ст. 27, ч. 2 ст. 191 КК України, суд, оцінюючи в нарадчій кімнаті заявлене в судовому засіданні 25 лютого 2021 року клопотання сторони захисту про визнання цього висновку експертів недопустимим доказом, а також додані до нього документи, відкриті сторонам у порядку ч. 11 ст. 290 КПК України, ураховуючи відсутність будь-яких спростувань прокурором доводів такого клопотання, суд доходить висновку, що в порушення ч. 1 ст. 69 КПК України та ст. 9 Закону України «Про судову експертизу», відповідно до якої *судовий експерт має бути атестованим та зареєстрованим у Реєстрі атестованих судових експертів*, один з експертів, який проводив комісійну експертизу, а саме експерт ОСОБА_37, не внесений до такого реєстру [20]. У такій ситуації в захисника є законні підстави стверджувати, що висновок експерта проведено не уповноваженою особою, що може призвести до визнання такого висновку недопустимим доказом;

б) неознайомлення підозрюваного, його захисника й інших заінтересованих осіб з постановою про призначення експертизи та з висновком

експерта. З огляду на приписи КПК України, обов'язку в слідчого щодо ознайомлення заінтересованих осіб з постановою про призначення та висновками судової експертизи немає, проте захисники оскаржують таку бездіяльність слідчих. Призначення експертизи відносять до СРД, а відповідно до ч. 3. п. 9, 10 ст. 42, підозрюваний, обвинувачений має право: брати участь у проведенні процесуальних дій; під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносять до протоколу [99]. У практичній діяльності ці права не забезпечують, і про проведену експертизу підозрюваного та його захисника повідомляють після закінчення досудового розслідування. Це своєю чергою є порушенням права на захист і підставою для визнання висновку недопустимим доказом (п. 3. ч. 2. ст. 87 КПК України);

7) неправильно сформульовані питання експерту. Найчастіше доказове значення експертного дослідження в повному обсязі залежить від поставлених перед експертом питань і наданих на дослідження матеріалів. У всіх випадках вони мають бути сформульовані лаконічно й інформативно. Запитання, які ставлять під час проведення технічної експертизи документів у справах про службове підроблення, можуть бути такими:

– Чи вносили в текст документа зміни? Якщо вносили, то в який спосіб (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо), який зміст первинного тексту?

– Чи замінювали в документі (договорі, книзі, бухгалтерському реєстрі тощо) аркуші?

– Який зміст замаскованого (зафарбованого, забрудненого, замазаного тощо) тексту?

– Чи є в цьому документі невидимий текст, якщо є, то який саме?

– Чи є на обгорілих аркушах який-небудь текст, зображення? Якщо є, то який саме?

– Як виконано підпис від імені громадянина, текст документа (за допомогою технічних засобів чи друкарським приладом)?

- Чи виконано записи друкарським приладом, наданим на дослідження?
- Чи ці документи виготовлено в різний час?
- У якій послідовності розташовували реквізити цього документа (підпис, відтиск печатки тощо)?
- Чи належали надані на експертизу частини документа конкретному документу (накладній, видатковому касовому ордеру тощо)?
- Чи наданий документ виготовлено шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки?
- Чи використано для створення змонтованого документа документи, вилучені у гр.?
- Які тип, система, марка копіювально-розмножувального апарату, на якому виготовлено текст? Чи виготовлено наданий документ на цьому копіювально-розмножувальному апараті, зразки відбитків якого надано для порівняльного дослідження? Чи виготовлено надані документи на одному й тому самому копіювально-розмножувальному апараті?
- Яким способом нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле)? Чи нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле) в документі наданою печаткою (штампа, факсиміле) або зразками їх відтисків, наданими для порівняльного дослідження? Чи нанесений відтиск печатки (штампа) в той час, яким датовано документ?
- Який тип принтера, на якому виготовлено текст? Чи досліджуваний документ виготовлено на принтері, зразки роздрукованих текстів якого надано для порівняльного дослідження? Надані документи виготовлено на одному чи на різних принтерах?
- Чи мають спільну родову (групову) належність матеріали цього примірника друкованої продукції або документа (папір, клей, картон, фарбувальна речовина тощо) з матеріалами, вилученими з певного місця (склад, цех, квартира)? [206, с. 167].

Такий перелік питань не є вичерпним, його може бути розширено або сформульовано інакше залежно від конкретної слідчої ситуації в

кримінальному провадженні за фактом службового підроблення. У практичній діяльності достатньо складно поєднати дві складові успішного дослідження: 1) слідчо-судову практику; 2) методику й можливості експертизи. Проте з метою повного та об'єктивного дослідження необхідно вміло поєднати ці дві складові. У таких ситуаціях важливе значення має експертна ініціатива. Водночас ця норма щодо права експерта на редагування запитань і дослідження того спектру, який не ставили в завдання, не передбачена ні КПК України, ні Законом України «Про судову експертизу», ні іншими кодексами України. Лише в п. 4.12 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень працівники експертних установ передбачено, що вони мають право на редагування запитань. Зокрема, у вступній частині висновку експерта зазначають: перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення та викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям [147].

Попри наявність такого права в зазначеній Інструкції, експерти все ж таки обережно до нього ставляться, оскільки висновок можуть визнати необґрунтованим або таким, який суперечить матеріалам кримінального провадження. З метою усунення цієї прогалини, законодавці передбачили таке право в новому проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність» № 6284 від 4 листопада 2021 року, відповідно до якого в п. 7 ст. 1, 7, ч. 1 ст. 17 передбачено поняття, значення та право судового експерта на експертну ініціативу [153].

Саме тому вважаємо, що з метою вирішення окресленого проблемного аспекту доцільно під час складання постанови про призначення експертизи

звертатися за допомогою до фахівця або експерта, який проводитиме судову експертизу, а також узаконення норми про експертну ініціативу.

Такі процесуальні й тактичні помилки можуть бути й іншими, проте мінімізація цих помилок зможе сприяти досягненню завдання кримінального провадження та отриманню об'єктивного та повного висновку, який не можна буде оскаржити.

У процесі проведення технічної експертизи документів вирішують як ідентифікаційні, так і неідентифікаційні (діагностичні) питання. Необхідність виконання конкретного завдання обумовлена слідчою ситуацією, яка склалася на певному етапі розслідування службового підроблення. Під час розслідування службового підроблення до ідентифікаційних завдань належать такі:

1) встановлюють конкретні принтери, на яких виготовлено документ (принтери, копії й інша розмножувальна техніка), проводять їх ідентифікацію;

2) визначають родову (групову) приналежність матеріалів документів, барвників, які нанесені за допомогою друкувального пристрою та речовин, що впливали на документ (травлять, фарбують, змивають тощо), якщо така дія відбувалася;

3) встановлюють спільність декількох документів або зразків за способом виготовлення, терміном виготовлення, умовами зберігання тощо. Згідно з ухвалою слідчого суді, слідчий звернувся з клопотанням призначити в кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за № 42018021240000001 від 27 грудня 2017 року, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, – судово-почеркознавчу й технічну експертизу, проведення яких доручити експертам Вінницького відділення науково-дослідного інституту судових експертиз (місцезнаходження: 21007, м. Вінниця, вул. Батозька, 1).

На вирішення експертів поставити такі запитання:

– чи виконано підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «зберігач ОСОБА_3» і графах «боржник ОСОБА_3В.» ОСОБА_3 чи іншою особою;

– чи виконано підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «поняті ОСОБА_4Р.» ОСОБА_4 чи іншою особою;

– чи виконано однією і тією самою особою підписи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року в графі «поняті ОСОБА_5Д.» та «договорі про надання банківських послуг та послуг у сфері страхування № 014/0807/82/0220161 від 19 травня 2017 року з додатками» у графах «позичальник ОСОБА_5В.»;

– однією чи різними ручками виконано рукописні записи в постанові про опис й арешт майна (коштів) боржника від 7 березня 2017 року [189];

4) виявлення спільності способу виготовлення документа та його окремих частин, часовий проміжок виготовлення. Такі дослідження ґрунтуються на спеціальних знаннях про структуру, склад, властивості й стани матеріалів документів, методи їх вивчення, процеси взаємодії вхідних компонентів, фактори, що викликають їх зміну, тощо.

У процесі проведення діагностичних досліджень у межах техніко-криміналістичної експертизи виконують такі завдання:

1) з'ясовують давність виготовлення як документа загалом, так й окремих його частин;

2) визначають послідовність виконання окремих фрагментів (частин) документа чи записів (підписів);

3) встановлюють засоби виготовлення документа загалом або його окремих частин; матеріали, що використовують під час виготовлення документа (папір, тонери тощо); технічні засоби, за допомогою яких документ було виготовлено або змінено його частину;

4) виявляють факти зміни змісту документа впливом на нього різними хімічними реактивами, шляхом механічного видалення тексту, графічного

зображення, дописуванням або додрукуванням тексту, виправленням, переклеюванням окремих фрагментів тощо;

5) відновлюють документи з невидимими й погано видимими записами, що втратили свою яскравість унаслідок впливу природних факторів (сонячне світло, температура, підвищена вологість тощо), а також людського фактора – залиті, закреслені, спалені й іншими способами пошкоджені тексти документів;

6) встановлюють ознаки, що засвідчують наявність фальсифікації документа;

7) визначають способи нанесення відбитків печаток і штампів;

8) виявляють особу, яка виготовила документ, й особу, яка вчинила підроблення документа, тобто внесла зміни до наявного документа, якщо вони різні.

Ідентифікаційні та діагностичні дослідження матеріалів документів, окреслені вище, на практиці проводять одночасно, у сукупності вони є дослідженнями, що проводять у межах техніко-криміналістичної експертизи документів. Наприклад, згідно з висновком експерта, у кримінальному провадженні було поставлено такі запитання: 1) яким способом виготовлено бланк диплома серії ДВС №0000000; 2) за правилами фабричного виробництва чи саморобним способом виготовлено кліше друку, відбиток якої є в цьому дипломі; 3) який вид кліше, відбиток якого є в документі; 4) чи не завдано відбиток круглого друку печаткою університету, що була на 28 жовтня 2015 року, зразки відбитків якої представлені для порівняльного дослідження; 5) якщо ні, то чи не завдано цей відбиток круглого друку печаткою університету, що є нині, зразки відбитків якої представлено для порівняльного дослідження; 6) чи не виконано підпис у цьому документі з використанням технічних засобів [38].

Одним зі складних завдань технічної експертизи документів, водночас украй необхідним для встановлення факту службового підроблення є встановлення абсолютної та відносної давності документа. На цьому акцентує

увагу і К. М. Ковальов, зазначаючи, що для підвищення рівня судово-експертного супроводження розслідування злочинів, пов'язаних із приховуванням і навмисною зміною часу виготовлення документа, значущими є спеціальні знання, якими мають володіти судові експерти, виконуючи поставлені перед ними завдання [69, с. 140].

Абсолютна давність документа встановлює час, який визначають днями, місяцями та роками його складання. Слід зауважити, що абсолютна давність документа має два підвиди: 1) за матеріалами документа; 2) за реквізитами документів (у більшості випадків за відбитком печатки).

Методика встановлення давності документа за матеріалами полягає в дослідженні написаного кульковою та гелевою ручками. Проте встановити давність документа за тонером принтера, яким друкує текст на папері, майже неможливо. Зумовлено це тим, що в Україні немає методики встановлення давності документа за тонером принтера.

Реквізити документа – це узагальнена назва текстів, зображень, виконаних поліграфічним способом або на знакодрукуювальних пристроях: рукописних записів, підписів, відбитків печаток і штампів [127 с. 327].

Попри те, що наявність печаток не є обов'язковою, залишається актуальним питання ідентифікації відбитків печаток. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями», суб'єкт господарювання має право використовувати у своїй діяльності печатки. Використання суб'єктом господарювання печатки не є обов'язковим. Відбиток печатки не може бути обов'язковим реквізитом будь-якого документа, що подає суб'єкт господарювання до органу державної влади або органу місцевого самоврядування [137]. Водночас ліквідація такого положення ускладнює процес дослідження експертами. Підтвердженням цього є і узагальнені дані інтерв'ювання, які засвідчили, що дослідження печаток та штампів ускладнюють у зв'язку з: відсутністю інформації щодо технології виготовлення – 36,3 %; змінністю відображення на папері – 34,2 %;

відсутністю порівняльних зразків – 21,4 %; некомпетентністю експерта – 5,2 %, інше – 2,9 % (додаток Г).

Розв'язати цю проблему намагався колектив Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз, який з метою встановлення давності документів за відбитками печаток на основі значного масиву досліджень розробив методику дослідження печаток. Суть цієї методики полягає в тому, що експерт, використовуючи таку методику, може встановити час нанесення відбитка без жодних часових обмежень. Перевага полягає в тому, що зазначена методика не потребує пошкодження або знищення документа. Єдина проблема може виникнути через відсутність зразків документів із відтисками печатки, виконаних в той самий час, адже необхідно надати на дослідження саме такі.

Слід ураховувати, що судова експертиза зі встановлення давності виготовлення документа має переважно комплексний характер і потребує спеціальних знань не лише в галузі технічного дослідження документів, а й у галузі дослідження матеріалів і речовин. Крім того, залежно від об'єктів експертного дослідження та поставлених перед експертом завдань, має бути розроблено й апробовано відповідну методику експертного дослідження. Залучаючи експерта для проведення експертизи зі встановлення давності виконання документа, необхідно також ураховувати «наукову компетентність» експерта, якому доручено її проведення, та його забезпеченість необхідними технічними засобами, їх комплексами, які дадуть змогу повно й ефективно провести такі дослідження [45, с. 292].

Відносну давність документа встановлюють за послідовністю виконання структурних елементів документа. З'ясування відносної давності є засобом для встановлення дописок та інших змін, а також послідовності виконання фрагментів (підписів, чисел, відбитків печаток). Виконанню цих завдань може сприяти диференціація чорнил і паст кулькових ручок.

Під час проведення таких досліджень увагу слід спрямувати на Національний стандарт ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-

розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів», відповідно до якого визначено: склад реквізитів документів; вимоги до змісту та розміщення реквізитів документів; вимоги до бланків документів та оформлення документів; вимоги до виготовлення документів. Зокрема, відповідно до ч. 4 цього Стандарту, склад документа такий: 1) зображення Державного Герба України, Герба Автономної Республіки Крим; 2) зображення емблеми юридичної особи або торговельної марки (знака для товарів і послуг); 3) найменування юридичної особи вищого рівня; 4) найменування юридичної особи; 5) найменування структурного підрозділу юридичної особи; 6) довідкові дані про юридичну особу; 7) код форми документа; 8) код юридичної особи; 9) назва виду документа; 10) дата документа; 11) реєстраційний індекс документа; 12) посилання на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; 13) місце складення документа; 14) гриф обмеження доступу до документа; 15) адресат; 16) гриф затвердження документа; 17) резолюція; 18) відмітка про контроль; 19) заголовок до тексту документа; 20) текст документа; 21) відмітка про наявність додатків; 22) підпис; 23) відбиток печатки; 24) віза документа; 25) гриф погодження (схвалення) документа; 26) відмітка про засвідчення копії документа; 27) відомості про виконавця документа; 28) відмітка про ознайомлення з документом; 29) відмітка про виконання документа; 30) відмітка про надходження документа до юридичної особи; 31) запис про державну реєстрацію; 32) відмітка про наявність примірника з паперовим (електронним) носієм інформації [182].

Водночас, відповідно до загальних правил діловодства, під час виготовлення документа спершу виконують текст документа, потім – підпис, який засвідчують печаткою. Зміна послідовності нанесення реквізитів на документ, тобто коли текст наносять «зверху» на наявні на аркуші паперу підпис і печатку, може бути ознакою його монтажу. Експертні методики дають змогу вирішувати це питання за пересічними штрихами, зокрема виконаними одними й тими самими матеріалами листи і приладом, що пише. Нині успішно застосовують методику, що надає можливість установлювати послідовність

виконання рукописних реквізитів і реквізитів, виконаних електрофотографічним способом (друкованого тексту), і за відсутності ділянок їх взаємного перетину за допомогою друкувальних засобів [176, с. 156].

Відхилення від встановленого складу та порядку реквізитів документа в деяких випадках можна вважати ознакою підробки, яка підлягає криміналістичному дослідженню для запобігання таким випадкам надалі та встановлення особи правопорушника.

3.3. Проведення інших видів судових експертиз під час розслідування службового підроблення

Кримінальні правопорушення, які посягають на суспільні відносини у сфері службового підроблення, вчиняють високоосвічені особи (посадові, службові), тому вони мають певну специфіку. Для швидкого, повного й об'єктивного розслідування фактів службового підроблення органам досудового розслідування необхідно залучати широке коло спеціальних знань. Крім розглянутих вище, поширеними є додаткові знання в галузі будівництва, економіки, бухгалтерії, комп'ютерних технологій, будівництва тощо. Саме тому, коли йдеться про використання спеціальних знань, і практики, і науковці акцентують увагу на інших видах судових експертиз. Засвідчують цей факт результати опрацювання анкет опитування слідчих Національної поліції України й Експертної служби МВС. Поряд із почеркознавчою та техніко-криміналістичною експертизою документів поширеними дослідженнями є: судово-економічні (42,3 %), комп'ютерно-технічні (24,6 %) та інші (16,2 %). До інших судових експертиз, які призначають за службовим підробленням, належать будівельно-технічна, матеріалів, речовин і виробів.

Службове підроблення також вчиняють шляхом внесення певних відомостей в документах бухгалтерського й податкового обліку. Саме тому

об'єктом є первинні облікові документи, реєстри бухгалтерського й податкового обліку, фінансова звітність, документи пов'язані з оподаткуванням, кредитуванням, ціноутворенням, зовнішньоекономічними відносинами й іншими сферами господарської діяльності підприємств, установ та організацій. Дослідити ці всі документи можливо в межах судово-економічних експертиз. Зокрема, в процесі проведення такого виду досліджень аналізують виробничу та фінансово-господарську діяльність установ, підприємств й організацій, унаслідок діяльності яких вчиняють привласнення цінностей, збитки, витрати.

Предметом судово-економічної експертизи є фактичні дані, які містяться в об'єктах дослідження, та інформація про господарські операції (стан і результати економічної діяльності суб'єктів економічних відносин), що мають істотне значення для органу, який призначив експертизу, їх встановлюють й одержують за результатами дослідження документів із застосуванням спеціальних знань у галузі економіки [199, с. 555].

Саме тому основним завданням, яке постає перед судово-економічною експертизою, є встановлення перекручування економічної інформації, яку подають в офіційних документах. У процесі дослідження визначають невідповідність первинних документів, документів бухгалтерського обліку та звітності з фактичними господарськими операціями й результатами фінансово-господарської діяльності певної установи, підприємства чи організації. Водночас судово-економічна експертиза охоплює такі види експертиз: 1) документів бухгалтерського обліку, оподаткування та звітності; 2) документів про економічну діяльність підприємств й організацій; 3) документів фінансово-кредитних операцій. Проте доводиться констатувати, що слідчі, призначаючи судово-економічну експертизу, не уточнюють її різновид, що негативно позначається на швидкості й повноті проведення дослідження. Водночас завдання для кожного з цих видів різні.

Зокрема, основними завданнями експертизи документів бухгалтерського обліку, оподаткування та звітності є визначення:

документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів на підприємствах, в установах, організаціях та їхніх структурних підрозділах (далі – підприємство) періоду їх утворення; документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів, основних засобів, надання послуг; документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з основними засобами, товарно-матеріальними цінностями, грошовими коштами, цінними паперами й іншими активами; документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат; документальної обґрунтованості, задекларованої платником податку бази оподаткування податком на прибуток підприємств, і суми податку, що підлягає сплаті за певний звітний період, визначеної органом податкового контролю; документальної обґрунтованості формування платником податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість, визначення суми податку на додану вартість, що підлягає сплаті, та суми податку на додану вартість, заявленої до бюджетного відшкодування; документальної обґрунтованості окремих елементів податків та зборів, визначених платником у відповідних деклараціях (розрахунках, звітах) [147].

Основними завданнями експертизи документів про економічну діяльність підприємств й організацій є такі:

1) проведення аналізу: показників фінансово-економічного стану (платоспроможності, фінансової стійкості, прибутковості тощо) підприємства/організації; структури майна та джерел його придбання;

2) визначення: документальної обґрунтованості розрахунків з дебіторами й кредиторами; документальної обґрунтованості аналізу складу витрат; документальної обґрунтованості розрахунків плати за оренду майна; документальної обґрунтованості розрахунків частки майна в разі виходу учасника зі складу засновників підприємства; документальної обґрунтованості розрахунків втраченого заробітку (від несвоєчасної виплати компенсації

заподіяної шкоди в разі втрати працездатності та в інших випадках); документальної обґрунтованості цільового витрачання бюджетних коштів; документальної обґрунтованості розрахунків втраченої вигоди; документальної обґрунтованості розрахунків економічного показника майнової шкоди (збитки, втрачена вигода), проведених суб'єктами фінансово-господарського контролю, органами досудового розслідування або заявлених у позовних вимогах; документальної обґрунтованості здійснених фінансово-господарських операцій з придбання товарів, робіт, послуг за бюджетні кошти. Крім цього, основними завданнями експертизи документів фінансово-кредитних операцій є визначення: документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху грошових коштів на рахунках; документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів; документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності; відповідності відображення фінансово-господарських операцій банків вимогам нормативних актів з ведення обліку й подання звітності; документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій щодо нарахування та сплати банками податків та їх відповідності даним обліку та звітності, чинному законодавству; документальної обґрунтованості проведення операцій за депозитними вкладками в банківських та інших фінансових установах [147].

Згідно з практикою досудового розслідування службового підроблення, питання, які ставлять перед експертом перед призначенням такого дослідження, зумовлені конкретними обставинами вчинення службового підроблення та характером доказової бази, отриманої в процесі проведення окремих СРД. Важливе значення мають обсяг і характер наданих експертові матеріалів, що залежать від специфіки кримінального провадження та питань, які ставлять у постанові про призначення експертизи. Серед матеріалів, які надають експерту, найчастіше є: первинні документи (платіжні документи, виписки з банківських рахунків, прибуткові та видаткові касові ордери,

вантажні митні декларації, видаткові й товарно-транспортні накладні, рахунки-фактури, інвойси та інші документи, що відображають фінансово-господарську діяльність суб'єкта господарювання); акти документальних позапланових перевірок; установчі та реєстраційні документи підприємства, установи чи організації; документи фінансової та податкової звітності; організаційно-управлінські й інші офіційні документи (накази, службові інструкції відповідальних осіб, договори, листи, протоколи, довідки тощо); протоколи СРД (допиту, огляду, обшуку), а також інші матеріали кримінального провадження.

Ці завдання є першочерговими під час розслідування службового підроблення в кожному конкретному випадку індивідуально. Слідчі не завжди знають можливості судово-економічної експертизи, тому питання, що ставлять перед експертом, можуть бути надто трудомісткими й вирізнятися низьким практичним ефектом. Водночас такі дослідження призначають і проводять зрідка через низку чинників. Щоб з'ясувати ці чинники, було проведено анкетування слідчих і працівників експертних підрозділів. За результатами опитування було встановлено такі фактори: надання копій офіційних документів, а не оригіналів, – 65,4 %; чернеток, а не офіційно оформлених документів з відповідними підписами й печатками, – 27,3 %; надання документів у вигляді рапортів, протоколів, постанов, аудіозаписів, а не офіційних фінансових документів, – 5,6 %, інше – 1,7 % (додаток Г).

Зазначене засвідчує і судова практика. Зокрема, у кримінальному провадженні, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12014040780000347 від 3 березня 2014 року, ОСОБА_3 обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України. З матеріалів кримінального провадження вбачається, що за клопотанням прокурора в судовому засіданні було постановлено ухвалу про проведення судово-економічної (бухгалтерської) експертизи (таке клопотання заявляла сторона захисту в процесі досудового розслідування, слідчим було відмовлено у його задоволенні). У заключній частині експертизи № 585/586-

15 експерт вказав на неможливість проведення судово-економічної експертизи у зв'язку з *ненаданням на дослідження первинних документів*, які мали знаходитися серед матеріалів зазначеного провадження. На підставі цього висновку й іншої сукупності даних ОСОБА_3 за вироком суду, який підтримала апеляційна інстанція, виправдано за відсутністю складу злочину [183].

Схожу позицію обстоюють і науковці, а саме А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика і Р. Л. Степанюк. Серед помилок, яких припускаються під час призначення економічної експертизи у справах про бюджетні злочини, вони виокремлюють такі: формулювання правових питань, що неприпустимо згідно з п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (наприклад: «Чи мали місце порушення законодавства в діях службових осіб ПДБ, якщо так, то в чому вони полягали?» або «Хто з посадових осіб вчинив порушення законодавства про бюджетну систему та які саме?») [41, с. 144].

Слід акцентувати на дослідженні електронних документів як одного з об'єктів судово-економічної експертизи. У попередньому розділі дисертаційного дослідження ми розглядали основні компоненти, якими має бути наділений електронний документ для визнання його предметом посягання в разі службового підроблення. Тому ми проаналізуємо основні вимоги до такого об'єкта (електронного документа) й особливості, які необхідно враховувати в разі отримання електронного документа як об'єкта дослідження.

Оскільки об'єктом судово-економічної експертизи документів є матеріальний (матеріалізований) документ, то для класифікації електронних документів як об'єктів економічної експертизи важливим є тип його носія: внутрішній (пам'ять ПК) і зовнішній (диски, карти флеш-пам'яті, хмарні сервіси, інше). Слід виокремити декілька особливостей, які необхідно врахувати під час отримання електронного документа як об'єкта дослідження, а саме:

– носій, на якому надають електронний документ, має бути захищено від запису, що унеможливить будь-які зміни в структурі наданих на дослідження файлів;

– електронний документ має бути доступний «тільки для читання», що унеможливить внесення змін безпосередньо в документ [49].

Якщо на дослідження експерту надано електронні документи з порушенням цих аспектів, вважаємо, що подальше їх використання під час проведення судово-економічної експертизи є недопустимим. У такій ситуації експерт може клопотати перед ініціатором про надання документів у роздрукованому вигляді або на носії в належному вигляді.

Ураховуючи напрацювання науковців і практику призначення та проведення судово-економічних досліджень, доходимо висновку, що такі дослідження здійснюють під час розслідування службового підроблення, тож урахування помилок і недоліків, які було виявлено, сприятиме підвищенню ефективності дослідження та доведенню вини особи.

Сучасна комп'ютеризація суспільства супроводжується вчиненням низки кримінальних правопорушень. Водночас використання комп'ютерної техніки під час вчинення злочинів ускладнює процес розслідування. Не є винятком і службове підроблення. Слушною є думка Б. Б. Теплицького, що одним із вагомих факторів є невикористання (повне або часткове) можливості застосування спеціальних знань і техніко-криміналістичних засобів під час розслідування загалом і проведення окремих СРД зокрема. За часткового використання техніко-криміналістичні засоби використовують лише класично (фото-, відеозйомка тощо), унаслідок чого цілком нівелюються можливості застосування техніко-криміналістичних засобів у повному обсязі [179, с. 249].

Серед форм використання спеціальних знань під час дослідження документів, які виготовляють з використанням комп'ютерних технологій, – це судова комп'ютерно-технічна експертиза (СКТЕ), яку, відповідно до п. 1.2.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та

призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом від 8 жовтня 1998 року № 53/5, відносять до класу інженерно-технічних досліджень. З огляду на зазначену Інструкцію, є три основні напрями СКТЕ. До них належать: експертиза даних (інформації), яка міститься на комп'ютерній техніці; експертиза комп'ютерних засобів; експертиза програмного забезпечення.

З метою визначення основних об'єктів, що надходять на СКТЕ, було здійснено аналіз висновків, у процесі чого було виокремлено такі об'єкти дослідження:

- 1) комп'ютерні носії інформації (твердотільні накопичувачі, флеш-накопичувачі, диски для лазерних систем зчитування) – 36,9 %;
- 2) системні блоки комп'ютерів – 28,6 %;
- 3) ноутбуки та планшети – 23,5 %;
- 4) сервери – 8 %;
- 5) мобільні телефони, відеореєстратори – 3 % тощо (додаток Г).

Предметом судової комп'ютерно-технічної експертизи є факти й обставини, що встановлюють на основі дослідження закономірностей розроблення та експлуатації комп'ютерних засобів, які забезпечують реалізацію інформаційних процесів, що зафіксовані в матеріалах кримінального провадження [63, с. 141].

Для виконання ідентифікаційних завдань стосовно документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, цю техніку надають у комплекті (системний блок комп'ютера, інсталяційний диск з драйвером принтера або багатофункціонального пристрою, з'єднувальні та мережеві кабелі, принтер). До направлення комп'ютерної техніки на експертизу будь-яку роботу проводити не дозволяють. Вирішення ідентифікаційних питань проводять у межах комплексної комп'ютерно-технічної експертизи й технічної експертизи документів за наявності електронного оригіналу документа (файлу). Вилучення комп'ютерної техніки, її огляд мають

проводити за участю спеціаліста в галузі комп'ютерно-технічних досліджень [147].

Наприклад, у кримінальному провадженні № 42018'00000002080 від 23 серпня 2018 року за ознаками вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 191, ч. 2 ст. 205, ч. 3 ст. 209, ч. 2, 3 ст. 212, ч. 1 ст. 255, ч. 3 ст. 305, ч. 2 ст. 321-1, ч. 1 ст. 366, ч. 3 ст. 368 КК України, досудовим розслідуванням встановлено, що ОСОБА_1 вступив у змову з ОСОБА_17, ОСОБА_2 й іншими невстановленими особами, які здійснюють доставку фальсифікованих лікарських засобів на територію України поза межами митного контролю з приховуванням від митного контролю.

Під час досудового розслідування постала необхідність у призначенні судової комп'ютерно-технічної експертизи для дослідження вилученого жорсткого диска WD 1.0 TB s/n: WCC4J3CR3K9E з метою встановлення наявності на ньому інформації, що підтверджує окреслену злочинну діяльність.

На вирішення експертам поставити такі запитання:

– чи є в пам'яті наданому на дослідження пристрої файли, які містять ключові слова: «Keytruda» (Кейтруда); «Iclusig» (Іклюдіг); «Opdivo» (Опдіво); «Ercclusa» (Ерклуца); «Adecetris» (Адсетріс); «Soliris» (Соліріс); «Авегра»; «Vistide» (Вістід); «Нерсінат»; «Yervoy» (Єрвой); «ОСОБА_11» (ОСОБА_11); «Sobiris» (Собіріс); «НОМЕР_1»; «Imbruvica» (Імбрувіка); «Sovaldi» (Совалді); «Lysodren» (Лисодрен); «Ibrance» (Ібранс); «Entavir» (Ентавір); «Dactavira» (Дактавіра); «Harvoni» (Гарвоні); «Сиртуро»; «Caprelsa» (Капрелса); «ОСОБА_18»; «ОСОБА_12»; «ОСОБА_19»; «ОСОБА_20»; «ОСОБА_21»; «ОСОБА_22»; «ОСОБА_13»; «ОСОБА_14»; «ОСОБА_15»; «ОСОБА_16»;

– чи є в пам'яті наданому на дослідження пристрої видалені файли користувачів, які містять ключові слова, зазначені в п. 1 [193].

Водночас слід ураховувати, що дослідження документів і комп'ютерної техніки, за допомогою якої виготовляли певний офіційний документ, має

відбуватися в комплексі. Саме тому для вирішення питань діагностики й ідентифікації документів, виконаних із використанням комп'ютерних засобів, застосовують проведення комплексної техніко-криміналістичної та комп'ютерно-технічної експертиз [126, с. 16].

Об'єктами такої комплексної експертизи можуть бути як окремі об'єкти СКТЕ, що призначені для створення, зберігання та передання інформації, так й окремі об'єкти техніко-криміналістичної експертизи, тобто документи на паперових носіях. Об'єктом дослідження може також бути поліграфічне обладнання, поєднане з комп'ютерними засобами, принтери, факси, копіювальні апарати.

Проблеми, що притаманні комплексному експертному дослідженню таких об'єктів, зумовлені насамперед необхідністю одночасного розв'язання низки діагностичних й ідентифікаційних завдань. До них належать завдання пошуку даних із поданого на експертизу документа, а також ототожнення виявленої комп'ютерної інформації з даними на паперовому носії – документі. Документи з ознаками підроблення є важливими носіями інформації, що має криміналістичне значення. Для виготовлення таких документів на паперовій основі використовують різноманітну комп'ютерну та копіювальну техніку: персональні комп'ютери, оснащені сучасним програмним забезпеченням, різного типу принтери (матричні, струменеві, лазерні, термографічні), сканери, копії, апарати факсимільного зв'язку. За допомогою такої самої техніки здійснюють і підроблення документів, причому не лише виготовляють бланки документів, а й відтворюють їх реквізити – відбитки печаток, штампів, підписи, окремі частини текстів тощо [206, с. 171].

У цьому і вбачається комплексність застосування різних галузей знань для проведення таких комплексних досліджень під час розслідування фактів службового підроблення.

Водночас за результатами аналізу проведеного анкетування представників експертних установ встановлено низку проблемних аспектів,

що постають під час проведення СКТЕ і які призводили до зупинення проведення дослідження. До них належать:

1) постановка запитань, які виходять за межі компетенції експерта. Перелік орієнтовних питань достатньо повно розглянуто в науковій літературі, а також визначено в нормативно-правових документах, він переважно не відрізняється в кримінальних провадженнях про службові підроблення щодо інших кримінальних правопорушень, де призначають такі дослідження. Саме тому ми вважаємо, що перед призначенням СКТЕ необхідно обов'язково звернутися за консультацією до експерта з проведення комп'ютерно-технічних досліджень. Зокрема, серед помилок у питаннях експерту під час проведення СКТЕ поширеними є такі: чи містяться офіційні документи (бланки) на жорсткому диску; чи працює жорсткий диск (хоча для відповіді на це запитання не потрібно володіти спеціальними знаннями). Компетентність експерта визначають тим, наскільки він володіє знаннями в галузі СКТЕ, тобто обсяг його повноважень, що визначений законом, і той обсяг спеціальних знань, які необхідні для СКТЕ і за межі якої він не має права виходити. Крім цього, постає питання щодо підтвердження компетентності осіб та підвищення їх кваліфікації;

2) неконкретизованість запитань (запитання ставлять загальні, а потрібно конкретизувати, які саме документи). Зокрема: чи міститься на комп'ютері видалена інформація (хоча такої інформації надзвичайно багато, необхідно конкретизувати: «інформація, що має текст...»);

3) різнобічність науково-методичного забезпечення. З огляду на те, що Україна хоче стати повноцінним учасником на міжнародній арені, вона має вживати заходів з метою дотримання міжнародних конвенцій про захист прав людини й громадянина. Тобто кожен громадянин має бути впевнений, що під час проведення дослідження буде застосовано ті самі методики, які загальноприйняті й апробовані. На цьому акцентує увагу й І. В. Гора, який зазначає, що експертна практика різноманітних судово-експертних установ повинна бути єдиною в підході до розв'язання типових експертних задач.

Методики дослідження типових об'єктів не мають суттєво відрізнятися за глибиною та всебічністю наукової розробки. Мають застосовувати єдині наукові критерії та науково апробовані методики [44, с. 273]. Проте доводиться констатувати, що під час дослідження об'єктів, які не часто трапляються або щодо яких не розроблена відповідна методика й не внесена до Реєстру методик проведення судових експертиз, то експерти керуються методиками, які розроблені й опубліковані в спеціальній літературі. Вважаємо це неприпустимим. Використання у висновках експертів наукової або квазінаукової мови, посилань на наукові підходи, авторські методики, наведення в них реальних і вигаданих регалій експерта, у зв'язку з браком у правозастосовувача спеціальних знань, сприяє «психологічному тиску» на нього, за якого доказова сила експертизи необґрунтовано суб'єктивно підвищується. Цей аспект можуть використовувати з метою маніпулювання думкою суду, штучним розширенням доказової бази за кримінальним провадженням сторонами процесу [63, с. 143].

У тих випадках, якщо під час розслідування службового підроблення вилучено значну кількість комп'ютерної техніки й аксесуарів до неї, то слідчому необхідно визначити пріоритетність і першочерговість дослідження об'єктів. У таких випадках доцільним є призначення комп'ютерно-технічних досліджень на підставі розмежування об'єктів за групами, причому призначають такі дослідження окремими постановами.

Ще одним дослідженням, що проводять під час розслідування службового підроблення, є будівельно-технічна експертиза, яка належить до класу інженерно-технічних досліджень.

Перелік об'єктів будівельно-технічної експертизи надзвичайно широкий, усі вони підлягали науковому дослідженню. Водночас слід зазначити, що об'єкти, які мають відношення до службового підроблення, не було вивчено в межах інших наукових досліджень. Зокрема, за результатами аналізу висновків експертів у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення, виокремлено такі об'єкти дослідження: проектно-

технічна та кошторисна документація (проекти, схеми, креслення, відомості, акти виконаних робіт) – 62,3 %, нові об'єкти будівництва – 21,2 %, ремонт будівель (відповідність виконаного ремонту, обсяги виконаних робіт, відповідна кількість матеріалу, відповідність етапів виконаних робіт, відповідність кількості робочої сили) – 12,5 %, інше – 4 % (додаток Д).

Водночас необхідно враховувати, що документи має бути досліджено в межах судової економічної експертизи, проте завдання будівельно-технічної експертизи зовсім інші й полягають у визначенні:

- відповідності розробленої проектно-технічної та кошторисної документації вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- відповідності виконаних будівельних робіт і побудованих об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- відповідності виконаних будівельних робіт, окремих елементів об'єктів нерухомого майна, конструкцій, виробів і матеріалів проектно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- обсягів і вартості виконаних будівельних робіт і складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідності проектно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

- групи капітальності, категорії складності, ступеня вогнестійкості будівель і споруд та ступеня будівельної готовності не завершених будівництвом об'єктів;

- технічного стану будівель, споруд й інженерних мереж, причин пошкоджень і руйнувань об'єктів та їх елементів;

- вартості будівельних робіт, пов'язаних із переобладнанням, усуненням наслідків залиття, пожежі, стихійного лиха, механічного впливу тощо;

- можливості та розроблення варіантів розподілу (виокремлення частки, порядку користування) об'єктів нерухомого майна [147].

Саме документація в більшості випадків буде об'єктом різних експертиз. Проте судова будівельно-технічна експертиза надасть можливість встановити, що підрядна організація не виконала ту роботу або не розпочала виконання робіт, які зазначено в підписаному акті на виконані роботи. За допомогою судово-економічної експертизи можна встановити суму збитків, спричинених зазначеною діяльністю службових осіб, а технічна експертиза документів і судово-почеркознавча експертиза мають підтвердити справжність підписів службових осіб та відтисків печаток.

Прикладом може бути кримінальне провадження за обвинувальними актами № ЄРДР 1201807011000077 від 14 лютого 2018 року, № 120118070110000614 від 28 грудня 2018 року про обвинувачення ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 191, ч. 2 ст. 366 КК України. Зокрема, ОСОБА_1, перебуваючи на посаді директора ТОВ «КІК», код: 20435160, розташованого за адресою: смт Дубове, вул. Гагаріна, буд. 2 кв. 5, Тячівського району Закарпатської області, як службова особа, наділена організаційно-розпорядчими функціями, у порушення своїх службових обов'язків, діючи умисно, з корисливих спонукань, з метою привласнення майна, а саме грошових коштів Торунської сільської ради, за попередньою змовою із фізичною особою – підприємцем ОСОБА_2, який здійснював технічний нагляд за будівництвом об'єкта «Капітальний ремонт автомобільної дороги Торунь-Лопушне, км 0+000 – км 2+830, у межах с. Лопушне Міжгірського району», на підставі укладеного договору з Торунською сільською радою Міжгірського району Закарпатської області № 15 від 21 вересня 2018 року, зловживаючи службовим становищем, вніс до офіційних документів, а саме актів № 1 та 2 приймання виконаних будівельних робіт за жовтень–грудень 2017 року форми КБ-2в, завідомо неправдиві відомості, щодо виконання та завищення обсягів виконаних будівельних робіт під час проведення капітального ремонту автомобільної дороги Торунь–Лопушне, що в межах села Лопушне Міжгірського району Закарпатської області, і затвердив їх власним підписом [190].

Усі судові експертизи відрізняються одна від одної за складністю та завданнями, однак у таких ситуаціях важливе значення мають черговість і доцільність комплексності. Необхідно зауважити, що науковці та практики обговорюють питання щодо автоматизації судової будівельно-технічної експертизи. Зокрема, Е. Є. Колесов зазначає, що автоматизація дає змогу підвищити ступінь достовірності висновку експерта. Застосування автоматизованих комплексів і систем на практиці надає можливість перевести на новий рівень організацію експертного дослідження, створює умови для звільнення експерта-будівельника від виконання значної кількості механічних операцій, пов'язаних із розрахунками, тож він може зосередитися на творчому аспекті експертизи [73, с. 155].

Доцільно виокремити і складнощі, які постають у процесі судових будівельно-технічних досліджень:

1) порушення вимог нормативно-правових актів і методики проведення – 35,9 %. Зокрема, у кримінальному провадженні за обвинувальними актами № ЄРДР 1201807011000077 від 14 лютого 2018 року, № 120118070110000614 від 28 грудня 2018 року про обвинувачення ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 191, ч. 2 ст. 366 КК України, було призначено та проведено судову будівельно-технічну експертизу, у процесі якої було порушено вимоги Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 8 жовтня 1998 року № 53/5, без відповідних промірів, обладнання (спеціалізованих інструментів) і контрольних вирізувань асфальтобетонного полотна (шурфування) у відповідних місцях дорожнього покриття, з метою встановлення справжньої товщини асфальтобетонного покриття на досліджуваній ділянці дороги та в порушення Методики визначення товщини конструктивного шару дорожнього одягу, що обумовлює використання спеціального обладнання під час натурального обстеження ділянки дороги, отримання «кернів» унаслідок шурфування дорожнього покриття, подальшого їх дослідження в лабораторії (заміри згідно

з Методикою мали виконувати на відстані 1 метр від краю дорожнього покриття за всією довжиною досліджуваної ділянки дороги), а також Державних будівельних норм України (ДБН В.2.3-4:2015), згідно з п. 64 та 65 Таблиці 21.1 яких передбачено здійснювати перевірку товщини шару асфальтобетонних покриттів й основ шляхом кернування та проведення не менше ніж трьох вимірів (кернів) на 9000 квадратних метрів площі на відстані не менше ніж 1 метр від крайки покриття [190].

Також наявні порушення п. 2.3, 3.4, 3.5, 3.9, 4.14, 4.15 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, а саме експерт самостійно збирав матеріали, які підлягають дослідженню, обирав вихідні дані для проведення експертиз, що в наданих матеріалах є неоднозначні, не оформив відповідний протокол згідно з вимогами процесуального законодавства за відібраними зразками, не викликав учасників процесу або інших осіб під час дослідження об'єкта експертизи (представників ТОВ «КІК» та Торунської сільської ради). В описовій частині висновку експерта належно не описав процес дослідження та його результати [190];

2) *ненадання на дослідження необхідної кількості документації (речових доказів) – 26,3 %.* У таких ситуаціях експерти вимушені направляти клопотання про надання додаткових матеріалів, вихідних даних або навіть уточнення питань. Однак такі клопотання задовольняють протягом тривалого часу, а інколи витребувані документи слідчі надають не в повному обсязі. Наприклад, у кримінальному провадженні № 12014140000003655 ОСОБА_2 визнано невинуватим у пред'явленому обвинуваченні за ч. 2 ст. 15, ч. 5 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України. Однією з підстав було неврахування висновку судової будівельно-технічної експертизи № 023/14 від 6 травня 2014 року у зв'язку з тим, що під час проведення експертизи не було зазначено, що експерту надавали оригінал акта № 1 за березень 2009 року на суму 852 892, 80 грн чи копію; не зазначено реквізити інших актів, які експерту надавали для

дослідження; висновки експерт зробила лише з наданих документів для проведення експертизи [129];

3) *незабезпечення доступу до об'єкта дослідження – 19,7 %.*

Поширеними є випадки, коли експерту не мають можливості забезпечити явку на об'єкт через наявність об'єктивних або суб'єктивних підстав. З метою усунення цієї проблеми вважаємо за доцільне, щоб експерт звертався з клопотання до слідчого, який своєю чергою отримував дозвіл суду на проникнення до об'єкта. Зокрема, у кримінальному провадженні № 12021160380000042 від 14 січня 2021 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 366 КК України, на адресу слідчого надійшло клопотання судового експерта Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз про надання доступу до об'єкта дослідження. Слідчий вважає, що посадові особи Овідіопольської селищної ради Одеського району Одеської області, які використовують у своїй господарській діяльності зазначений дитячий садок, який розташований на території Овідіопольської селищної ради за адресою: Одеська область, Одеський район, смт Овідіополь, вул. Тараса Шевченка, 238, можуть відмовитися допустити слідчого, судового експерта до дитячого садка з метою проведення слідчих дій, а саме з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, а також беручи до уваги, що огляд житла чи іншого володіння особи здійснюють згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи, тому звернувся з цим клопотанням до суду. Суд, ознайомившись з клопотанням, дослідивши надані до нього письмові докази, вважає, що клопотання слідчого є обґрунтованим та підлягає задоволенню, оскільки справді виникла необхідність у проведенні огляду шляхом доступу до приміщення дошкільного навчального закладу загального типу «Ромашка» Овідіопольської селищної ради в смт Овідіополь, вул. Тараса Шевченка, 238, з метою фіксації відомостей, що мають суттєве значення для встановлення всіх обставин кримінального правопорушення [191];

4) *необхідність призначення повторних у зв'язку з відсутністю комплексу вирішуваних питань або комісійних експертиз через розбіжності у висновках – 14,6 %.* Часто слідчі, формуючи запитання за таким дослідженням, уникають консультацій в експертів. Така самовпевненість призводить до формулювання запитань, які виходять за межі дослідження або упускають один з аспектів дослідження. Зокрема, у кримінальній справі № 111 (реєстраційний номер справи під час проведення досудового розслідування), № 2307/1820/12, 1/703/3/18 (реєстраційний номер справи у Смілянському міськрайонному суді Черкаської області) за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні злочинів, передбачених ч. 5 ст. 191 та ч. 2 ст. 366 КК України слідчий призначив судову будівельно-технічну експертизу, однак після її проведення захисник заявив клопотання про призначення в кримінальній справі повторної судової будівельно-технічної експертизи, сформулювавши низку запитань. Необхідність проведення такої експертизи зумовлена тим, що деякі питання було упущено, і в межах досудового розслідування судової будівельно-технічну експертизу проводили без участі ОСОБА_1 і без надання відповідно в процесі проведення замірів та визначення обсягів робіт пояснень, без фіксації прихованих виконаних робіт, які не охоплені укладеними договорами, проте які були фактично виконаними саме в межах реалізації наявних договорів. На додаткові роботи було складено необхідні документи, які не були охоплені наявними договорами підряду. Водночас на виконання цих робіт було витрачено грошові кошти та засоби, які виділяли безпосередньо під виконання укладених договорів [134].

Під час розслідування службового підроблення часто постає необхідність проведення комісійних експертиз. Зокрема, у кримінальному провадженні, внесеному до ЄРДР за № 12017081270000164 від 14 грудня 2017 року щодо ОСОБА_1, за обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України, судовий експерт І. В. Макаров провів судову будівельно-технічну експертизу та підготував висновок № 149/02-18 від 7 лютого 2018 року, згідно з яким було

встановлено невідповідність обсягу й вартості фактично виконаних ПП «Гефест 2016» будівельних робіт на об'єкті. Загальна вартість робіт, відображених в акті № 1 приймання виконаних будівельних робіт, перевищує вартість виконаних робіт на 77 369 грн. Згодом під час судового розгляду справи ухвалою суду від 4 червня 2020 року було задоволено клопотання захисника обвинуваченої та в кримінальному провадженні призначено повторну судову будівельно-технічну експертизу. Згідно з висновком № 3001-20 від 30 квітня 2021 року судового експерта Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз О. Б. Баляя, вартість робіт становить 169 818, 46 грн.

Висновок судової будівельно-технічної експертизи судового експерта І. В. Макарова від 7 лютого 2018 року за № 149/02-18 та висновок повторної судової будівельно-технічної експертизи судового експерта О. Б. Баляя від 30 квітня 2021 року за № 3001-20 справді містять різні відомості про обсяги й вартість фактично виконаних будівельних робіт ПП «Гефест 2016» за об'єктом. На підставі цього постала необхідність у призначенні комісійної судової будівельно-технічної експертизи [195];

5) *відсутність експерта в усіх спеціалізованих державних структурах, що здійснюють експертну діяльність, – 3,5 %.* Наприклад, у кримінальному провадженні ЄРДР № 1201726000000585/ з обвинувальним актом, затвердженим прокурором відділу ювенальної юстиції прокуратури Чернівецької області, за обвинуваченням ОСОБА_1 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 191, ч. 1 ст. 366 КК України, у судовому засіданні захисник обвинуваченої звернулася до суду з клопотанням про призначення повторної судової будівельно-технічної експертизи. Оскільки висновок будівельно-технічної експертизи № 0129/БТ-17 від 24 липня 2017 року, виконаний судовим експертом ОСОБА_2, що не працює в жодній зі спеціалізованих державних структур, які здійснюють експертну діяльність, а відповідно до картки атестованого судового експерта працює в судово-

експертній фірмі «Експо-Фірма». Тому у справі було призначено повторну судову будівельно-технічну експертизу [196].

Окреслені проблемні аспекти під час призначення та проведення судової будівельно-технічної експертизи в більшості випадків призводять до необхідності проведення повторної або комісійної експертизи, зупинення виконання експертизи або визнання висновку експертизи недопустимим доказом. Вважаємо, що врахування цих недоліків як слідчими, так й експертними працівниками сприятиме достовірності, обґрунтованості та повноті висновку судової будівельно-технічної експертизи.

Під час розслідування службового підроблення також виникають завдання щодо визначення структури, складу та властивостей певної речовини, яку вилучають під час огляду місця події, обшуку або інших СРД і яка є предметом їх вчинення. Виконати таке завдання може експертиза матеріалів, речовин і виробів. Слушно зазначають Р. Л. Степанюк і С. І. Перлін, що криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів є ширшим поняттям, ніж відповідна криміналістична експертиза. Це весь процес роботи з матеріальними об'єктами, який охоплює їх виявлення, фіксацію, вилучення, дослідження процесу слідоутворення та власне судову експертизу [173, с. 548]. Серед об'єктів дослідження в процесі розслідування службового підроблення є: лакофарбові матеріали, нафтопродукти, спирти, метали і сплави, кераміка та полімери, харчові продукти тощо.

Зокрема, ОСОБА_1 у кримінальному провадженні № 120181500000278 від 6 вересня 2018 року за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 366, ч. 2 ст. 367, ч. 3 ст. 191, ч. 3 ст. 28, ч. 1 ст. 366, ч. 3 ст. 28, ст. 227, ч. 2 ст. 15, ч. 5 ст. 191, ч. 5 ст. 191 КК України, звернувся з клопотаннями про призначення додаткової судової експертизи харчових продуктів – вершкового масла та призначити додаткову судову економічну експертизу. У клопотанні посилався на те, що в цьому кримінальному провадженні неодноразово проводили експертизи, зокрема комісійні експертизи щодо харчових продуктів. З висновків експертів встановлено, що

всі експертизи проводили на підставі протоколів випробувань, тобто безпосередньо експерт відібрання зразків масла не здійснював, і протоколи випробувань не мають статусу експертного висновку [186].

Результати аналізу практики засвідчують, що для успішного виконання такого дослідження необхідно застосовувати комплекс методів, які забезпечать виявлення ознак, що утворилися в процесі виготовлення, зберігання та використання таких об'єктів, і за можливості всебічного їх дослідження.

Висновок до розділу 3

Підсумовуючи викладене в підрозділі, ми дійшли висновків, що у справах про службові підроблення призначають: ідентифікаційні дослідження, які встановлюють індивідуальну тотожність різних видів слідів, конкретних предметів, зразків почерку підозрюваних, обвинувачених (почеркознавчі експертизи, техніко-криміналістичні дослідження документів); класифікаційні, що визначають групову належність друкарських форм і засобів та інших об'єктів (техніко-криміналістичні дослідження документів, авторознавчі) і діагностичні експертизи, які показують стан фінансово-економічної діяльності підприємства, вплив на нього дій конкретних службових осіб (судово-економічна, судово-бухгалтерська тощо).

Зосереджено увагу на проблемних аспектах комплексних досліджень. Визнано, що для оптимізації процесу розслідування службового підроблення найефективнішим є проведення комплексних експертиз: судової комп'ютерно-технічної і техніко-криміналістичної експертиз документів; судової комп'ютерно-технічної та судово-почеркознавчої; судової комп'ютерно-технічної і судово-економічної (судово-бухгалтерської).

За результатами вивчення висновків досліджень експертів-почеркознавців у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення було встановлено, що об'єктами почеркознавчих досліджень є: підписи – 68,3 %, стислі тексти – 16,3 %, рукописи – 11,2 %, цифрові записи – 4,2 %.

Виокремлено обставини, які позначаються на об'єктивності й повноті почеркознавчого дослідження, зокрема це: недостатня кількість зразків – 41,7 %; неналежно зібраний матеріал – 34,6 %; порушення правил пакування – 15,6 %; інше – 8,1 %.

Виявлено помилки, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення такого виду дослідження: 1) під час проведення СРД (огляд, обшук), тимчасового доступу до речей та документів у протоколі не було відображено виявлення та вилучення документа, який відправляли згодом на дослідження; 2) не було проведено огляд документа, не винесено постанову про залучення документа до матеріалів кримінального провадження; 3) у протоколі СРД зазначено, що документ вилучено й упаковано в певний спосіб, а надалі на дослідження надходить документ неупакований або упакований в інший спосіб, а підписів осіб, які брали участь у СРД, унаслідок якого було отримано досліджуваний документ, немає; 4) порушення законного порядку отримання та оформлення зразків для порівняльного дослідження; 5) недотримання вимоги щодо належного суб'єкта проведення експертизи; 6) неознайомлення підозрюваного, його захисника й інших заінтересованих осіб з постановою про призначення експертизи та з висновком експерта; 7) неправильно сформульовані питання експерту.

Виокремлено види судових експертиз, які призначають у разі службового підроблення, серед них: судово-економічні (42,3 %), комп'ютерно-технічні (24,6 %) й інші (будівельно-технічна, матеріалів речовин і виробів) (16,2 %). Виявлено проблемні аспекти судово-економічних експертиз, серед яких: надання копій офіційних документів, а не оригіналів – 65,4 %; чернеток, а не офіційно оформлених документів з відповідними

підписами та печатками, – 27,3 %; надання документів у вигляді рапортів, протоколів, постанов, аудіозаписів, а не офіційних фінансових документів, – 5,6 %, інше – 1,7 %.

Окреслено об'єкти судових будівельно-технічних досліджень, до яких належать: проєктно-технічна та кошторисна документація (проєкти, схеми, креслення, відомості, акти виконаних робіт) – 62,3 %, нові об'єкти будівництва – 21,2 %, ремонт будівель (відповідність виконаного ремонту, обсяги виконаних робіт, відповідна кількість матеріалу, відповідність етапів виконаних робіт, відповідність кількості робочої сили) – 12,5 %, інше – 4 %.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації сформульовано наукові положення та отримано результати, що в сукупності розв'язують важливе наукове завдання розроблення теоретичних положень і науково обґрунтованих рекомендацій щодо використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. Найважливіші з-поміж них такі:

1. За результатами здійсненого аналізу стану наукових досліджень, пов'язаних зі службовим підробленням, встановлено, що ця проблематика була предметом наукового пошуку науковців. Зокрема, це дисертаційні дослідження: С. П. Чичиркіної «Організація і тактика розслідування службових підроблень» (2012), у якій висвітлено окремі аспекти розслідування службового підроблення, та Я. С. Остапенко «Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання» (2017), у якій розроблено кримінологічну характеристику та шляхи запобігання службовому підробленню в Україні, а також розглянуто юридичний склад кримінального правопорушення. Однак ці праці не стосувалися специфіки використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення і не цілком ураховували потреби правозастосовної практики. У зв'язку із цим, у нашому дослідженні обрано шлях організації наукового опису й пояснення генези наукових досліджень проблем використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення, що ґрунтується на двох чинниках: а) хронологічна послідовність низки історичних правових джерел, які стосуються зародження та формування службового підроблення як кримінального правопорушення; б) значення для правозастосовної практики становлення та розвитку інституту використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення.

2. З огляду на специфіку розслідування службового підроблення, визначено, що спеціальні знання – це сукупність не загальновідомих у кримінальному провадженні теоретичних знань, набутих унаслідок фахової

підготовки, а також практичних умінь і навичок, отриманих під час практичної діяльності в окремій галузі чи сфері для використання з метою виявлення ознак вчинення кримінального правопорушення та його подальшого розслідування й судового розгляду.

На підставі вивчення емпіричного матеріалу виокремлено такі основні форми використання спеціальних знань: проведення судових експертиз – 89,8 % (ст. 242–245 КПК України); участь спеціаліста під час проведення СРД – 74,3 % (ч. 8 ст. 228; ч. 1 ст. 236; ч. 3 ст. 237; ч. 2 ст. 240; ч. 2 ст. 241; ч. 1 ст. 245; ч. 1 ст. 262; ч. 1 ст. 266; ч. 3 ст. 359 КПК України); консультації спеціаліста – 71,4 % (ч. 1 ст. 71 КПК України); ревізії та інші форми державного фінансового контролю – 47,3 % (ч. 2 ст. 93; ч. 4 ст. 99 КПК України).

Згідно з результатами аналізу кримінальних проваджень за фактами службового підроблення, встановлено, що спеціаліст, долучаючись до проведення СРД, реалізує такі функції: 1) практичну, яка передбачає: підготовку, організацію та проведення окремих СРД; пошук, виявлення, огляд і фіксацію слідів вчинення кримінального правопорушення, речових доказів; відібрання зразків для порівняльного дослідження; 2) методичну, яка полягає в навчанні та роз'ясненні, консультуванні слідчого щодо правильних, науково обґрунтованих методик, способів організації та проведення СРД, стратегії, тактики, способів і засобів виявлення, фіксації, огляду та вилучення, а також дослідження доказів у кримінальному провадженні; 3) технічну, зміст якої полягає в обранні та застосуванні належних науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів, необхідних для якісного виявлення та фіксації слідів вчинення кримінального правопорушення та речових доказів; 4) консультаційну, що полягає в наданні роз'яснень з питань, що виникають у кримінальному провадженні; 5) процесуальну, яка передбачає фіксацію в протоколі СРД інформації, наданої спеціалістом; постановку запитань спеціалістом тощо.

Доведено, що в межах розслідування фактів службового підроблення можливим є залучення різних фахівців різних галузей знань, зокрема

психології, обліку й оподаткування, економіки, фінансів та банківської справи, інформаційних технологій, землеустрою та містобудування, медицини.

3. Виокремлено основні структурні елементи криміналістичної характеристики службового підроблення, серед яких: предмет посягання; особа правопорушника, типовий спосіб вчинення, типова слідова картина, мотив вчинення. На підставі аналізу цих елементів визначено кореляційні зв'язки між ними та встановлено можливості використання спеціальних знань для їх дослідження.

Аргументовано, що для визнання документа офіційним, який буде предметом посягання щодо службового підроблення, необхідно враховувати, що:

1) предметом службового підроблення може бути як паперовий, так й електронний документ, оформлений у встановленому порядку, що має належні реквізити (бланк, печатку, штамп, голограму);

2) офіційний характер документа визначає його зміст – засвідчення юридичних фактів, що безпосередньо розпочинають, змінюють або зупиняють правовідносини, засвідчують юридично значущі діяння, які приведуть до можливих правових наслідків;

3) офіційний документ складає, видає чи посвідчує представник влади або місцевого самоврядування, від імені державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та об'єднань, а також підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності.

Віднесення документа до предмета вчинення службового підроблення відбувається за допомогою участі спеціаліста, який шляхом застосування комплексу аналітичних і пошукових заходів надає допомогу слідчому у фіксуванні факту вчинення службового підроблення.

На підставі опрацювання слідчої та судової практики сформовано типову характеристику осіб, які вчиняють службове підроблення. Використання її даних правоохоронними органами підвищить діяльність щодо розшуку та встановлення осіб, причетних до протиправної діяльності. Згідно з

вивченими матеріалами кримінальних проваджень, встановлено, що: більшість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, – громадяни України (99,7 %) чоловічої статі (67,6 %). Найбільшу за кількістю вікову групу формують особи віком від 40-ка до 54 років – 39,6 % від загальної кількості виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, на другому місці – особи від 29-ти до 39 років (29,2 %), найменшою є кількість осіб, причетних до цього виду протиправної діяльності, – віком від 18-ти до 28 років (8,9 %). Вчинення службового підроблення відбувається переважно одноособово (89 %), і лише в 3,2 % його вчиняють особи, яких раніше притягували до кримінальної відповідальності.

Найчисельнішу групу (26,3 %) осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України в період з 2016-го до I кварталу 2022 року, утворюють працездатні особи, які на момент вчинення службового підроблення були працівниками правоохоронних органів. Решта осіб за родом занять розподілилися так: посадові особи місцевого самоврядування (26 %), державні службовці (23,2 %), посадові та службові особи інших органів державної влади (8,7 %), депутати (6 %), військовослужбовці (4,3 %), посадові та службові особи (райдержадміністрацій та облдержадміністрацій) (4,1 %), інші (1,4 %). Крім цього, щодо зайнятих посад на час вчинення кримінального правопорушення: а) державні службовці: категорія В (34,2 %), 1–7 категорії за законом № 4050-VI (34,2 %), категорія Б (28,7 %), категорія А (2,9 %); б) посадові особи місцевого самоврядування: 5–7-ї категорій (58,3 %), 4-ї категорії (35,0 %), 3-ї категорії (4,6 %), 1–2-ї категорій (2,1 %).

Визначено, що більшість способів вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, є повноструктурними й охоплюють дії з підготовки, вчинення та приховування. З огляду на аналіз матеріалів кримінальних проваджень, виокремлено такі дії щодо підготовки до вчинення службового підроблення: отримання оригіналів (зразків або копій чи окремих реквізитів документів; налагодження технічного обладнання (інструментів, технічних приладів, допоміжних матеріалів, речовин);

залучення відповідних осіб з навичками; виготовлення пробних копій документа або окреме виготовлення певних частин (реквізитів) документа; вивчення особливостей документообігу на підприємствах, в установах, організаціях.

Обґрунтовано межі застосування спеціальних знань, необхідних для дослідження всіх обставин службового підроблення, залежно від його способу вчинення. Різноманітність і складність об'єктів, які використовують, залежно від способу вчинення службового підроблення, зумовлює необхідність обов'язкового застосування спеціальних знань у певній галузі на всіх стадіях виявлення та розслідування відповідних кримінальних правопорушень.

Окреслено основні ознаки слідової картини, які характеризують спосіб підроблення документа, поділено їх на три групи: 1) слідова інформація, яка залишається внаслідок виготовлення документа (нанесення зображення на документ) (98,7 % опитаних слідчих); 2) слідова інформація, яка залишається внаслідок підроблення документа або внесення змін до реквізитів документа (96,5 % опитаних); 3) слідова інформація, яка залишається внаслідок внесення завідомо неправдивої інформації до документа (87,9 % опитаних). Найчастіше службове підроблення вчиняють шляхом інтелектуального підроблення (69,8 %). У 30,2 % випадків вчиняють матеріальне підроблення, зокрема: повне (85,4 %) та часткове (14,6 %).

Доведено, що ефективність встановлення слідової картини службового підроблення залежить від її кваліфікованого дослідження за участю спеціалістів, з використанням відповідних науково-технічних засобів й експертних методів, а також перевірки за допомогою інноваційних експертних технологій.

Означено, що мотиви службового підроблення досить складно встановити, однак вони потребують доведення. З'ясовано, що в більшості випадків мотивом вчинення є корисливий мотив (94,5 %). Іншими мотивами вчинення службового підроблення є: учинення службового підроблення з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшення його

вчинення (2,3 %); захист себе або інших осіб / свого майна або майна інших осіб (2,1 %); легковажність і безвідповідальність (1,1 %).

4. Участь спеціаліста під час проведення огляду місця події за фактами службового підроблення полягає у: виявленні предметів й інструментів, які могли використовувати для виготовлення підроблених бланків або реквізитів; фіксації слідів, що вказують на конкретні способи підроблення документів; відборі предметів і документів, які підлягають вилученню з місця події; консультуванні слідчого про можливості огляду документів і предметів на місці їх виявлення; висуванні версій про особу правопорушника; виборі правильного способу упакування об'єктів, що підлягають вилученню; застосуванні необхідних техніко-криміналістичних засобів для виявлення матеріальних слідів вчинення підроблення документів, фіксації результатів огляду.

Констатовано, що під час проведення огляду офіційних документів, які мають відношення до діяльності службових осіб підприємств, установ й організацій, необхідно дотримуватися такої послідовності: 1) визначити всі формальні та юридичні ознаки реквізитів офіційного документа (чи відповідає документ встановленому зразку); 2) зіставити назву офіційного документа з його змістом; 3) з'ясувати, з якою метою склали офіційний документ, і відповідність його нормативно-правовим актам; 4) виявити недостовірні дані, які містяться в офіційних документах, та їх зафіксувати; 5) здійснити порівняння вилученого офіційного документа в службових осіб, вилучивши офіційні документи в осіб, на користь яких їх видавали.

5. Доведено, що обшук – це специфічна СРД, що залежно від залучення спеціалістів до його проведення може передбачати кілька етапів: встановлення фактичних і юридичних підстав для його проведення; підготовка до проведення; здійснення пошукових дій, спрямованих на виявлення підроблених документів, речей та предметів; вилучення об'єктів, які мають відношення до кримінального провадження. Залежно від етапів обшуку під час розслідування службового підроблення спеціалістів залучали: в процесі

підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів) – 76,4 %; під час робочого етапу (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд й аналіз наявної документації тощо) – 98,2 %; під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу) – 65,7 %.

Встановлено, що об'єктами пошуку є: офіційні документи (зокрема бланки) – 100 %; записні книжки, чернетки – 84,3 %; грошові кошти, отримані протиправним шляхом, – 79,2 %; печатки, штампи – 76,3 %; технічні засоби підроблення документів (сканери, принтери, комп'ютерна техніка – 76,3 %, мобільні телефони – 69,2 %, інше – 12,1 %. Доведено, що виявити, зафіксувати, правильно описати та вилучити зазначені об'єкти можна за допомогою відповідного спеціаліста.

З'ясовано, що під час проведення обшуку уповноважені особи зазнають складнощів щодо: фотографування – 45,6 %; відеозйомки – 35,4 %; вилучення необхідної документації, речей та предметів – 42,3 %; пакування вилучених об'єктів – 23,4 %; опису в протоколі – 16,7 %, інше – 9,2 %. Надано криміналістичні рекомендації щодо недопущення та вирішення окреслених проблемних питань.

6. За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень встановлено, що допит проводили в кожному з них, проте лише в 26,7 % випадків до проведення допиту залучали спеціаліста. Визначено основні прогалини під час підготовки до допиту та його проведення за фактами розслідування службових підроблень, серед них: 1) брак знань щодо необхідного переліку та змісту документів (нормативних, адміністративних, виробничих), відповідно до яких закріплені права й обов'язки службових осіб, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій (42,5 %); 2) недостатній рівень знань слідчого щодо правил ведення, оформлення та видачі офіційних документів, належне вивчення яких дає змогу встановити суттєві обставини вчиненого

кримінального правопорушення (33,1 %); 3) вибір і застосування неправильної тактики проведення допиту, що може призводити до конфліктної ситуації або перенесення допиту (12,6 %); 4) застосування слідчим техніко-криміналістичних засобів під час проведення допиту, що позначається на якості його проведення та встановленні психологічного контакту з допитуваною особою (11,8 %).

7. Запропоновано перелік судових експертиз, які можуть призначати в процесі розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України: 1) криміналістичні: почеркознавча експертиза й технічна експертиза документів; 2) економічні: бухгалтерська експертиза та фінансово-економічна експертизи (експертиза фінансово-господарської діяльності); 3) інженерно-технічні: комп'ютерно-технічна, земельно-технічна та оціночно-земельна експертизи; 4) фототехнічна і портретна експертизи; 5) будівельно-технічна й оціночно-будівельна експертизи. Відповідно до результатів аналізу вивчених кримінальних проваджень за фактами службового підроблення, найчастіше призначали: 1) криміналістичні: почеркознавча експертиза (98,6 %); технічна експертиза документів (96,3 %); 2) економічні: бухгалтерська експертиза (67,6 %); фінансово-економічна експертиза (експертиза фінансово-господарської діяльності) (59,7 %); 3) інженерно-технічні: комп'ютерно-технічна експертиза (43,6 %); земельно-технічна й оціночно-земельна експертизи (27,4 %); 4) інші (11,2 %).

8. У межах дослідження встановлено, що об'єктами почеркознавчих досліджень є: підписи – 68,3 %, стислі тексти – 16 %, рукописи – 11,2 %, цифрові записи – 4,2 %. Виокремлено обставини, які позначаються на об'єктивності і повноту почеркознавчого дослідження, серед яких: недостатня кількість зразків – 41,7 %; неналежно зібраний матеріал – 34,6 %; порушення правил пакування – 15,6 %; інше – 8,1 %.

Увагу зосереджено на проблемних аспектах комплексних досліджень, які пов'язані з такими чинниками: 1) статус комплексних експертиз окремо не визначено в кримінальному процесі (33,3 %); 2) брак науково-методичного

забезпечення комплексних досліджень (24,8 %); 3) проблемні аспекти організаційного характеру (38,9 %). Згідно з результатами проведеного анкетування, респонденти до питань організаційного характеру відносять: 1) постановку запитань, які не належать до предмета дослідження та виходять за межі компетенції судових експертів або, навпаки, суттєво звужують перелік питань (45,7 %); 2) брак знань у слідчих щодо завдань, можливостей та значення комплексних експертиз, їх відмінностей від комісійних (36,4 %); 3) порушення послідовності проведення досліджень одного об'єкта різними експертами (12,3 %); складнощі у зв'язку з реєстрацією матеріалів у різних підрозділах (4,2 %); інші (1,4 %)

За фактами службового підроблення призначали такі комплексні судові експертизи: 1) почеркознавча й технічна експертизи документів – 47,4 %; 2) почеркознавча й економічна – 23,5 %; 3) почеркознавча та будівельно-технічна – 16,2 %; 4) почеркознавча і товарознавча – 10,1 %; інші види – 2,8 %.

9. На підставі результатів узагальнення висновків технічної експертизи документів за фактами службового підроблення вдалося встановити, що дослідження печаток і штампів проводили в 51,2 % випадків, способу друку документа – 29,7 %; підписів з технічною підробкою – 12,1 %, принтерів – 6,8 %, інше – 2 %. Виявлено помилки, яких припускаються слідчі під час підготовки та призначення такого виду дослідження: 1) під час проведення СРД (огляд, обшук), тимчасового доступу до речей та документів у протоколі не було відображено виявлення та вилучення документа, який відправляли згодом на дослідження; 2) не було проведено огляд документа, не винесено постанову про залучення документа до матеріалів кримінального провадження; 3) у протоколі СРД зазначено, що документ вилучено й упаковано в певний спосіб, а надалі на дослідження надходить документ неупакований або упакований в інший спосіб, а підписів осіб, які брали участь у СРД, унаслідок якого було отримано досліджуваний документ, немає; 4) порушення законного порядку отримання та оформлення зразків для порівняльного дослідження; 5) недотримання вимоги щодо належного

суб'єкта проведення експертизи; 6) неознайомлення підозрюваного, його захисника й інших заінтересованих осіб з постановою про призначення експертизи й висновком експерта; 7) неправильно сформульовані питання експерту.

10. Виокремлено види судових експертиз, які призначають у разі службового підроблення, серед них: судово-економічні (42,3 %), комп'ютерно-технічні (24,6 %) й інші (будівельно-технічна, матеріалів речовин і виробів) (16,2 %). Виявлено проблемні аспекти судово-економічних експертиз, серед яких: надання копій офіційних документів, а не оригіналів, – 65,4 %; чернеток, а не офіційно оформлених документів з відповідними підписами та печатками, – 27,3 %; надання документів у вигляді рапортів, протоколів, постанов, аудіозаписів, а не офіційних фінансових документів, – 5,6 %, інше – 1,7 %.

Виокремлено об'єкти, які надходять до проведення комп'ютерно-технічних експертиз, до яких належать: 1) комп'ютерні носії інформації (твердотільні накопичувачі, флеш-накопичувачі, диски для лазерних систем зчитування) – 36,9 %; 2) системні блоки комп'ютерів – 28,6 %; 3) ноутбуки та планшети – 23,5 %; 4) сервери – 8 %; 5) мобільні телефони, відео реєстратори – 3 % тощо. Водночас встановлено низку проблемних аспектів, що постають під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи та які призводили до зупинення проведення дослідження. До них належать: 1) постановка запитань, які виходять за межі компетенції експерта; 2) неконкретизованість запитань (запитання ставлять загальні, а потрібно конкретизувати, які саме документи); 3) різнобічність науково-методичного забезпечення.

Окреслено об'єкти судових будівельно-технічних досліджень, до яких належать: проєктно-технічна та кошторисна документація (проєкти, схеми, креслення, відомості, акти виконаних робіт) – 62,3 %, нові об'єкти будівництва – 21,2 %, ремонт будівель (відповідність виконаного ремонту, обсяги виконаних робіт, відповідна кількість матеріалу, відповідність етапів виконаних робіт, відповідність кількості робочої сили) – 12,5 %, інше – 4 %.

Виявлено складнощі, пов'язані з будівельно-технічними дослідженнями, до яких належать: 1) порушення вимог нормативно-правових актів і методики проведення – 35,9 %; 2) ненадання на дослідження необхідної кількості документації (речових доказів) – 26,3 %; 3) незабезпечення доступу до об'єкта дослідження – 19,7 %; 4) необхідність призначення повторних через відсутність комплексу вирішуваних питань або комісійних експертиз через розбіжності у висновках – 14,6 %; 5) відсутність експерта в усіх спеціалізованих державних структурах, що здійснюють експертну діяльність, – 3,5 %.

11. У межах дослідження доведено необхідність фіксування консультативної діяльності спеціаліста в протоколі СРД. З метою унормування питання процесуального закріплення консультативної допомоги спеціалістів у кримінальному провадженні запропоновано внести доповнення до ч. 1 ст. 71 КПК України, виклавши її в такій редакції: **«Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками й може надавати *усні консультації або письмові роз'яснення із фіксуванням їх у відповідному протоколі*, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок».**

Відповідно до результатів аналізу судової практики розслідування службового підроблення, органи досудового розслідування на підставі однієї норми КПК України (ч. 2 ст. 93 КПК) мають право використовувати результати позапланової ревізії, однак на підставі іншої не можуть бути її ініціатором. Усунути цю колізію можливо шляхом внесення змін і доповнень до КПК України. Ураховуючи викладене вище, пропонуємо ч. 2 ст. 93 КПК України викласти в такій редакції:

«Сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей,

документів, відомостей, висновків експертів, а також призначення інспектування у формі ревізії та інших форм фінансового контролю, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аленин Ю. П. Процессуальные особенности производства следственных действий : монография. Одесса : Центр.-Укр. изд-во, 2002. 264 с.
2. Антощук А. О. Криміналістична характеристика вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. *Митна справа*. 2012. № 2, ч. 2. С. 430–433.
3. Антощук А. О. Огляд місця події при вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2 (87). С. 243–250.
4. Арешонков В. В. Проблеми призначення та проведення комплексних експертиз під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 90–100.
5. Балонь А. Б. Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 258 с.
6. Бахин В. П. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования. *Вестник криминалистики*. 2000. Вып. 1. С. 17–22.
7. Бирюков В. В., Коваленко В. В. Криминалистическое исследование документов : монография. Луганск : РИО ЛИВД, 1999. 115 с.
8. Бідняк В. А. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 264 с.
9. Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2018. 20 с.
10. Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро. 2018. 244 с.
11. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2019. 152 с.

12. Боднар А. В. Використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 200 с.
13. Боднар А. В. Форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 46–58.
14. Бондаренко Д. А. Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 237 с.
15. Будзієвський М. Ю. Сучасні способи підробки захисних засобів документів, їхні ознаки. *Криміналістичний вісник*. 2004. № 2 (2). С. 91–96.
16. Буяджи Г. Історія формування та передумови виникнення Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 143–147.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
18. Вернадский В. И. Очерки и речи. Дубна : Феникс, 1997. Вып. 2, Т. I. 576 с.
19. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 19 листоп. 2019 р. у справі № 359/3474/17, провадження № 1-кп/359/76/2019. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85719596>.
20. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 30 черв. 2021 р. у справі № 359/113/18, провадження №1-кп/359/47/2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97987735>.

21. Вирок Володарського районного суду Донецької області від 10 черв. 2020 р. у справі № 222/681/19, провадження № 1-кп/222/50/2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89707417>.
22. Вирок Голосіївського районного суду міста Києва від 18 квіт. 2017 р. у справі № 752/7487/17, провадження № 1-кп/752/640/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/66038717>.
23. Вирок Гусятинського районного суду Тернопільської області від 20 січ. 2021 р. у справі № 596/531/20, провадження № 1-кп/596/18/2021. *YouControl* : [сайт]. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/94277496/>.
24. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 8 листоп. 2018 р. у справі № 404/1267/18, провадження 1-кп/404/401/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/77708145>.
25. Вирок Кодимського районного суду Одеської області від 13 груд. 2021 р. у справі № 503/700/21, провадження № 1-кп/503/45/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101830847>.
26. Вирок Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 2 черв. 2020 р. у справі № 204/636/20, провадження №1-кп/204/447/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89586783>.
27. Вирок Лисянського районного суду Черкаської області від 15 листоп. 2018 р. у справі № 700/175/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/77873946>.
28. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 12 трав. 2020 р. у справі № 159/2202/19, провадження № 1-кп/161/212/20.

Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89188007>.

29. Вирок Любешівського районного суду Волинської області від 9 груд. 2020 р. у справі № 164/1661/20, провадження № 1-кп/162/112/2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93405507>.

30. Вирок Менського районного суду Чернігівської області від 22 квіт. 2019 р. у справі № 738/1792/17, провадження № 1-кп/738/37/2019. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81320482>.

31. Вирок Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області від 20 трав. 2021 р. у справі № 483/483/21, провадження №1-кп/483/117/2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97050095>.

32. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 29 жовт. 2019 р. у справі № 522/8527/19, провадження № 1-кп/522/1829/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85243710>.

33. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 4 груд. 2017 р., провадження № 1-кп/759/468/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70670291>.

34. Вирок Сосницького районного суду Чернігівської області від 22 квіт. 2021 р. у справі № 735/588/19, провадження № 1-кп/745/16/2021. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96466859>.

35. Вирок Старокостянтинівського районного суду в Хмельницькій області від 22 квіт. 2010 р. у справі № 1-111/2010 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/10294172>.

36. Вирок Чернівецького районного суду Вінницької області від 24 верес. 2019 р., провадження по справі № 1-кп/150/6/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84467295>.

37. Вирок Яготинського районного суду Київської області від 19 листоп. 2020 р. у справі № 382/1043/20, провадження 1-кп/382/115/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92957828>.

38. Висновок експерта Миколаївського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 18 лют. 2016 р. № 225132.

39. Войчишена М. В. Криміналістична характеристика особи правопорушника через призму кримінальних правопорушень за фактами обігу порнографічних предметів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 82. С. 47–53.

40. Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2001. 426 с.

41. Волобуєв А. Ф., Осика І. М., Степанюк Р. Л. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. Харків : Курсор, 2009. 320 с.

42. Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч.-метод. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2008. 304 с.

43. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. (Методологические вопросы). Киев : Вища шк., 1980. 160 с.

44. Гора И. В. Организационные проблемы судебно-экспертной деятельности в Украине. *Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice*. Vilnius, Varsuva, 2016. С. 263–278.

45. Гора І. В., Попович І. І. Комплексне дослідження окремих об'єктів судово-технічної експертизи документів при вирішенні питання щодо встановлення давності їх виконання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Т. 63. С. 288–292. (Серія «Право»). URL : <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232283/231092>.
46. Горбачевський В. Я. Спеціальні знання у розслідуванні злочинів. *Сучасні криміналістичні експертизи в розслідуванні злочинів : матеріали круглого столу* (Київ, 25 лют. 2015 р.). Київ, 2015. С. 77–80.
47. Грабовский В. Д., Кравчук О. Н. Фоноскопия. Теория и практика использования звуковых следов в расследовании преступлений : учеб. пособие. Н. Новгород : НА МВД РФ, 2001. 108 с.
48. Грамоты XIV–XVI вв. Великого княжества Литовского 1529 г. *Репозиторий Барановичского государственного университета* : [сайт]. URL: <http://abit.barsu.by:8080/bitstream/handle/handle/395/Грамоты%20XIV-%20XVI%20вв.%20Великого%20Княжества%20Литовского.pdf?sequence=4&isAllowed=y>.
49. Гриненко І. М., Полєнніков М. О. Особливості дослідження електронних документів при проведенні судово-економічної експертизи. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63. С. 143–148. URL : <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/18-1.pdf>.
50. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2015. № 2. С. 151–154.
51. Дондик Н. Я. Використання спеціальних бухгалтерських знань при розслідуванні економічних злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.
52. Дондик Н. Я. Спеціальні бухгалтерські знання та їх застосування під час розкриття та розслідування бухгалтерських злочинів : монографія. Київ : Атіка, 2007. 144 с.

53. Другий Волинський статут Великого князівства Литовського 1566 року [Статут Вялікага князівства Літоўскага 1566 року. Мінськ, 2003. 263 с. За виданням 1855 року]. *Ізборник* : [сайт]. URL: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_07.htm.
54. Дударець Р. М. Актуальні питання призначення та проведення ревізій і перевірок за чинним законодавством України. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві* : матеріали міжвід. наук.-практ. семінару. Київ, 2016. С. 38–42.
55. *Експертизи у судочинстві України* : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
56. Жижиленко А. А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. СПб. : Невск. тип., 1900. 756 с.
57. Запотоцький А. П. Документи як процесуальні джерела доказів у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.
58. Запотоцький А. П. Позапланова виїзна ревізія як спосіб використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері будівництва *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 231–234.
59. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2008. 19 с.
60. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекцій. Харків : Прапор, 1996. 260 с.
61. Капліна О., Маринів Н. Проведення ревізій та перевірок у кримінальному провадженні: дисонанс законодавства та правозастосовної практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 197–206.
62. Карпенко Р. С. Особа злочинця як елемент кримінальної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 144–148.

63. Карпінська Н., Крикунов О. Окремі питання проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у кримінальному судочинстві. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 140–144.
64. Карпушин С. Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 210 с.
65. Качурін С. Г., Семеніхін М. В. Тактичний арсенал слідчого: системи тактичних прийомів одержання експериментальних зразків почерку та підписів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2019. № 2 (38). С. 112–123. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2019-38-2-112-123>.
66. Кісілюк Е. М. Службова особа як суб'єкт корупційних злочинів. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : зб. тез доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 31 берез. 2017 р.). Харків, 2017. С. 95–96.
67. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
68. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 632 с.
69. Ковальов К. М. Спеціальні знання в судовій експертизі визначення давності документа. *Правовий часопис Донбасу*. 2021. № 2 (75). С. 140–152. URL: <https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/01/16.kovalov.pdf>.
70. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2018. 657 с.
71. Когутич І. І. Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12, Число 2(33). С. 121–123
72. Козак О. В. Одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2011. 20 с.

73. Колесов Е. Є. Автоматизація судової будівельно-технічної експертизи. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2018 р.) Київ–Маріуполь, 2018. С. 155–156.
74. Комісарчук Р. В. Почеркознавча експертиза в технології розслідування господарських злочинів: методично-організаційне забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 160–164.
75. Компанець Є. М. Участь спеціаліста у кримінальному провадженні про порушення прав інтелектуальної власності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 318–323.
76. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие. Харьков : Консум, 1999. 157 с.
77. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
78. Копча Н. В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 123–125. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41080>.
79. Копча Н. В. Використання спеціальних знань під час проведення допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 101–106. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41088/1/Стаття_Копча_4_6_2021.pdf.
80. Копча Н. В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій*

експертизи : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 344–347. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41083>.

81. Копча Н. В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 335–337. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/82>.

82. Копча Н. В. Значення криміналістичної характеристики при розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 335–337.

83. Копча Н. В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2021. С. 133–135. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41084>.

84. Копча Н. В. Проблемні аспекти комплексних досліджень при розслідуванні службового підроблення. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (електрон. вид., 20 квіт. 2022 р.). Київ ; Львів ; Дніпро, 2022. С. 111–113. URL: <https://lduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-20.04.2022.pdf>.

85. Копча Н. В. Проблемні аспекти призначення техніко-криміналістичної експертизи документів при розслідуванні службового підроблення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1. С. 111–115. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2022/23.pdf.

86. Копча Н. В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 98–103. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41082>.

87. Копча Н. В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 1 (16). С. 94–99. URL: <http://www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/66/64>.

88. Копча Н. В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 10–11 груд. 2020 р.). Рівне, 2020. С. 105–107. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41078/1/1_megu.rovn_2020_%D0%A7.2.pdf.

89. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : монография. Харьков : НУВД, 2002. 412 с.

90. Корж В. П. Использование консультационной помощи специалистов в методике расследования экономических преступлений. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, м. Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ–Маріуполь, 2018. С. 162–165.

91. Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 21 с.

92. Кремінський О. В., Омельчук Л. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, в умовах використання віртуальних валют. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 184–190. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.03.34>.

93. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.] ; за заг. ред. В. В. Пясковського. [2-ге вид., переробл. і доповн.]. Харків : Право, 2020. 752 с.

94. Криміналістична техніка : навч. посіб. / [А. В. Кофанов, В. В. Арешонков, П. Д. Біленчук та ін.]. Київ : КИЙ, 2009. 416 с.
95. Криміналістичні засоби та методи розкриття та розслідування кримінальних правопорушень : підручник / О. М. Цільмак, О. Є. Користін, О. С. Шаптала, Д. В. Талалай. Одеса : ОДУВС, 2015. 302 с
96. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
97. Кримінальний кодекс України : прийнятий 28 груд. 1960 р. *ЛІГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html.
98. Кримінальний кодекс УРСР : прийнятий 8 черв. 1927 р. ; зі змін. та доповн. станом на 1 листоп. 1949 р. Київ : Держполітвидав, 1950. 172 с.
99. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
100. Кримінологія : підручник / за заг. ред. Л. Є. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ : Нац. акад. упр., 2010. 496 с.
101. Кулик С. С. Особливості обшуку під час досудового розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 232–240.
102. Кульбашна О. Співвідношення понять «службовець» і «державний службовець» у законодавстві України. *Право України*. 1999. № 4. С. 97–101.
103. Лазебний А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2016. 227 с.
104. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие. Київ : КГУ, 1987. 100 с.

105. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1974. 66 с.
106. Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Шляхи вирішення проблем науково-методичного забезпечення експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 15. С. 149–156.
107. Лукьянчиков Є. Д., Лукьянчикова В. Є. Консультація – самостійна форма використання спеціальних знань. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ–Маріуполь, 2018. С. 197–198.
108. Маланчук П. М, Мантула А. П. Перспективи розвитку криміналістичної техніки в розслідуванні, розкритті і попередженні злочинів. *Young Scientist*. 2017. № 11 (51), November. С. 914–919. URL: <http://molodyvcsneny.in.ua/files/journal/2017/11/221.pdf>.
109. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков : Консум, 1999. 480 с.
110. Медянецев А. М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2015. 216 с.
111. Меленевська З. М. Спеціальні знання і професійні якості експерта-почеркознавця – необхідна умова оціночної діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 92–100.
112. Методика дослідження підписів / [уклад.: З. С. Меленевська, К. М. Ковальов, Н. Г. Шпакович] ; ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2009. 21 с.
113. Методика судово-почеркознавчої експертизи (Загальна частина) / [уклад.: К. М. Ковальов, З. С. Меленевська, Н. Г. Шпакович]. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2008. 21 с.
114. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кримінальному

провадженні : станом на 1 верес. 2016 р. / за заг. ред. С. С. Чернявського. Київ : Центр учб. літ., 2016. 824 с.

115. Неганов В. В. Актуальна проблематика міжвідомчої взаємодії слідчих органів Національної поліції України та Держфінінспекції під час здійснення позапланових ревізій у кримінальному процесі. *Актуальні питання використання можливостей позапланових документальних ревізій та інших перевірок у кримінальному судочинстві* : матеріали міжвідом. наук.-практ. семінару. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 71–74.

116. Омельчук Л. М., Лазаренко А. С. Призначення позапланової податкової перевірки у кримінальному провадженні та її оскарження. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 242–245.

117. Осика І. М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 254 с.

118. Остапенко Я. С. Службове підроблення: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 245 с.

119. Павлова Н. В. Роль спеціаліста у технічному забезпеченні проведення слідчих (розшукових) дій. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Одеса, 22 листоп. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 64–65.

120. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.

121. Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 195 с.

122. Пиріг І. В. Шляхи вдосконалення тактики проведення огляду місця події. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 2 (32). С. 169–172.

123. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

124. Писарчук І. В. Організаційно-правові основи діяльності оперативних підрозділів у протидії нецільовому використанню бюджетних коштів службовими особами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 19 с.

125. Піддубна Л. П. Документ та його основні характеристики: сутність поняття, властивості, атрибути. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. 2012. №. 1. С. 165–172. (Серія «Управління»).

126. Попович І. І. Криміналістичне забезпечення обігу розрахункових документів у банківській системі з метою запобігання вчиненню злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 222 с.

127. Попович І. І. Проблеми визначення предмета судово-технічної експертизи документів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 326–328.

128. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 4 черв. 2020 р. у судовій справі № 742/318/18, провадження № 51-9860км18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89733004?fbclid=IwAR3db5D0XWTHXEVT_VRVu5B-Jw-wDoukIqen-w3o8mjlfthDSwMEL3cdW5A.

129. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 5 лют. 2019 р. у справі № 463/1883/15-к, провадження № 51-4757км17. *Протокол* : [сайт]. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kks_vp_vid_05_02_2019_roku_u_spravi_463_1883_15_k/.

130. Постанова Верховного Суду України від 1 жовт. 2020 р. у справі № 759/7094/17, провадження № 51-6379км19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92021157>.

131. Постанова Верховного Суду України від 23 трав. 2018 р. у справі № 243/6674/17, провадження № 13-16сво18. Єдиний державний реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74475959>.

132. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18 серп. 2020 р. у справі № 628/2370/17, провадження № 51-977км20. ZAKON.CC : [сайт]. URL: https://zakon.cc/court/document/read/91089402_ab6db e38.

133. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 берез. 2018 р. у справі № 461/7315/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/72641802>.

134. Постанова Смілянського міськрайонного суду Черкаської області. Справа № 2307/1820/12, провадження № 1/703/3/19. ZakonOnline : [сайт]. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82048907>.

135. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / відп. ред. та авт. передм. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ : Книга, 1997. 547 с.

136. Практика розгляду кримінальних справ про злочини, склад яких передбачено ст. 366 Кримінального кодексу України (службове підроблення) : узагальнення Верховного Суду України від 19 жовт. 2009 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n_002700-09.

137. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями : Закон України від 23 берез. 2017 р. № 1982-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-19#Text>.

138. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних

правопорушень : Закон України від 22 листоп. 2018 р. № 2617-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>.

139. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 4 лют. 1994 р. № 3925-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

140. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.

141. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.

142. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 груд. 2019 р. № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 25. Ст. 171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n831>.

143. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування : наказ Генерального прокурора від 30 черв. 2020 р. № 299. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

144. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.

145. Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : наказ Міністерства юстиції

України від 12 груд. 2011 р. № 3505/5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text>.

146. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листоп. 2015 р. № 1339. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text>.

147. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

148. Про затвердження Інструкції про участь співробітників та працівників Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України як спеціалістів в кримінальному провадженні : наказ Служби безпеки України від 19 берез. 2016 р. № 138. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0564-16#Text>.

149. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листоп. 2015 р. № 1343. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text>.

150. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.

151. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів :

Закон України від 10 листоп. 2015 р. № 772-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text>.

152. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26 січ. 1993 р. № 2939-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>.

153. Про судово-експертну діяльність : проект Закону України, реєстр. № 6284 від 4 листоп. 2021 р. *ЛІГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/ЛІ06361А?an=501&ed=202>.

154. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038–XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

155. Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text>.

156. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в практиці розслідування злочинів : метод. рек. / [сост. О. І. Мотлях, В. Л. Костюк, Д. В. Куценко]. Київ : Освіта України, 2016. 73 с.

157. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 460 с.

158. Розслідування нецільового використання бюджетних коштів : метод. рек. / [уклад.: С. С. Чернявський, В. І. Василичук, А. А. Вознюк та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. 88 с.

159. Романцев О. І., Зубач І. М. Використання поліграфа в процесі подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності: реалії сьогодення. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4926/romtsivzubach.pdf>.

160. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.

161. Салтевский М. В. Криминалистика в современном изложении юристов : учебник. Харьков : Рубикон, 1996. 432 с.
162. Салтевский М. В., Гаенко В. И., Литвинов А. Н. Электронные документы в информационном обществе: проблемы формирования юридической концепции : науч.-практ. пособие. Харьков : Эспада, 2006. 96 с.
163. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному вигляді) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
164. Сахненко О. В., Канюка О. Ю. Щодо питання черговості призначення деяких експертиз. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ–Маріуполь, 2018. С. 298–299.
165. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 20 с
166. Сергєєва Д. Б., Топорецька З. М. Криміналістична характеристика службового підроблення. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 90–99.
167. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 503 с.
168. Смаль І. В. Методика розслідування підроблення проїзних квитків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2007. 267 с.
169. Справа «Дактарас проти Литви» : рішення Європейського суду з прав людини від 24 листоп. 2000 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_005#Text.
170. Справа «Корнійчук проти України» : рішення Європейського суду з прав людини від 30 січ. 2018 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c53#Text.

171. Спусканюк А. Ю. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з проведенням державних закупівель : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 250 с.
172. Степанюк Р. Л. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 265 с.
173. Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Деякі теоретичні та прикладні проблеми розвитку криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 548–551. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/137.pdf.
174. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : НікаНова, 2012. 382 с.
175. Стратонов В. М., Захарченко С. О. Слідчі огляди по злочинах, скоєних з використанням комп'ютерної техніки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 49–55.
176. Стратонов С. Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документа. *Право і суспільство*. 2020. № 2, ч. 3. С. 152–158.
177. Таранова А. М. Форми використання спеціальних знань у розслідуванні неналежного виконання спеціальних знань медичним або фармацевтичним працівником. *Підприємництво, господарство і право*. 2019 № 10. С. 198–203.
178. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС) : монографія. Київ : ПРОМІНЬ, 2012. 640 с.
179. Теплицький Б. Б. Особливості застосування техніко-криміналістичних засобів при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і

мереж електрозв'язку. *Юридична наука*. 2020. № 6 (108). С. 248–255.
URL: <https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/download/358/346/>.

180. Тимчишин Д. М. Використання науково-технічних засобів у розслідуванні вбивств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 260 с.

181. Торопов С. О. Сафонов Д. А. Криміналістична характеристика злочинів, передбачених ст. 270-1 ККУ. *Форум права*. 2012. № 3. С. 758–762.

182. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів : ДСТУ 4163:2020 від 1 лип. 2020 р. № 144. Київ, 2020. 37 с. URL: <http://uas.org.ua/ua/>.

183. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 24 трав. 2017 р., у справі № 207/2198/14, провадження № 11-кп/774/839/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/66774460>.

184. Ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 5 берез. 2020 р. у справі № №359/1489/20, провадження № 1-кк/359/452/2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/88109863>.

185. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 28 трав. 2020 р. у справі № 991/1551/19, провадження №1-кп/991/154/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89572331>.

186. Ухвала Заводського районного суду м. Миколаєва від 28 лют. 2020 р. у справі № 487/632/19, провадження № 1-кк/487/1547/20. *Youcontrol* : [сайт]. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/88192712/>.

187. Ухвала Київського апеляційного суду від 23 січ. 2019 р. у справі № 757/21298/18-к. *Єдиний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/74084277>.

188. Ухвала Ленінського районного суду м. Кіровограда від 8 жовт. 2019 р. у справі № 405/7363/19, провадження № 1-кк/405/4205/19. *Єдиний*

реєстр судових рішень : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/84838269>.

189. Ухвала Липовецького районного суду Вінницької області від 4 квіт. 2018 р. у справі № 136/2/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/73442290>.

190. Ухвала Міжгірського районного суду Закарпатської області від 10 лют. 2020 р. у справі № 302/17/19, провадження № 1-кп/302/5/20. *Youcontrol* : [сайт]. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/87841032/>.

191. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 22 листоп. 2021 р. у справі № 509/6638/21. *Youcontrol* : [сайт]. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/101271200/>.

192. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 27 верес. 2016 р. у справі № 757/46272/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/62018762#>.

193. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 22 лип. 2019 р. у справі № 757/38107/19-к. *ZakonOnline* : [сайт]. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83384375>.

194. Ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 24 листоп. 2016 р. у справі № 711/10125/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/62977964>.

195. Ухвала Розівського районного суду Запорізької області від 31 серп. 2021 р. у справі № 327/159/18, провадження № 1-кп/327/1/2021. *Youcontrol* : [сайт]. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/99266335/>.

196. Ухвала Шевченківського районного суду м. Чернівці від 31 лип. 2019 р. у справі № 727/10602/17, провадження № 1-кп/727/84/19. *ZakonOnline* : [сайт]. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83383659>.

197. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів : метод. рек. / [сост. Б. Б. Теплицький, О. М. Шрамко, В. В. Юсупов]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 68 с.

198. Холмич Д. О. Використання спеціальних знань під час розслідування крадіжок природного газу шляхом втручання в роботу приладів обліку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 195 с.
199. Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 10. С. 553–561.
200. Цимбал П. В., Федорчук М. А., Варшавець Я. Л. Співвідношення поняття «спеціальні знання» із суміжними поняттями у кримінальному провадженні. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ–Маріуполь, 2018. С. 375–377.
201. Циркаль В. В. Некоторые особенности тактики допроса с участием специалиста. *Криминалистика и судебная экспертиза* : респуб. межведомств. сб. науч. и науч.-метод. работ. Киев, 1981. Вып. 22. С. 51–54.
202. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 308 с.
203. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 496 с.
204. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : монографія. Київ : Хай-Тек Прес, 2010. 624 с.
205. Чигрина Г. Електронні документи: залучення спеціаліста до збирання та використання під час кримінального провадження. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 3. С. 134–137.
206. Чичиркіна С. П. Організація і тактика розслідування службових підроблень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 220 с.
207. Черноус Ю. М. Криміналістична характеристика злочинів міжнародного характеру. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1 (17). С. 34–40.
208. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с.

209. Шведова О. Встановлення факту монтажу в документах, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій. *Право України*. 2006. № 2. С. 75–77.
210. Шепітько В. Ю. Допит : наук.-практ. посіб. Харків : КримАрт, 1998. 209 с.
211. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11–18.
212. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие. Харьков : Эспада, 2005. 544 с.
213. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.
214. Щербаковський М. Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 40 с.
215. Щербаковський М. Г., Осика І. М., Щербаковська Л. П. Поняття та види сучасних способів матеріальної підробки паперових документів. *Експертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы* : сб. науч.-практ. материалов. Симферополь, 2000. С. 108–112.
216. Щербаковський М. Г., Чернець М. Г. Особливості залучення спеціаліста до участі у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі*. Харків, 2012. С. 405–406.
217. Якимець О. І. Застосування можливості криміналістичного дослідження документів в цивільному процесі. *Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у*

сучасних умовах : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 трав. 2001 р.). Київ, 2001. Ч. 2. С. 41–43.

218. Яремчук В. О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Апостіль, 2015. 228 с.

219. Ярослав Ю. Ю. Оцінка висновку експерта за допомогою спеціальних знань. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці* / [редкол.: О. А. Назаров (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2019. № 3 (19). URL: <https://goo.su/0iVw>.

220. A Simplified Guide to Crime Scene Investigation. National Forensic Science Technology Center, September 2013. URL: <http://www.forensicsciencesimplified.org/csi/how.html>.

221. Kopcha N. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights (Slovak Republic)*. 2021. № 3. С. 98–102. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2021/10/VJHR_3_2021-Last.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Динаміка зареєстрованих кримінальних правопорушень,
передбачених ст. 366 КК України, у період 2016–2022 років

Роки	Обліковано кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	Обліковано кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України	Питома Вага	Темп приросту, %
2016	14820	5583	37,6 %	
2017	19234	6592	34,2 %	–3,5 %
2018	19909	6644	33,3 %	–0,9 %
2019	20069	5534	27,6 %	–5,7 %
2020	18996	6257	32,9 %	+5,3 %
2021	18330	5746	31,3%	–1,6 %
I кв. 2022	3543	1159	32,7%	+1,4%
Загалом	114901	37515	32,6 %	

Відповідно до офіційної статистичної інформації Офісу Генерального прокурора, питома вага кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, серед усіх облікованих кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, становила: 2016 року – 37,6 %, 2017-го – 34,2 %, 2018-го – 33,3 %, 2019-го – 27,6 %, 2020-го – 32,9 %, 2021-го – 31,3 %, I кв. 2022 року – 32,7 %. Питома вага цих кримінальних правопорушень у середньому за період 2016 року – I кв. 2022 року становить 32,6 %.

2016 року було зареєстровано 5583 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 366 КК України, 2017-го – 6592 (–3,5 %); 2018-го – 6644 (–0,9 %); 2019-го – 5534 (–5,7 %); 2020-го – 6257 (+5,3 %); 2021-го – 5746 (–1,6%) та у I кв. 2022 року – 1159 (+1,4%).

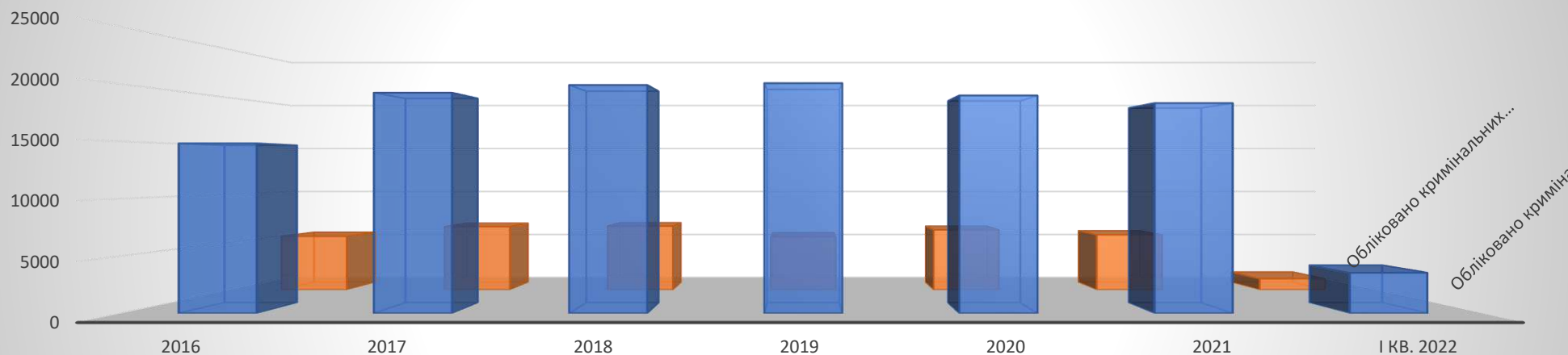
Додаток А.2

Інформація стосовно кількості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, яким повідомлено про підозру та провадження за якими направлено до суду з обвинувальним актом за ст. 366 КК України, у період 2016 року – І кв. 2022 року

Найменування показника	2016	2017	2018	2019	2020	2021	І кв. 2022	Загалом
Обліковано кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України	5583	6592	6644	5534	6257	5746	1159	37515
Кількість осіб, яким повідомлено про підозру	2806	3790	3762	2572	3628	3169	528	20255
Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлено до суду з обвинувальним актом	1833	3177	3058	2138	2997	2718	257	16178
Кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито	1624	1585	1352	1052	1192	1328	84	8217

Загальна кількість облікованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України, становила 37 515. З них 54 % особам повідомлено про підозру, 43,1 % кримінальних правопорушень направлено до суду з обвинувальним актом, 21,9 % – це кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито.

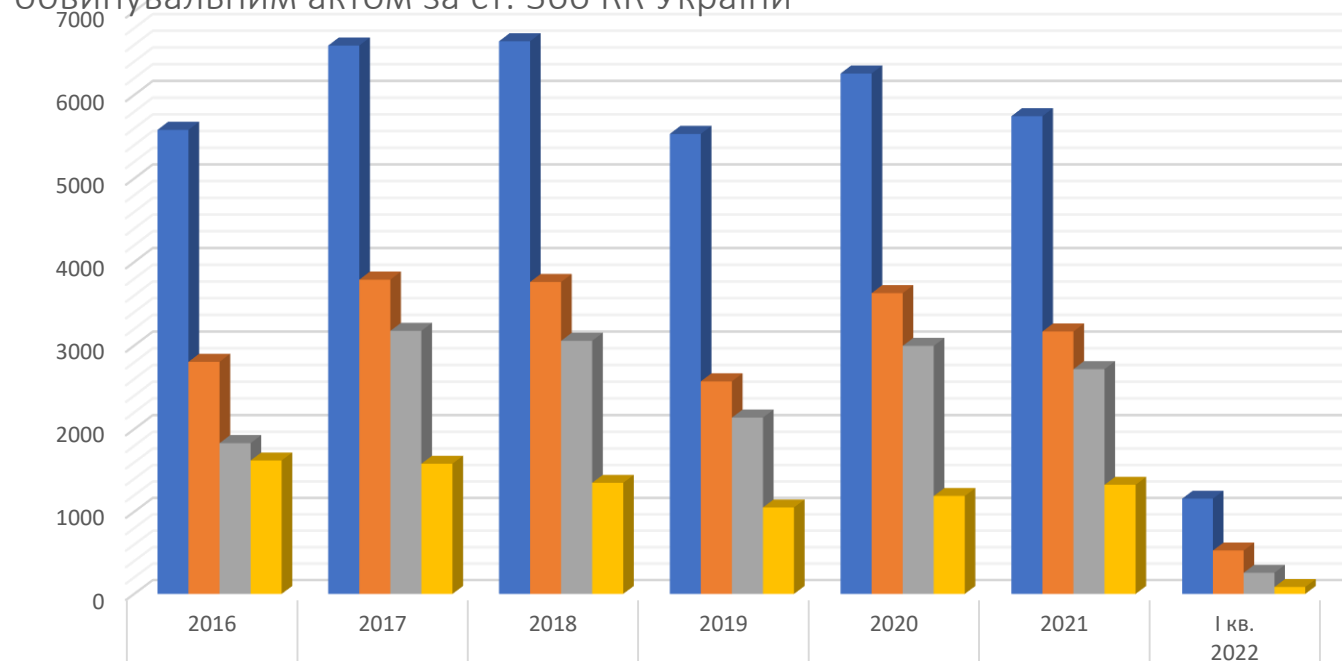
Динаміка зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	I кв. 2022
■ Обліковано кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	14820	19234	19909	20069	18996	18330	3543
■ Обліковано кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України	5583	6592	6644	5534	6257	5746	1159

Інформація щодо руху кримінальних проваджень за ст. 366 КК України

Діаграма щодо кількості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, яким повідомлено про підозру та провадження за якими направлено до суду з обвинувальним актом за ст. 366 КК України

■ Обліковано кримінальних правопорушень, передбачених ст. 366 КК України	5583	6592	6644	5534	6257	5746	1159
■ Кількість осіб, яких повідомлено про підозру	2806	3790	3762	2572	3628	3169	528
■ Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлено до суду із обвинувальним актом	1833	3177	3058	2138	2997	2718	257
■ Кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито	1624	1585	1352	1052	1192	1328	84

Додаток А.5

**Інформація стосовно характеристики виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення
за ст. 366 КК України у період 2016 року – І кв. 2022 року**

Найменування показника		2016	2017	2018	2019	2020	2021	І кв. 2022	Загалом
Характеристики виявлених осіб		557	775	463	366	740	512	28	3441
з них:	громадян України	556	773	463	365	737	509	28	3431
	громадян іншої держави	1	2	0	1	3	3	0	10
	Жінок	211	272	181	122	186	140	4	1116
	вчинених у складі групи	63	60	58	58	86	54	0	379
	таких, що раніше вчиняли злочини	21	23	26	10	16	26	0	122
Вік засуджених на момент вчинення злочину		557	775	463	366	740	512	28	3441
з них:	18–28 років	57	75	44	28	74	23	5	306
	29–39 років	136	233	122	103	243	158	9	1004
	40–54 роки	242	294	188	144	282	200	12	1362
	55–59 років	63	103	46	46	66	64	1	389
	понад 60 років	59	71	63	45	75	67	1	381

Більшість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, – громадяни України (99,7 %), особи чоловічої статі (67,6 %). Найбільшу за кількістю вікову групу утворюють особи віком від 40 до 54 років – 39,6 % від загальної кількості виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, на другому місці – особи від 29 до 39 років (29,2 %); найменшою є кількість осіб віком від 18 до 28 років (8,9 %). Для вчинення службового підроблення характерним є вчинення одноособово, без попередньої змови групою осіб (89 %, лише в 3,2 % вчиняють особи, яких раніше притягували до кримінальної відповідальності).

Додаток А.6

Інформація стосовно освіти осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України в період 2016 року – I кв. 2022 року

Найменування показника		2016	2017	2018	2019	2020	2021	I кв. 2022	Загалом
Освіта на час вчинення кримінального правопорушення		557	775	463	366	740	512	28	3441
з них:	вища і фахова передвища	428	598	387	296	641	410	23	2783
	професійна (професійно-технічна)	91	112	54	53	53	52	5	420
	базова середня та профільна середня	38	65	22	17	45	50	0	237
	початкова	0	0	0	0	1	0	0	1

З-поміж осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України, вищу і фахову передвищу освіту мають 80,9%, професійну (професійно-технічну) освіту – 12,2 %, базову середню освіту – 6,9 %, лише 0,1 % – особи, які мають початкову освіту.

Додаток А.7

Інформація про зайнятість осіб, які вчинили, кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України в період 2016 року – I кв. 2022 року (зареєстровані Національною поліцією)

Найменування показника		2016	2017	2018	2019	2020	2021	I кв. 2022	Всього	
Зайнятість на час вчинення кримінального правопорушення		94	241	117	74	222	145	8	901	
з них:	<i>депутати</i>	1	34	6	1	9	3	0	54	
	<i>державні службовці</i>	20	61	34	19	44	29	2	209	
	з них:	категорія А	1	4	0	0	0	0	0	5
		категорія Б	0	27	5	6	13	7	2	60
		категорія В	1	18	19	9	14	15	0	76
		1–7 категорії за законом № 4050-VI	18	12	10	4	17	7	0	68
	<i>посадові особи місцевого самоврядування</i>		32	48	36	26	50	37	5	234
	з них:	1–2 категорій	1	2	0	0	1	0	0	4
		3 категорії	1	2	2	0	4	0	0	9
		4 категорії	11	14	9	12	21	19	4	90
		5–7 категорій	19	30	25	14	24	18	1	131
	<i>посадові та службові особи (райдержадміністрацій та облдержадміністрацій)</i>		6	7	7	4	13	12	0	37
	<i>професійні судді</i>		1	0	0	0	0	0	0	1
<i>інші службові особи судової гілки влади</i>		0	0	0	0	1	0	0	1	
<i>працівники правоохоронних органів</i>		27	64	24	14	68	39	1	237	
<i>посадові та службові особи інших органів державної влади</i>		5	18	3	3	32	17	0	78	
<i>військовослужбовці</i>		2	9	7	7	5	8	1	39	

Найбільшу за кількістю групу (26,3 %) осіб, які вчинили, кримінальні правопорушення за ст. 366 КК України у період 2016 року – I кв. 2022 року, становлять працездатні особи, які на момент вчинення службового підроблення були працівниками правоохоронних органів. Решта осіб за родом занять розподілилися так: посадові особи місцевого самоврядування (26 %), державні службовці (23,2 %), посадові та службові особи інших органів державної влади (8,7 %), депутати (6 %), військовослужбовці (4,3 %), посадові та службові особи (райдержадміністрацій та облдержадміністрацій) (4,1 %), інші (1,4 %).

Додаток Б

**Аналітична довідка за результатами вивчення 217 кримінальних
проваджень за фактами службових підроблень**

№	ПИТАННЯ	%
1.	Слідова картина – це: сліди-предмети сліди-речовини сліди-відображення	55,3 33,2 11,5
2.	Сліди-предмети: документи будівельні матеріали, які використовують під час реконструкції або побудови об'єктів; продукти харчування інше	91,2 12,3 7 2
3.	Типові сліди кримінальних правопорушень: предмети, речовини, відображення (матеріальні), які залишилися в пам'яті працівників підприємств, установ та організацій (ідеальні) які містяться в електронних документах, сайтах, IP-телефонії	100 56,5 68,2
4.	Слідчі (розшукові) дії, які проводили: огляд обшук слідчий експеримент допит призначення експертиз пред'явлення для впізнання	78,4 55,2 9,6 100 100 12,5
5.	Слідчі (розшукові) дії, під час яких залучали спеціаліста: огляд обшук слідчий експеримент допит інше	86,2 89,6 43,2 65,4 4
6.	Як спеціалістів до слідчих оглядів залучали: працівників відділів криміналістичного забезпечення Національної поліції України; працівників Експертної служби МВС України; фахівців інших державних установ	97,5 34,6 2,5
7.	Використання спеціальних знань під час огляду за фактами службового підроблення: участь спеціаліста застосування техніко-криміналістичних засобів	17,5 12,2

8.	Форми використання спеціальних знань призначення судових експертиз; участь як спеціаліста під час проведення слідчих (розшукових) дій; консультації спеціаліста; ревізії та інші форми держаного фінансового контролю	89,8 74,3 71,4 47,3
9.	Форми залучення спеціаліста: практична методична технічна консультаційна процесуальна	11,2 34,6 79,7 23,5 98,7
10.	Практичну форму під час розслідування службового підроблення найчастіше реалізують під час: огляду місця події допиту обшуку слідчого експерименту	98,3 78,3 75,4 22,4
11.	Службове підроблення вчиняють шляхом: інтелектуальної підробки матеріальної підробки	69,8 30,2
12.	Матеріальна підробка: повна часткова	85,4 14,6
13.	Об'єкти пошуку в процесі обшуку: офіційні документи (зокрема бланки); записні книжки, чернетки; грошові кошти, отримані протиправним шляхом; печатки, штампи; технічні засоби підробки документів (сканери, принтери, комп'ютерна техніка); мобільні телефони; інше	100 84,3 79,2 76,3 76,3 69,2 12,1
14.	Залежно від етапів обшуку під час розслідування службового підроблення спеціалістів залучали: під час підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовки науково-технічних засобів) вилучення комп'ютерної техніки; на робочому етапі (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд та аналіз наявної документації тощо); під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу)	76,4 98,2 65,7

15.	Обшук проводять з використанням: лише відеофіксації фото-, відео фіксації	100 98,4
16.	Призначення експертиз: почеркознавчі; техніко-криміналістичні експертизи документів; судово-економічні; комп'ютерно-технічні; інші види	93,4 91,7 42,3 24,6 16,2
17.	Призначення комплексних судових експертиз: почеркознавча й технічна експертизи документів; почеркознавча й економічна; почеркознавча й будівельно-технічна; почеркознавча й товарознавча; інші види	47,4 23,5 16,2 10,1 2,8

Додаток В

**Аналітична довідка за результатами опитування 430 слідчих
Національної поліції**

№	ПИТАННЯ	%
1.	Зазначте Ваш вік: 20–25 років 25–30 років 31–40 років понад 40 років	 5,1 23,4 64,3 7,2
2.	Ваш досвід практичної роботи: до 1 року від 1 до 3 років від 3 до 5 років від 5 до 10 років понад 10 років	 10,2 27,6 25,7 32,2 4,3
3	Ваша освіта: вища юридична вища освіта за іншим профілем додаткова: технічна, економічна, медична, педагогічна	 77,1 19,5 3,4
4.	Місце роботи в системі правоохоронних органів: центральний апарат МВС; управління поліції в областях та м. Києві; районні відділи поліції	 14,3 39,5 46,2
5.	Чи розслідували Ви або брали участь у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг? так, розслідували ні, не розслідували	 78,1 21,9
6.	Чи розслідували Ви або брали участь у розслідуванні службового підроблення? так, розслідували ні, не розслідували	 88,7 11,3
7.	На Вашу думку, який відсоток серед усіх видів кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, належить службовому підробленню? до 10 % від загальної кількості; до 30 % від загальної кількості; до 40 % від загальної кількості; понад 50 % від загальної кількості	 4,2 23,4 65,3 7,1

8.	<p>Чи є в органі, де Ви працюєте, спеціалізація окремих працівників з розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг?</p> <p>є немає</p>	<p>85,3 14,7</p>
9.	<p>Чи вважаєте Ви, що питання, які стосуються службового підроблення, є достатньо складними для викриття аналізованих кримінальних правопорушень без належної підготовки та консультацій обізнаних осіб?</p> <p>так ні</p>	<p>89,1 10,9</p>
10.	<p>Які складнощі постають під час розслідування службового підроблення?</p> <p>брак окремої криміналістичної методики; недостатня кількість літературних джерел; брак інформаційно-довідкових даних; складнощі організаційного характеру (неналагодження належної взаємодії між слідчими й оперативними працівниками, складнощі взаємодії слідчих і спеціалістів, значне навантаження); інше</p>	<p>92,5 12,1 9,3 41,2 2,1</p>
11.	<p>Які елементи криміналістичної характеристики, на Ваш погляд, мають найважливіше значення в цій категорії кримінальних правопорушень?</p> <p>предмет посягання; способи вчинення; особа правопорушника; типова слідова картина; інше</p>	<p>32,7 45,3 27,3 47,6 2,1</p>
12.	<p>Які мотиви вчинення службового підроблення?</p> <p>корисливий мотив; учинення службового підроблення з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшення його вчинення; захист себе або інших осіб / свого майна або майна інших осіб; легковажність і безвідповідальність</p>	<p>94,5 2,3 2,2 1,1</p>
13.	<p>Зазначте причини слідчих помилок під час розслідування службового підроблення:</p> <p>недосконалість чинного законодавства; недостатній рівень професійної та спеціальної підготовки; брак узагальненої слідчої та судової практики; особлива складність розслідування кримінальних правопорушень;</p>	<p>2,1 52,3 9,6 34,6 46,4</p>

	несприятливі умови службової діяльності	
14.	Чи використовували Ви форми державного фінансового контролю? так ні	97,7 2,3
15.	Які форми державного фінансового контролю Ви використовували: ревізія; фінансовий аудит; перевірка закупівель; моніторинг закупівлі	45,7 56,8 32,6 29,7
16.	Зазначте слідчі (розшукові) дії за цими кримінальними правопорушеннями, під час яких необхідна допомога спеціаліста: обшук; огляд; допит; слідчий експеримент	89,6 86,2 65,4 43,2
17.	У процесі обшуку в межах розслідування службового підроблення на яких етапах виникала необхідність у залученні спеціалістів? під час підготовки до обшуку (отримання консультацій та підготовка науково-технічних засобів); на робочому етапі (безпосередня участь у фото-, відеофіксації, огляд та аналіз наявної документації тощо); під час фіксації результатів обшуку (правильний опис об'єктів пошуку з виокремленням певних ідентифікаційних ознак, складання протоколу)	76,4 98,2 65,7
18.	Під час проведення обшуку складнощі виникали щодо: фотографування; відеозйомки; вилучення необхідної документації, речей та предметів; пакування; опису в протоколі; інше	45,6 35,4 42,3 23,4 16,7 9,2
19.	Які групи носіїв ідеальних слідів траплялися в процесі розслідування службового підроблення: особи, які сприймали факт службового підроблення, – очевидці (колеги, учасники процесу виготовлення документа); особи, які не сприймали факту службового підроблення безпосередньо, але сприймали їх результат (секретар, працівник, який присвоював вихідний номер документу, особи, які здійснювали візування, ставили печатки на документі)	45,5 36,2

	особи, які стали випадковими носіями інтелектуальних слідів (рідні та знайомі особи правопорушника, яким стало відомо про факт службового підроблення, співробітники установ й організацій, яким готували документ)	18,3
20.	Чи вважаєте необхідним залучення спеціаліста-поліграфолога до допиту під час розслідування службового підроблення? доцільно залучати спеціаліста-поліграфолога під час допиту особи; проти його залучення; не знаю про його можливості	86,5 12,3 1,2
21.	Чи були у вас проблеми з призначенням експертиз щодо службового підроблення, якщо так, то в чому вони полягали: ні, не було; затягування строків виконання; повернення матеріалів без виконання; зупинення виконання через необхідність додаткових матеріалів; інше	3,7 41,5 31,4 46,1 7,3
22.	Які основні способи технічної підробки підписів вам траплялися під час розслідування службового підроблення? копіювання з використанням копіювального паперу; перемальовування на просвіт; перетиснення за штрихами; за допомогою матеріалів, які мають копіювальні властивості (вологе копіювання); з використанням плоского кліше; перемальовування з подальшим обведенням	35,2 27,7 17,4 12,4 3,5 3,8
23.	Чи виникала необхідність консультування перед призначенням судових експертиз у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення? так, майже завжди; так, тільки під час призначення окремих видів; ні, але надходив запит про необхідність додаткових матеріалів; ні, експертизу проводили вчасно	51,3 26,4 14,6 7,7

Результати опитувань 95 експертів

№	ПИТАННЯ	%
1.	Ваш стаж роботи: до 1 року 1–3 роки 3–5 років понад 5 років	5,4 3,2 41,2 50,2
2.	Ви працюєте в: державній установі; недержавній установі	82,3 17,7
3.	Чи залучали Вас (для використання спеціальних знань) у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення? так; ні	100 0
4.	У якій формі було надано консультаційну допомогу: письмовій; усній	68,1 31,9
5.	Якою була підстава для проведення судових експертиз: постанова слідчого; ухвала суду	89,5 10,5
6.	Які комплексні експертизи призначали за фактами службового підроблення? почеркознавча й технічна експертизи документів; почеркознавча й економічна; почеркознавча та будівельно-технічна; почеркознавча і товарознавча; інші види	47,4 23,5 16,2 10,1 2,8
7.	Які проблемні аспекти призначення комплексних експертиз? статус комплексних експертиз окремо не визначено в кримінальному процесі; брак науково-методичного забезпечення комплексних досліджень; проблемні аспекти організаційного характеру	36,3 24,8 38,9
8.	Які проблеми організаційного характеру постають під час призначення комплексних експертиз у кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення? постановка запитань, які не стосуються предмета слідження та виходять за межі компетенції судових експертів або навпаки – суттєво звужують перелік питань;	45,7

	<p>брак знань у слідчих щодо завдань, можливостей та значення комплексних експертиз та їх відмінностей;</p> <p>порушення послідовності проведення досліджень одного об'єкта різними експертами;</p> <p>складнощі у зв'язку з реєстрацією матеріалів у різних підрозділах;</p> <p>інше</p>	<p>36,4</p> <p>12,3</p> <p>4,2</p> <p>1,4</p>
9.	<p>Дослідження печаток і штампів ускладнюється у зв'язку з:</p> <p>браком інформації щодо технології виготовлення;</p> <p>змінністю відображення на папері;</p> <p>ненаданням порівняльних зразків;</p> <p>некомпетентністю експерта;</p> <p>інше</p>	<p>36,3</p> <p>34,2</p> <p>21,4</p> <p>5,2</p> <p>2,9</p>
10.	<p>Які чинники стають на заваді проведенню економічних експертиз?</p> <p>надання копій офіційних документів, а не оригіналів;</p> <p>надання чернеток, а не офіційно оформлених документів з відповідними підписами та печатками;</p> <p>надання документів у вигляді рапортів, протоколів, постанов, аудіозаписів, а не офіційних фінансових документів;</p> <p>інше</p>	<p>65,4</p> <p>27,3</p> <p>5,6</p> <p>1,7</p>
11.	<p>На повноту проведення почеркознавчого експертного дослідження впливають:</p> <p>недостатня кількість зразків;</p> <p>неналежно зібраний матеріал;</p> <p>порушення правил пакування;</p> <p>інше</p>	<p>41,7</p> <p>34,6</p> <p>15,6</p> <p>8,1</p>
12.	<p>Чи потрібно, на Вашу думку, залучати спеціалістів перед проведенням експертизи в кримінальних провадженнях за фактами службового підроблення?</p> <p>так, тільки для відібрання зразків;</p> <p>так, для вилучення об'єктів;</p> <p>так, у всіх випадках;</p> <p>ні</p>	<p>37,4</p> <p>18,9</p> <p>34,5</p> <p>9,2</p>
13.	<p>Чи консультувалися слідчі з приводу поставлених питань під час призначення експертиз:</p> <p>так;</p> <p>ні</p>	<p>65,3</p> <p>34,7</p>

Додаток Д

Результати вивчення 125 експертних висновків

№	Досліджувані питання	%
1.	Судові експертизи у кримінальних провадженнях, передбачених ст. 366 КК України: почеркознавчі; техніко-криміналістичні експертизи документів; судово-економічні; комп'ютерно-технічні; інші види	93,4 91,7 42,3 24,6 16,2
2.	За кількістю об'єктів судові експертизи: багатооб'єктні малооб'єктні	58,3 41,7
3.	За послідовністю призначення: первинні; додаткові; повторні	67,4 19,7 12,9
4.	За різновидом: комплексні; одного виду	16,2 83,8
5.	Об'єктами почеркознавчих експертних досліджень у таких провадженнях є: підписи; стислі тексти; рукописи; цифрові записи	68,3 16,3 11,2 4,2
6.	На судово-почеркознавчу експертизу надходили такі зразки: вільні; умовно-вільні; експериментальні	21,6 35,7 42,7
7.	Під час проведення технічної експертизи документів проводять дослідження: печаток і штампів; способу друку документа; підписів з технічною підробкою; принтерів; інше	51,2 29,7 12,1 6,8 2
8.	Об'єктами будівельно-технічної експертизи були: проектно-технічна та кошторисна документація (проекти, схеми, креслення, відомості, акти виконаних робіт); нові об'єкти будівництва;	62,3 21,2

	ремонт будівель (відповідність виконаного ремонту, обсяги виконаних робіт, відповідна кількість матеріалу, відповідність етапів виконаних робіт, відповідність кількості робочої сили); інше	12,5 4
9.	Складнощі, які виникають під час судових будівельно-технічних досліджень: порушення вимог нормативно-правових актів і методики проведення; ненадання на дослідження необхідної кількості документації (речових доказів); незабезпечення доступу до об'єкта дослідження; необхідність призначення повторних через відсутність комплексу вирішуваних питань або комісійних експертиз через розбіжності у висновках; відсутність експерта в жодній зі спеціалізованих державних структур, що здійснюють експерту діяльність	35,9 26,3 19,7 14,6 3,5
10.	Об'єктами комп'ютерно-технічної експертизи є: комп'ютерні носії інформації (твердотільні накопичувачі, флеш-накопичувачі, диски для лазерних систем зчитування); системні блоки комп'ютерів; ноутбуки та планшети; сервери; мобільні телефони, відеореєстратори	36,9 28,6 23,5 8 3
11.	Проведення експертизи було зупинено у зв'язку з клопотанням про необхідність додаткових матеріалів: так; ні	88,3 11,7
12.	Форма висновку була: категорична; імовірна; неможливо вирішити питання	71,3 12,5 16,2

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник Голови Національної
поліції України – начальник
Головного слідчого управління
доктор юридичних наук, доцент
Заслужений юрист України

Максим ЦУЦКІРІДZE

АКТ

**впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування
матеріалів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня
доктора філософії Копчі Наталії Василівни на тему:
«Використання спеціальних знань під час розслідування службового
підроблення»**

Комісія у складі: начальника відділу ГСУ НП України, доктора юридичних наук, доцента Шевчишена А.В., заступника начальника відділу ГСУ НП України Жерняка С.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Демченка Д.В. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача ступеня доктора філософії Копчі Наталії Василівни на тему: «Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Начальник відділу
ГСУ НП України
доктор юридичних наук, доцент**

Артем ШЕВЧИШЕН

**Заступник начальника відділу
ГСУ НП України**

Сергій ЖЕРНЯК

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України**

Дмитро ДЕМЧЕНКО

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження Копчі Наталії Василівни на
тему: «Використання спеціальних знань під час розслідування
службового підроблення», на здобуття ступеня доктора філософії з галузі
знань 08 «Право» за спеціальністю 081 – Право, до
практичної діяльності установ Експертної служби МВС

Комісія у складі: завідувача лабораторії забезпечення якості експертних досліджень та роботи Експертно-кваліфікаційної комісії ДНДЕКЦ МВС Татарнікової Тетяни, заступника завідувача лабораторії навчальної та наукової роботи ДНДЕКЦ МВС Гуріної Дарії, радника директора ДНДЕКЦ МВС Грищенко Олександра, склала цей акт про те, що наукові роботи, підготовлені Копчею Наталією, використовуються у практичній діяльності підрозділів Експертної служби МВС. Отримані в результаті дослідження висновки, пропозиції, рекомендації відображені в опублікованих авторкою працях, основними із яких є:

1. Копча Н.В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. №9, 2020. С. 335–337 URL : http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf

2. Kopcha Natalia. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights. (Slovak Republic)*. № 3, 2021. С. 98–102.

3. Копча Н.В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. №1 (16), 2021. С. 94–99.

4. Копча Н.В. Використання спеціальних знань при проведенні допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6/2021. С. 60-64.

5. Копча Н.В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф.(Рівне, 10–11 груд. 2020 р.) : Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'ячука, 2020. С. 105–107.

6. Копча Н.В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Криворізький навч.-наук. інст. ДЮІ МВС України. 2021. С. 98–103

7. Копча Н.В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). НАВС. 2021. С. 133–135.

8. Копча Н.В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій експертизі* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черпий, С. С. Черпявський, А. А. Саковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 344–347.

9. Копча Н.В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Криворізький навчально-науковий інституту ДонДУВС, 2021. С. 123–125.

Члени комісії дійшли висновку, що надані матеріали свідчать про належний науковий та практичний рівень розробки теми дисертаційного дослідження та використовуються у практичній діяльності установ Експертної служби МВС.

**Завідувач лабораторії
забезпечення якості
експертних досліджень та роботи
ЕКК ДНДЕКЦ МВС
кандидат юридичних наук**

Тетяна ТАТАРНИКОВА

**Заступник завідувача лабораторії
навчальної та наукової роботи
ДНДЕКЦ МВС
кандидат юридичних наук**

Дарія ГУРІНА

**Радник директора
ДНДЕКЦ МВС
кандидат юридичних наук**

Олександр ГРИЩЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
полковник поліції

Станіслав ГУСАРЄВ

2022 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження Копчі Наталії Василівни на тему: «Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення», на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 – Право

Комісія у складі: начальника відділу докторантури та ад'юнктури доктора юридичних наук, професора Дрозда О.Ю., заступника начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, капітана поліції Бистрицького Б.Ю., професора кафедри криміналістики та судової медицини доктора юридичних наук, професора, підполковника поліції Черноус Ю.М., склала цей акт про те, що наукові роботи, підготовлені Копчею Н.В., використовуються у освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ.

Отримані в результаті дослідження висновки, пропозиції, рекомендації відображені в опублікованих авторкою працях, основними із яких є:

1. Копча Н.В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. №9, 2020. С. 335–337 URL : http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf

2. Копча Natalia. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights. (Slovak Republic)*. № 3, 2021. С. 98–102.

3. Копча Н.В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. №1 (16), 2021. С. 94–99.

4. Копча Н.В. Використання спеціальних знань при проведенні допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6/2021. С. 60–64.

5. Копча Н.В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф.(Рівне, 10–11 груд. 2020 р.) : Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, 2020. С. 105–107.

6. Копча Н.В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Криворізький навч.-наук. інст. ДЮІ МВС України. 2021. С. 98–103

7. Копча Н.В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). НАВС. 2021. С. 133–135.

8. Копча Н.В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій експертизі* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. А. Саковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 344–347.

9. Копча Н.В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Криворізький навчально-науковий інституту ДонДУВС, 2021. С. 123–125.

Члени комісії дійшли висновку, що надані матеріали свідчать про належний науковий та практичний рівень розробки теми дисертаційного дослідження, ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих Н.В. Копчею законодавчих, наукових та емпіричних джерел, відображені у науково-методичних матеріалах навчальних дисциплін з криміналістики для здобувачів вищої освіти бакалавра і магістра, використовуються при підготовці методичних рекомендацій та у системі підвищення кваліфікації слідчих, експертів та інших категорій практичних співробітників Національної поліції та Міністерства внутрішніх справ України.

**Начальник відділу докторантури та ад'юнктури
доктор юридичних наук, професор**

Олексій ДРОЗД

**Заступник начальника навчально-методичного відділу
кандидат юридичних наук,
капітан поліції**

Богдан БИСТРИЦЬКИЙ

**Професор кафедри криміналістики та судової медицини
доктор юридичних наук, професор
підполковник поліції**

Юлія ЧОРНОУС

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

д.м.н., проф. Смоланка В.І.

«10» лютого 2022 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження Копчі Наталії Василівни на тему: «Використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення», на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 – Право

Комісія у складі: *голови* – декана юридичного факультету ДВНЗ «УжНУ» д.ю.н., проф. Лазура Я.В.; *членів комісії*: т.в.о. завідувача кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «УжНУ» к.ю.н., доц. Фрідманського Р.М.; професора кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «УжНУ» д.ю.н., проф. Белова Д.М., склала цей акт про те, що наукові роботи, підготовлені Копчею Н.В., використовуються у освітньому процесі Ужгородського національного університету.

Отримані в результаті дослідження висновки, пропозиції, рекомендації відображені в опублікованих авторкою працях, основними із яких є:

1. Копча Н.В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. №9, 2020. С. 335–337 URL : http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf

2. Kopcha Natalia. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights. (Slovak Republic)*. № 3, 2021. С. 98–102.

3. Копча Н.В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. №1 (16), 2021. С. 94–99.

4. Копча Н.В. Використання спеціальних знань при проведенні допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6/2021. С. 60-64.

5. Копча Н.В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф.(Рівне, 10–11 груд. 2020 р.) : Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, 2020. С. 105–107.

6. Копча Н.В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Криворізький навч.-наук. інст. ДЮІ МВС України. 2021. С. 98–103

7. Копча Н.В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). НАВС. 2021. С. 133–135.

8. Копча Н.В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій експертизі* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. А. Саковський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 344–347.

9. Копча Н.В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Криворізький навчально- науковий інституту ДонДУВС, 2021. С. 123–125.

Члени комісії дійшли висновку, що надані матеріали свідчать про належний науковий та практичний рівень розробки теми дисертаційного дослідження, ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих Н.В. Копчею законодавчих, наукових та емпіричних джерел, відображені у науково-методичних матеріалах навчальних дисциплін з «Кримінального права», «Криміналістики», «Судоустрій і правоохоронні органи», «Правової аргументації» для здобувачів вищої освіти бакалавра і магістра, юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Голова комісії:

Члени комісії:

Я.В. Лазур

Р.М. Фрідманський

Д.М. Белов

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Копча Н. В. Значення криміналістичної характеристики в розслідуванні службового підроблення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 335–337. URL : http://www.lsej.org.ua/9_2020/84.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/82>.
2. Kopcha N. The identity of the offender, as an element of the forensic characteristics of official forgery. *Visegrad Journal on Human Rights (Slovak Republic)*. 2021. № 3. С. 98–102. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2021/10/VJHR_3_2021-Last.pdf.
3. Копча Н. В. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій як одна із форм використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 1 (16). С. 94–99. URL: <http://www.chasopys.hl.vnu.volyn.ua/index.php/chasopys/article/view/66/64>.
4. Копча Н.В. Використання спеціальних знань під час проведення допиту під час розслідування службового підроблення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 101–106. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41088/1/Стаття_Копча_4_6_2021.pdf.
5. Копча Н. В. Проблемні аспекти призначення техніко-криміналістичної експертизи документів при розслідуванні службового підроблення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1. С. 111–115. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2022/23.pdf.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Копча Н. В. Щодо актуальності дослідження використання спеціальних знань під час розслідування службового підроблення. *Актуальні питання розвитку юридичної науки в умовах COVID-19* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 10–11 груд. 2020 р.). Київ, 2020. С. 105–107. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/41078/1/1_megu.rovn_2020_%D0%A7.2.pdf.

7. Копча Н. В. Типова «слідова картина» службового підроблення. *Регіональні особливості злочинності: сучасні тенденції та стратегії протидії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 14 трав. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 98–103. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41082>.

8. Копча Н. В. Мотиви вчинення службового підроблення. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2021 р.). Київ, 2021. С. 133–135. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41084>.

9. Копча Н. В. Залучення спеціалістів до проведення обшуку під час розслідування службового підроблення. *Інновації в криміналістиці та судовій експертизі* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2021 р.). Київ, 2021. С. 344–347. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41083>.

10. Копча Н. В. Використання передового досвіду зарубіжних країн щодо участі спеціалістів в слідчому огляді по фактах службового підроблення. *Сучасні підходи боротьби зі злочинністю: погляди молодих вчених* : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих вчених (Кривий Ріг, 26 листоп. 2021 р.). Кривий Ріг, 2021. С. 123–125. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/41080>.

11. Копча Н. В. Проблемні аспекти комплексних досліджень при розслідуванні службового підроблення. *Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (електрон.

вид., 20 квіт. 2022 р.). Київ – Львів – Дніпро, 2022. С. 111–113. URL:
<https://lduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-20.04.2022.pdf>.